

ՆԱԲ ՇԲՁԱՆ

II ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՁ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 12

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

1902

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Արայ Հրատ. Ընկերություն.
1902

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 12

Երև

1. ՄԱՅՐԵՐԸ, պատմուածք Ա. Ահարոնեանի . . .	5
2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱԼ. Իսահակեանի . . .	29
3. ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ, Հ. Ահաւեանի. . .	30
4. ՀՈԳԵՀԱՆ, լեզունդա, Յով. Թումանեանի . . .	35
5. ՄԱԿՈՒ, ճանապ. նկարագր., զօկ. Կ. Փաւսայեանի . . .	38
6. ՄԱՐԱՆԻ ԴԵՂԱՊԵՏԸ, պատմուածք Ա. Շահնազարեանի . . .	48
7. ԳԱԲՐԻԷԼ ՄԻՐՋՈՅԵԱՆ, յիշողութիւններ Ս. Լիսիցեանի . . .	67
8. ՈՂՋՈՐՑՆ ՔԵՋ ԿԱՐԻՔ, բանաստեղծ. Ադա Նեգրի, թարգմ. Յ. Յակոբեանի . . .	77
9. ՅՈԳՆԱԾ ԵՄ, ԱՆՏԱՌ, ԱԼ. Իսահակեանի . . .	79
10. ՄԻ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԻԹՈՎ, ԼԵՆՈՆ Մանուկեանի. . .	80
11. ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՌՈՒՍԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ, Ե. քովչեանի . . .	87
12. ԻԲՍԷՆ, յօդ. Վ. Նալբանդեանի . . .	98
13. ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրբաք-Հարունի . . .	129
14. ԱՆՀԱՇՏԸ, պատմուածք Շահրխարի . . .	137
15. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—39) Նար-Դոս՝ „Տանտիրոջ աղջիկը“, Տ. Գ.—40) „Les souffrances du peuple arménien et le devoir de „l'Europe“ E. Bernstein.“ Ա. Ա.—41) Մ. Տ. Շլոտ՝ „Քիւրդ բէգ“, Ա. Ա. . . .	156
Նոր ստացուած գրքեր . . .	167
16. ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՄԱՀՈՒԱՆ 10-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ, Տ. Յովհաննիսեանի . . .	169
17. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Օտարների սխալ կարծիքը մեր մասին.—Հայ հարուստները և հայ մասսան.—Միջնադարեան և ժամանակակից պահանջներ.—Մեր կարիքները և կոտակները, Լ. Ս. . .	174
Պ ա շ ա ռ ա կ ա ն հ ա ղ ո Ր ղ ա ղ Ր ու թ իւն եր . . .	176
18. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Մաքսային սակագների օրինագծի ընդունուելը ռալխատագում.—Ֆրանսիական պարլամենտի վերջին նիստը.—Էմբերների ձերբակալուելը.—Վենեցուէլայի գործերը.—Եւրոպական դիպլոմատիան եօրը է խիստ միջոցների դիմում.—Սուլթանի վերջին ծաղրը.—Սնդամահատութեան փրկարար նշանակութիւնը.—Ինչ է թելադրում պատմութիւնը Մակեդոնիային.—Կոմս Լամզլորֆի ուղեորութիւնը Վիէննա, Լ. Ս. . .	178
„Прав. Вѣстн.“ յօդուածը մակեդոնական գործերի մասին . . .	185

Եր 28-ին II տարի

Հրատ. XIV տարի

ՄՈՒՐՃ

ԴՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№ 12

Դ Ե Կ Տ Ե Մ Բ Ե Ր

1902

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Гипография Груз. Иадат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերության.

1902

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 26 декабря 1902 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 12

	Երև
1. ՄԱՅՐԵՐԸ, պատմուածք Ա. Ահարոնեանի . . .	5
2. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Ա. Իսահակեանի . . .	29
3. ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ, Հ. Անառեանի. . .	30
4. ՀՈԳԵՀԱՆ, լեզենդա, Յով. Թումանեանի . . .	35
5. ՄԱԿՈՒ, ճանապ. նկարագր., զօկ. Կ. Փառայեանի . . .	38
6. ՄԱՐԱՆԻ ԴԵՂԱՊԵՏԸ, պատմուածք Ա. Շահնազարեանցի . . .	48
7. ԳԱՐՐԻԷՆ ՄԻՐՋՈՅԵԱՆ, յիշողութիւններ Ս. Լիսիցեանի . . .	67
8. ՈՂՋՈՒՅՆ ՔԵՋ ԿԱՐԻՔ, բանաստեղծ. Աղա Նեգրի, Թարգմ. Յ. Յակոբեանի . . .	77
9. ՅՈԳՆԱՍԵՄ, ԱՆՏԱՌ, Ա. Իսահակեանի . . .	79
10. ՄԻ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԻԹՈՎ, ԼԵՆՈՆ Մանուկեանի. . .	80
11. ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՌՈՒՍԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ, Ե. Բոփ- չեանի . . .	87
12. ԻՔՍԵՆ, յօդ. Վ. Նալբանդեանի . . .	98
13. ՇՎԷՅՍԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ, Կուրբաթ-Հարունի . . .	129
14. ԱՆՀԱՇՏԸ, պատմուածք Շահրիարի . . .	137
15. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—39) Նար-Դոս՝ „Տանտիրոջ աղջիկը“, Տ. Յ.—40) „Les souffrances du peuple arménien et le devoir de l'Europe“ E. Bernstein.“ Ա. Ա.—41) Մ. Յ. Շուտ՝ „Քիւրդ բէշ“, Ա. Ա. . . .	156
Նոր ստացուած գրքեր . . .	167
16. ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՄԱՀՈՒԱՆ 10-ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ, Տ. Յովհաննիսեանի . . .	169
17. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Օտարների սխալ կարծիքը մեր մասին.—Հայ հարուստները և հայ մաստան.—Միջնա- դարեան և ժամանակակից պահանջներ.—Մեր կարիք- ները և կտակները, Լ. Ս. . .	174
Պ ա շ տ ո յ ա կ ա ն հ ա ղ ո Ր զ ա զ ո Ւ Թ ի Ն Ն Ե Ր . . .	176
18. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Մաքսային տակազների օրինագծի ընդունուելը ռախտատգում.—Ֆրանսիական պարլամեն- տի վերջին նիստը.—Եմբերների ձերբակալուիլը.—Վե- նեցուէլայի գործերը.—Ներպական դիպլոմատիան ևՊր է Խիստ միջոցների դիմում.—Սուլթանի վերջին ծաղ- րը.—Անդամահատութեան փրկարար նշանակութիւնը. —Ինչ է թելադրում պատմութիւնը Մակեդոնիային. —Նումա Լամպրոֆի ուղեորութիւնը Վիէննա, Լ. Ս. . .	178
„Прав. Вѣстн.“ յօդուածը մակեդոնական գործերի մասին . . .	185

19. ԳԵՂԱՐՈՒՆՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ. — «Անասնձի սանձահարումը» Շէքսպիրի. — «Կախարդական աշխարհ Պոտապենկոյի. — «Մօննա-Վաննա» Մէտէոլինկի. — Հասարակական, ամ- բոխային և անհատական էգոիզմ. — Իֆիգենիա և Մօննա- Վաննա. — Մարդկային բնութեանը համապատասխան և իդէալական ճշմարտութիւն. — Կեղծիքը կեանքի մէջ. — Մեծ և փոքր անարդարութիւններ. — Անհատական մասեր էգոիզմը որպէս հիմունք մեծ չարիքի, Ս. 187
20. ԱՂՋԻԿ, ԲԺԿ. Վ. Արծրունու 202
21. ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, յոգ. Կալամիի, Թարգմ. Ի. Դալսեանի 232
22. † Վ. ՆԱԼԲԱՆԻՅԱՆ 250
23. » » » Յ. Սպենգիարեանի 252
24. «ՄՈՒՐՃԻ» ԵՐԵՎ ՏԱՐՈՒԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԿՆԵՐԻ ՎԻՃԱ- ԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ, Տ. 254
25. ԹԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 260
26. 2-րդ ՅԱՆՆԻՈՒՄԸ «Մուրճի», Բրես Հաւր. Իննքսուն եւ ուրբ. տարի առաջ, Թարգմ. Սո. Լիսիցեանի 33—56

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագիրներէից՝ գրել պարզ, մանաւանդ թուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:
2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնուած: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:
3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է Խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «Մուրճի» համարը չ'ստացուելու դէպքում պէտք է Խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պօստային գրասենեակի հաւաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չի լանձնուած զանգառաւորին:

Մ Ա Յ Ր Ե Ր Ը

«Շատ ձմեռների սառնամանիքներ
հալուեցին, հասաւ գարունը, եկան ծիծեռ-
նակները, կենցաղասէր մարդիկ տեսան
և խնդացին, րայց նրանք երբէք չը կա-
րողացան տեսնել իրանց սիրելիներին»:

Ծղիօ՛ւ:

I

Գիւղական փոքրիկ եկեղեցու կիսախաւարի
մէջ խնկի ծուխը պալան-պալան բարձրանում էր այն
երեկոյ և բակ կապում փոքրիկ լուսամուտների շուրջը:
Կանթեղի աղօտ լոյսի առաջ քահանան մոմաւով բա-
ղում էր աղօթքները և բազմաթիւ ժամաւորները մերթ
գետնատարած խօնաւ խսիրների վրայ, մերթ ոտքի
կանգնած ու բազկատարած՝ մրմնջում էին մի ընդհա-
նուր ու խուլ մոմուոց հանելով: Կանանց բաժնում սե-
ւաքած սեան վրայ կախուած էր Աստուածածնի նկա-
րը մի մգլած, գեղնած չրջանակի մէջ և նրա առաջ
կանգնած էր մի տարիքաւոր կին՝ Սուսանը: Այդ կինը
և այդ նկարը երկու մայրեր էին, որոնք նայում էին
իրար ակնապիշ և կարծես ջանք էին անում հասկանալ
միմեանց մտքերը, կարգաւ միմեանց սրտերը: Տիրամայրը
վերելումն էր՝ սեան վրայ, Սուսանը ներքեւում՝ գետ-
նի վրայ, մէկը սուրբ էր, կարող և հրաշագործ, միւսը՝
խեղճ, վշտահար, անզօր մի պառաւ, որ եկել էր

նրա առաջ լաց լինելու, աղերսելու: Միածնի փոքրիկ, գանգրահեր գլուխը սղմած իր կուսական կրծքին, Աստուածամայրը խանդաղատանքով ու ժպտով նայում էր վար, իր ոտների տակ սողացող, գալարուող բազմութեանը, նայում էր նոյն ժպտով նաև Սուսանին, որ եկել էր ցաւոտ կուրծքը նրա առաջ բանալու:

Շրջանակի վրայ վեց փոքրիկ, դալար մեղրամոմեր, վշտատեսիլ ու դեղին, պլպլալով վառում էին և գունատ ու խորհրդաւոր լուսով՝ երերուն, աղօտ փայլ էին տալիս Աստուածամօր հեղ դէմքին, փոքրիկ Քրիստոսի լիքը, ձիւնափայլ մարմինն, որ այդ փայլի մէջ լողում էր ինչպէս մուգ լճի վրայ վազորդեան մշուշի մէջ լողացող սպիտակ կարապը: Խնկի ծուխը չորս կողմից կաթնագոյն քուլաներով գալարուում, պտոյտներ էր կազմում աստուածային մօր և զաւակի շուրջը և կարծես աշխատում էր իր ծալքերի մէջ պարուրել և վեր տանել այդ երկնային զոյգը. չէ՞ որ նրանք այնքան շատ բան ունէին պատմելու աշխարհից, այնքան արցունքներ Ամենակալի գահի առաջ փռելու:

Վաղուց էր այնտեղ կանգնած Սուսանը: Եկեղեցու զանգի ձայնը լսելուն պէս նա եկաւ, հասաւ, իր դողդոջուն ու պառաւ մատներով մեղրամոմերը կպցրեց այրուած, սեւացած շրջանակին, համբուրեց, երեսը խաչակնքեց և քարացաւ իր տեղում: Մոմերի կէսն արդէն վառուել էր և Սուսանը կանգնած էր դեռ միևնոյն տեղում, արտասուաթոր աչքերը չէր հեռացնում Տիրամօր պատկերից, դողդողացող շրթունքներից բառերը թափւում էին, հա թափւում, կրակի խօսքեր, ցաւի, աղերսանքի, պաղատանքի խօսքեր—Սուսանը աղօթում էր: Արտասուքի կաթիլները ժայռի վրայ փշրուող վտակի ցնցուղների պէս յորդառատ դուրս էին ցայտում աչքերից և գլորւում ծեր դէմքի խորշումների վրայով, ու փոքրիկ հոսանուտ ակօսներ կազմում աչքերի տակից մինչև ծնօտը: Սուսանն աղօթում էր իր միակ որդու, իր զարիւր, թափառական Սաքօի համար, որ քա-

նի մի օր առաջ թողեց, գնաց դէպի մութ անյայտը,
դէպի հեռուն...

«Ո՛վ սուրբ Տիրամէր, ասում էր նա, բոլոր ցաւոտ
սրտերի, բոլոր վշտացած հոգիների, բոլոր մղկտացող
մայրերի դու գթոտ մայր, ձեռքս քո փէշն եմ ձգել,
էրուած, մորմօքուած սիրտս բերել եմ քո սուրբ ոտնե-
րի տակ դնելու. բայց այն, Տիրամէր, տես, արցունքը
մի կողմ, կրակը միւս կողմն են բռնել սրտիս և արցունքը
վառ կրակը մարել չի կարողանում, բոցերը շատ են.
բայց այն ու նայիր՝ անճարների մայր, չէ՞ դու սրտերի
կրակը հասկանալ, զգալ գիտես, տես ինչեր կան իմ
եփուած սրտում, ու յետոյ մի ճար, մի դարման, ողոր-
մած Թագուհի: Իմ ծով մեղքից էս ծեր օրերիս ֆալա-
զը մի դաղ քաշեց սրտիս, մի խորը դաղ և էրուած
տեղը դեռ մխում է, մխում. դու խօ տեսար, սուրբ
մայր, թէ էն մէկ շիւանս, սարի պէս տղամարդ, ինչպէս
կտոր կտոր արին անօրէնները. ախ ցաւով ծնած, մե-
ծացրած զաւակիս էս կտրած ձեռներովս արիւնոտ
գերեզման իջեցրիս: Ի՞նչ անեմ, գուցէ իմ մեղքից, գուցէ
Աստուած էր վրաս բարկացել: Այս մէկն էլ գնաց...
մղկտացի, աղաչեցի, լաց եղայ, ձեռք ու ոտքն ընկայ,
որ չը գնայ, բայց գնաց... Թէ ո՛ւր, այն դու ինձանից
լաւ գիտես, Տիրամէր... հեռու սարերում, ձորերում
բարը՝ բարձ, ժայռն՝ անկողին, օձերի հետ ջուրը, գա-
ղանների հետ բունը կիսելով՝ նա թափառում է և ես
անտէր, անտիրական, ձեռքս չոր գետնին, սիրտս՝ դող,
հոգիս՝ ցաւած, օրս՝ սեւ, թաց աչքս դրանը բռնած
գիշեր, ցերեկ մղկտում, վշտում եմ: Տիրամէր, ողոր-
մած մէրիկ, քո ոտն եմ եկել, ես էլ չեմ տեսնում
նրան, դու անշուշտ տեսնում ես, ախ, քո բարի, քո
ողորմած, քո բազր աչքը նրանից մի հեռացրու, քո
սուրբ հովանին ամպի պէս նրա գլխից պակաս մի ա-
րա, չարից, ցաւից, դարդից, արիւնից նրան աղատ
պահիր, չէ՞ դու կարող ես, չէ որ թէ դու ուզես, մութ
ամպն էլ նրա գլխով չի անցնի: Սրտիս վրայ էլ սաղ

տեղ չի մնացել, ողջ խոցոտուած՝ պատառ-պատառ է եղած, էլ տեղ չը կայ նոր դանակ մխելու, էլ տեղ չը կայ մի նոր դաղ քաշելու, էլ ճար չը կայ նոր խոց բանալու. նրա սեւ յատակում, ինչպէս սեւ լիճը մոլթ ալրում, արիւնը ծով է կապել ու ցաւերիս բոցերից եռ է գալիս, պղպճում ինչպէս լի կաթսան օջաղի վրայ: Փրկիր նրան, իմ դաւակին, Տիրամէր, բարեխօս եղիր նրա մօտ, որ այնպէս սիրով գրկել, սղմում ես քո սուրբ կրծքին. տես նա ինչպէս փարում է քո մայրական սաինքներին, ինչպէս ուզում է լսել քո սրտի ձայնը, մայր, մայր, ախր ես էլ եմ մայր, ես էլ սիրտ ունեմ, կուրծք ունեմ, մայրական կաթովս բանխիսն կերակրեցի, կրծքիս վրայ քանխիսն ջերմացրի և էլ չը կան, չը կան, ոչ մէկը չը կայ, ութ ծնունդ նստեցի, ութ երկունք քաշեցի, և այժմ էն մէկն է: Ինչպէս դիմանամ, սուրբ Տիրամէր, կուրծքս չոր է, սիրտս մարած, մոխիր դարձած դարդի բոցից, սպիտակ մազերիս վրայ սեւ կապած, մէջքս երկու տակ ծալուած, մեռայ գերեզմանները լիղելով, չոր հողը գրկելով իմ շարան շարան արնակոլով մեռելների, ու չը կայ մէկը, որ սղմեմ կրծքիս, չը կայ մէկը, որ իմ սրտի ձայնը լսի, չէ՞ ես էլ խեղճ եմ, մեղք եմ, մայր եմ, պառաւած, անզօր մայր, ո՞վ դու բոլոր թշուառների, խեղճերի, անճարների ողորմած մայր: Ուխտ եմ անում քո սուրբ պատկերի առաջ, թող լսի ինձ մեր ամենի տէրը, սուրբ Աստուածորդիդ, ամեն երեկոյ այստեղ քո առաջը կը վառեմ վեց մոմը, կ'ընկնեմ, կը լիղեմ սառը հողը. անճարի պէս փէշերիցդ կը կախուեմ, քեզ հանգիստ չեմ տայ, քո աչքից չեմ հեռանայ, այստեղ կը ճչամ, կը սգամ, կը լամ, կ'աղաղակեմ երկնքովը մէկ, որ դու ինձ լսես, որ իմ միակ զուակին փրկես, պահես, պաշտպանես: Օ՛, ողորմած Տիրամէր, քո սիրտը լայն է, սէրդ՝ անչափ, մենակ նրան մի հասիր, աղաչում եմ, նախ հասիր բոլոր ուրիշ անճարներին, խեղճերին, նեղեալներին, քեզ կանչողներին, որ այնքան շատ են մեր վէրան աշխարհում, մեր

սեւ երկնքի տակ, ամենից վերջը միայն իմ ձայնը լսիր, մեղաւոր սրտիս խնդիրը կատարիր, մայր, մայր, բոլոր վշտացած հոգիների, անտէր-անճարների ողորմած մայր»:

Մոմերը մէկիկ-մէկիկ այրուեցին ու մարեցին, Աստուածածնի և Քրիստոսի դէմքերը կամաց-կամաց լուծուեցին ու կորան խաւարի մէջ. քահանայի ձայնը լռեց, աղօթաւորների միմունջները գաղարեցին, եկեղեցին դատարկուեց, կանանց բաժնից էլ սպիտակ չար-սաւաւոր ստուերներն իրար յետեւից մեղմով դուրս գնացին. Սուսանն այնտեղ մնաց մենակ և դեռ աղօթում էր, դեռ նա աչքերը վար չէր բերում՝ Տիրամօր պատկերից, դեռ չորացած բազուկները տարածած նա օգնութիւն, գթութիւն էր աղերսում և լալիս էր ու լալիս...

—Ո՛րդի, այ Սուսան խաթուն.

Սուսանը շարունակում էր աղօթքը, այժմ նա ծունկ էր չորեւ և չէր տեսնում թէ ի՞նչ է կատարում իր չուրջը, չէր էլ լսում ոչինչ:

—Սուսան խաթուն, ուշ է, ժամը պրծաւ, որդի: Կինը գլուխը բարձրացրեց, խօսողը ծերունի քահանան էր:

—Տէրտէր ջան, աջիդ մեռնեմ, աղօթում եմ:

—Հա, որդի, գիտեմ, որ աղօթում ես, լաւ ես աշուտ, թող Աստուած լսի, ասում եմ, որ ժամը պրծաւ, էլ մարդ չը կայ, տե՛ս:

—Դու գիտես չէ, հայր ջան, էն մէկն էնպէս բէմուրաղ եղաւ, մէկէնները գնացին, արեան ծով էր, խեղդեց բոլորին, էս մէկն էլ չուերն ընկաւ, ես եկել եմ Աստուածածնի փէշերից կախուել:

—Լաւ ես անում, զաւակս, լաւ ես անում, բայց ուշ է արդէն:

—Դիտե՛ս, հայր ջան, չեմ թողնի, չեմ թողնի նրա փէշերը. ամեն օր էսպէս կը դամ, ես ի՞նչ եմ արել, որ էսքան սեւը մենակ բաշեմ, որ էսքան ցաւը մենակ ինձ տան, մեղք չեմ, մայր եմ է՛հ, սա էլ մայր է, էս Տի-

րամէրը, տես, տես ինչպէս գրկել է իր զաւակին, տես ինչպէս սղմում է կրծքին, իսկ ես ոչ ոք չունեմ, ոչ ոք: Դու գիտես չէ, տէրտէր ջան, չէ բեզ հետ դրինք հողը արնակոլով զաւակներին:

— Հն հն, որդի, դէ հիմա բաւական է, մնացածն էլ էգուց:

— Տէրտէր, ոտիդ մեռնեմ, դուման բռնեց իմ գլխին, ինչ դուման, սար ու ձոր մթնեց. էս չար օրերին, էս չար ժամանակին, նա էլ թողեց, գնաց... ես էլ հըր գնամ, չոր գլուխս հըր տանեմ, դէ Տիրամէրն այստեղ է, ամեն օր կը գամ, մոմ էլ կը բերեմ, կիրակիներն էլ թաղա հաց կը թխեմ, կը բաժնեմ, մատաղ կ'անեմ, արցունք էլ դեռ ունեմ, աչքերս դեռ չեն մարել, այ էս հողը կը թրջեմ, դէ նա էլ մայր է, սիրտ ունի, սրտի մոմուռը կը հասկանայ, մի ճար կ'անի, էնպէս չէ, հայր ջան:

— Այդպէս է, որդի, ամեն օր արի, աղօթիր, Տիրամէրը ողորմած է, բարեխօս կը լինի, իսկ հիմա գնանք, տես այսօր ուշ է, մոմերդ մարել են:

Սուսանը կարծես միայն այժմ նկատեց, որ մոմերը վառուել, վերջացել են, նայեց վեր, խաւարի մէջ, սեան վրայ պատկերներն էլ չէին երեւում, էլ Աստուածածնի կարմիր պարեգօտը և կապոյտ ծածկոցը չէր նշմարւում, էլ նրա հեզ աչքերը ժպտով չէին նայում վար, փոքրիկ Քրիստոսի ձիւնաթոյր մարմինը եկեղեցու խաւարամած մթնոլորտում էլ չէր լողում մի կտոր ճերմակ ամպի պէս, այդ բոլորի փոխարէն, փոքրիկ, ծխոտ շրջանակի մէջ հազիւ նշմարւում էին մի քանի անորոշ բծեր, մութ ստուերներ:

Սուսանը խաչակնքեց երեսը ու կամաց-կամաց երերալով դուրս գնաց: Քահանան կանգնած նայում էր նրան յետեւից և երբ այդ փոքրիկ, գողգոթուն ստուերը իսպառ ծածկուեց դրսի խաւարի մէջ, նա գլուխն օրօրեց խորհրդաւոր ձեւով:

— Խեղճ կին, ասաց նա կամացուկ, ինչ է լինելու

վերջը, խեղճն արդէն կարծես տեղը չէ. փառք քեզ Աստուած, հազար բերան փառք:

Դուրսը մուլթ էր:

II

Էլի գարուններ եկան բոլորեցին Սուսանի գլխով, էլի դաշտ ու ձորեր ծաղիկներով ու կանաչներով ծածկուեցին: Բակի մի հատիկ խնձորենին մի քանի անգամ ծաղկեց և բուրմունք արձակեց իր շուրջը, պատերի նեղ ճեղքերի մէջ ճնճղուկները բուն դրեցին և ձագեր հանեցին. հօտերն ու նախիրները դաշտերը կենդանացբին, իսկ արագիւնները արդէն մի քանի անգամ շուեցին հեռու, հեռու և կրկին վերադարձան: Էլի աշուններ եկան իրանց վհատեցուցիչ բամբներով և ծառերի տերեւները լիզեցին, թռչուններն ահագին ու տխուր երամներով թողին ու հեռացան դեղնած դաշտերից. կռունկները վշտոտ կզզոցով սեւ ցելերի վրայ հատիկներ մուրալով երկնքի երեսից անցան, բայց Սուսանի որդին չը կար ու չը կար: Մենակ էր Սուսանն իր խըրճիթում, մենակ ու մոռացուած. նրան մխիթարիչ ու ընկեր մնացել էր իրանց ծեր շունը, որ իր տիրուհու պէս այնքան բաներ էր տեսել և նրա պէս կարծես սպասում էր մէկին: Երբ գարնանը բակի խնձորենու վրայ առաջին կոկոնները բացւում էին, Սուսանը նախում էր ուշադրութեամբ ծառի ճիւղերին և դառնում իր ոտների տակ թաւալող շանը:

— Բօղար, խնձորենին ծաղկել է, շուտով նա կը գայ, այնպէս չէ:

Եւ Բօղարը օրօրում էր իր պոչը, շեշտակի նայում տիրուհու աչքերին ասես ի նշան համաձայնութեան: Անցնում էր գարունը, անցնում էր ամառը, էլի վրայ էին հասնում աշնանային ցրտերը, խնձորենին մերկանում էր տերեւներից և տխրութեամբ օրօրում իր

կատարը ցուրտ հովերի առաջ, Սուսանը նայում էր վշտով և կրկին դառնում իր շանը.

— Բողար, չ'եկաւ, չ'եկաւ բէբաղդը, գարնանը կը գայ, այնպէս չէ:

Եւ շունը կրկին օրօրում էր իր պոչը և պառաւն սպասում էր յուսով նոր գարնանը, որ խնձորենին ծաղկի, որ թռչունները վերադառնան և նրանց հետ միասին Սաքօն յայտնուի:

Նա սպասում էր և Սաքօի համար կամաց-կամաց պատրաստում էր փափուկ, շատ փափուկ անկողին: Բուրդը հաւաքել էր տարիների ընթացքում և մատնելով մաքրում էր ամեն օր, ապա կարում և անկողինը դնում ծալքը, յետոյ նրան թւում էր, թէ հարկաւոր է քանդել նորէն փափկացնել, ցած էր բերում և վերսկսում առան անգամ կրկնած աշխատանքը:

Դրա հետ միաժամանակ նա կատարում էր իր ուխտը սրբութեամբ. ամեն երեկոյ գնում էր եկեղեցի, վեց մոմը դողդոջուն ձեռքով կպցնում Տիրամօր պառկերի սեւցած, այրուած շրջանակի վրայ, ձեռքերը տաքածում էր դէպի վեր, դէպի երկինք և աղօթում, աղօթում: Եւ ամեն երեկոյ աղօթքից յետոյ, երբ բոլոր ժամաւորները դուրս էին գնում, նա դառնում էր տէրտէրին.

— Սաքօն կը գայ այնպէս չէ, տէրտէր.

— Հն, որդի, ի հարկէ կը գայ, բո այնքան արցունքը, աղօթքները...

— Բերանդ տաճար է, տէրտէր ջան, տաճար, բերնիդ մեռնեմ, ասն, ասն, այսպէս ասն, դու որ ասում ես, Տիրամէրն էլ ժպտում է, յոյսը սրտիս մէջ վարդի պէս բացւում է:

— Հապա, որդի, Տիրամէրը ում խնդիրն է թողել անկատար, երկնքի դռները նրա բարեխօսութեան առաջ միշտ բաց են:

Եւ Սուսանը յուսով ու հանգստացած տուն էր վերադառնում, ուր նրան սպասում էր Բողարը, որ կաղ-

կանձելով փաթաթւում էր տիրուհու ոտներին: Սուսանը, հաւատացած էր, որ որդին կը գայ, անպատճառ կը գայ, ինչպէս կարող էր Տիրամայրը խաբել նրան, նա այնպէս ժպտով, այնպէս քաղցր է նայում վերից, երբ Սուսանը մոմերը վառում է և աղօթել սկսում: Ինչպէս կարող է նա չըլսել մի մօր աղաչանք, որ այնքան տառապել է, այնպէս տանջուել, այնքան լացել, մրմնջացել: Ինչո՞ւ պէտք է Տիրամէրը այնքան ցաւեր միայն նրան բաժին տայ, մէկ էլ ինչ դժուար է նրա համար կատարել մի մօր այսքան աղաչանքը. որ նա կամենայ, որ նա մի քաղցր աչք ձգի, բաւական է, մնացածը հեշտ է, Սուսանի որդին ինքն իրան կը գայ ողջ և առողջ:

Եւ ամիսներ ու տարիներ էին անցնում՝ Սուսանի գլխով, որդին չը կար ու չը կար, բայց նա չէր յուսահատւում, Տիրամէրը ժպտում էր և նա հաւատացած էր, որ Սաքօն կը գայ:

— Տիրամօր փէշիցն եմ բռնել, ասում էր նա յաճախ իր հարեւաններին, Տիրամօր փէշից... չորս տարի է, նա ինձ ամեն օր ժպտում է... Նա ինձ խոստանում է... Տիրամօր ժպիտը...

Հարեւանները լսում էին և խորհրդաւոր ձեւով գլուխներն օրօրում կրկնելով՝

— Խեղճ կին, խեղճ կին:

Սուսանը սպասում էր... նա յաճախ երեւակայում էր այն օրը, այն վայրկեանը, երբ զաւակը կը գայ... Նախ բալիի դուռը ճոռում է բարձր, յետոյ թրը՛խի, ծածկւում է... շունը, այս խելօք Բօղարը, վազում է կատաղած, բայց յանկարծ ձայնը կտրում է, շներն ախր չեն մոռանում տէրերին՝ այնպէս չէ, Բօղար, դու լսո՞մ չիս մոռացել Սաքօիս, դառնում էր նա շանը. կենդանին նայում էր խելացի աչքերով և կարծես ուզում էր ասել, հա, ի հարկէ չեմ մոռացել: Երեւակայական պատկերը շարունակւում էր, շունը լռում է, թաւալւում է գետնին, փաթաթւում է նրա ոտներին, կաղ-

կանձում ուրախութիւնից: Ինքը՝ Սուսանը, այդ ժամանակ նստած է սրահում, դէ ծեր է, աչքերը լաւ չեն տեսնում, համ էլ որդին փոխուել է, քանի՜ տարի է... նայում է և չի ճանաչում: ահա նա մօտենում է, մօր ոտները դողդողում են, փորձում է վերկենալ, բայց չի կարողանում, բարձրանում է՝ ընկնում, վեր է կենում, դարձեալ ընկնում, առաջ է ձգւում բոլոր ուժով, այժ է գործ դնում և ձեռքերը տարածած փաթաթւում է նրա պարանոցով:

—Ա՛խ բռանամ ես... դո՛ւ ես, Սաքօ ջան... դու ես... դէ հիմա թաղիր ինձ, եկա՛ր... Երբ եկար... ախր ես մեղք եմ... Տիրամէրն ասաց կը գաս, և եկար, դէ հիմա թաղիր ինձ... և արցունքները թափւում են և Սուսանը երջանիկ է...

Օրական մի քանի անգամ այս սփոփիչ պատկերը գալիս է անցնում նրա աչքի առաջից, նա ինքն իրան տեսնում է գրկախառնուած որդու հետ, լալիս է և արցունքները զովացուցիչ են:

Եւ ի՛նչ լաւ է, լաւ է այդ բոլորը...

Մի ժամանակ նրա համար երդումներից գերադոյնը իր որդու արեւն էր, որդու գլուխն էր. վաղուց է, որ նա այդ թողել է, այդ արեւը այժմ շատ է հեռու, շատ է թանկ, որպէս զի մայրը յանձն առնի հեշտութեամբ «բերան բերել» ամեն անգամ: այժմ՝ նա երդւում է որդու գալուստով:

—Որդուս գալուստը վկայ... և նա արտասանում այդ երեք բառը այնպիսի շեշտով, այնպիսի հաւատով, այդ երդումը նրա սրբութիւն սրբոցն է, նրա կեանքի սիւնն է, նրանով է ապրում, շնչում, հաւատում: նայում է դռանը և սպասում այն թրխկոցին, որ նուիրական գալուստը պիտի աւետէ:

Տարիներն անցնում են տարիների յետեւից, խնձորենին ծաղկում է ու մերկանում, տարափոխիկ թըռչունները գնում են ու գալիս, Սաքօն չը կայ, բայց

Սուսանը շարունակում է աղօթել, շարունակում է հա-
ւատալ ու երգուել:

—Որդուս գալուստը վկայ...
Հարեւանները լսում են, գլուխներն օրօրում:

—Խեղճ կին, խեղճ կին:

Եւ Տիրամէրը ժամում ժպտում է, յուսատու,
պայծառ ժպտով. Սուսանն իրաւունք ունի կրկնել՝

—Որդուս գալուստը վկայ...

III

Այն գիշերը... ան այս աշնանային գիշերները ին-
չո՞ւ իրանց խաւար ծալքերում բերում են միշտ այնքան
սեւ, այնպէս անօրոշ, խեղդող զգացումներ: Դրսից լըս-
ւում է մանրամաղ անձրեւի կրկնոցը, և կտուրներից
ու պատերից կաթկաթում է ջուրը անվերջ, յուսահա-
տեցուցիչ միակերպութեամբ՝ ճլըփփ, ճլըփ, ճլըփ...
դրսում, մութ փողոցներում անց ու դարձը վաղուց
դադարել է. այդպիսի չար ժամին ո՞ր աղամորդին
գուրսը կը մնայ:

Սուսանն անքուն է դեռ. նա նստած է և մտա-
ծում է իր Սաքօի մասին. ո՞ւր է նա այժմ, ո՞ր չօլում,
ո՞ր ձորում, ո՞ր այրի մէջ, կամ ժայռի տակ կծկուած:
Սարերում այժմ ինչպէս ցուրտ է. նա էլ երեւի թըր-
ջուած է, կրակ չունի, ի՞նչպէս վառի, նրանք կրակ չեն
անում, այն թափառականները, որ վառեն, լաւ չէ, ա-
սում են... Նիմա ի՞նչպէս մրսում է իր Սաքօն, այսպիսի
գիշեր...

—Օ՛, քուանամ ես, որդի, հոգիս դուրս գալ քեզ
համար. ո՞վ սուրբ Տիրամէր, քեզ եմ ապաւինել, դու
բարեխօս եղիր:

—Ո՞վ դիտէ, գուցէ Սաքօն սարերում չէ, շարունա-
կում է մտածել Սուսանը, գուցէ հէնց գալիս է, չար
գիշեր է, բայց նա կարող է գալ, տղամարդ է, այն էլ
սարերի տղամարդ, որ ուզի, կը գայ:

Անցեալ օրը ինքը թափառական գնչուին ֆալ բացել տուեց, նա ասաց. «Սարերին թառող արծիւը այս օրերս ցած կը սլանայ»:

— Յետոյ:

— Յետոյ... գնչուն նայեց իր եղունգին, մնաց մտածկոտ, կմկմաց, յետոյ... շարունակեց նա, յետոյ նորէն վեր կը բարձրանայ:

Վերջին խօսքերը լաւ չէին, մտածում է Սուսանը. «Սարերում թառող արծիւը ցած կը սլանայ», այդ լաւ է, «յետոյ վեր կը բարձրանայ», ինչ կը լինէր, որ անիծումը վերջին խօսքերը չառէր. ուրեմն Սաքօն կը գայ, էլի կ'երթայ, բացատրում էր Սուսանը:

— Հա, հա, արի, արծիւս, արի, թառլանս, ցած արի մէկ տեսնեմ, որ ողջ, առողջ ես, մէկ համբուրեմ սիրուն ճակատդ, մէկ երեսս երեսիդ քսեմ, մէկ գլուխդ կրծքիս սղմեմ, էս բոռացած աչքերովս մէկ կուշտ կուշտ նայեմ քեզ, ու էլի գնա, թող Տիրամէրը քեզ պահի, որդի, թէկուզ սարերի վրայ, ձորերի մէջ. դէ որ գնում ես, ես սեւաւորս ինչ կարող եմ անել, դու խօս արծիւ ես, գնչուն ասաց, արծիւ բալա:

Դրո՞ւմ շարունակում է բար լուսթիւնը. շներն էլ չեն հաջում, նրանք անձրեւի տակ տղկուած՝ քաշուել են դանաղան ծակ ու ծուկ մտել, ոտ ու գլուխ իրար խառնած, կծիկ դարձած՝ մրափում են այս դէղի տակ, այն դռան առաջ: Եւ անձրեւը շարունակում է մազուել, և ջրերի ձայնը լսում է միակերպ, անվերջ՝ ճլճփ, ճլճփ, ճլճփ... Չար, վատ գիշեր է, բայց Սուսանն էլի սպասում է իր որդուն, գնչուն ասաց՝ «արծիւը ցած կը սլանայ, էլի վեր կը բարձրանայ»...

— Թող ցած սլանայ և էլի վեր բարձրանայ, գոնէ տեսնեմ թէ աղատ է ցաւից, չոռից, դոնէ...

— Թըը՛խկ, թըը՛խկ, թըը՛խկ...

Բակի դուռն են թակում, Բօղարը հոփաց եւ նետուեց գէպի այն կողմը:

— Թըը՛խկ, թըը՛խկ...

Սուսանը ցնցուեց ու դողաց բոլոր մարմնով, բայց ինքն էլ չիմանալով ինչու, մի վայրկեան մեխուած մնաց իր տեղում անշարժ և ամբողջապէս լսողութիւն դարձած, բերանաբաց, շնչակտուր. նա լսում էր, թէ ինչպէս շունը կատաղաբար չանդռում է դուռը և ինչպէս դրսից խփում են.

—Թրը՛խկ, թրը՛խկ...

Այս անգամ նա վեր թռաւ տեղից, երերալով վազեց տան դուռը բանալու, այդ սովորական դործն այժմ նրան չի յաջողում, մի բան է պատահել փակին և սողնակը յետ չի գնում. նա բաշքշում է, թափ է տալիս, ի վուր, իսկ շունը դրսում հաշում է կատաղաբար և դուռը թակում են դրսից.

—Թրը՛խկ, թրը՛խկ...

Վերջապէս նա դուռը բացեց և դուրս եկաւ խըրճիթից, նա բակումն է, անձրեւը թափւում է գլխին, բայց նա դողդողալով, հեւալով, ցեխերի միջից երերալով, անբալով վազում է դէպի բակի դուռը. սառտիկ շտապելուց նրա ոտները խառնւում են զգեստի ծալքերին և երեսի վրայ ընկնում է ցեխերի մէջ. թըրջւում է իսպառ, այդ էլ նրա փոյթը չէ, նա վեր է կենում և դարձեալ վազում. ահա և բալի դուռը:

—Սուս, սուս, Բողար. նո՛ է, նո՛ է, լլկուես դու, սո՛ւս, թող որ դուռը բանամ: Եւ դարձեալ դուռը չի բացւում, ձեռները դողում են, սիրտը թռթռում է՝ ասես կրծքից դուրս փախչելու համար, վերջապէս ճըռռալով դուռը բացուեց, այժմ խաւարի մէջ նրա առաջ կանգնած է մի մութ մարդկային ստուեր, հաղիւ հաղ նկատելի:

—Ո՞վ է... ո՞վ ես դու...

—Ես... ես Աստուծու մարդ եմ, .. անվրաս ու անպէտք. դողում եմ ցրտից, թրջուած եմ, հեռուից եմ գալիս... ուշացայ, անձրեւի տակ մնացի, մութը վրայ հասաւ. սարերում, նոր հասայ, ես անպէտք մարդ եմ.

Աստծու արարած... Տես, ես դողում եմ, մի տեղ, մի կրակ, մի ճար, Տիրամօր սիրուն...

—Տիրամօր սիրուն, կրկնեց Սուսանը մեքենայաբար, մի վայրկեան լռեց, յուսահատ զայրոյթով կրծոտեց շրթունքները մրմնջալով.

—Նա չի, նա չի, օ, անողորմ մարդ:

—Չար գիշեր է, շարունակեց անծանօթը, խեղճին ո՛վ տեղ կը տայ, քանի՜ դուռ եմ թակել, բացող չը կայ, վախենում են, ես անպէտք մարդ եմ, էլի վախենում են, դէ ես էլ Աստծու ստեղծածն եմ:

—Աստծու ստեղծածը. հա, ագամորդիներն Աստծու ստեղծածներն են, ասաց Սուսանը, բայց մտածում էր ուրիշ բան և քիչ մնաց ասէր՝ անողորմ, անաստուած մարդ, դու անպէտք ես, բայց ոչ անմեղաս, տես, թէ ինձ ինչքան մեղա տուիր, սրտիս թելը կըտրուեց, ոտներս դողում են, ես թուլանում, ես մեռնում եմ... ի՞նչ էի սպասում, ո՛վ դուրս եկաւ. միտում ես, ջհանգամը թէ միտում ես. թրջուած ես, էն լաւ է որ թրջուած ես. քո տեղն է, դու ինձ տանջեցիր, սարերում մէկը կայ, քեզնից լաւ է, նա էլ է թրջուած, նա էլ է մրսում և նա էս չար ժամին ոչ ոքի դուռը չի թակի: Սուսանը մտածում էր այս բոլորը, ուղում էր ասել բարձրաձայն, ճշալով, ուղում էր դուռն էլ շրխալով ծածկել ճամբորդի երեսին, թողնել, որ նա դողայ դրսում, բայց չը կարողացաւ, մտածածը չասուեց, ծնօտները փակուեցին, մի առժամանակ մնաց լուռ:

—Ղարիբի տէր եմ, դու էլ զարիբ ես, ներս արի, ասաց նա վերջապէս:

—Տիրամէրը հասնի զարիբին:

—Հա, Տիրամէրը հասնի զարիբին. սուս, Բօղար, սուս, մի զայրացիր, ի՞նչ անենք, Աստծու ստեղծածն է, խեղճ է, անճար է. Տիրամէր, բոլոր անճարներին, բոլոր տառապեալներին հասիր, յետոյ նրան, մրմնջում էր պա-

ուսը ցեխերի միջից դանդաղութեամբ քայլելով և և օտարականը հետեւում էր նրան:

Ներս մտան. ձիթէ ճրագը պլպլում էր. պառուը դարձաւ, նայեց օտարականին: Ծեր մարդ էր, սպիտակ մազերով ու միրուքով. խղճուկ զգեստները ողջ թրջուած ծլանքներից ջուրը կաթկաթում էր: Նա դողում էր ցրտից ամբողջ մարմնով: Նրա մի ուսից կախուած էր մի պարկ, կիսով չափ լի հացով, իսկ միւս ուսից մի երկար բան, որ սազի էր նմանում: Սուսանը նայում էր ուշադրութեամբ.

— Աշուղ ես, հարցրեց նա:

— Ձէ, մէրիկ, աշուղ չեմ, այլ գզրար, ես թափառում եմ գիւղից գիւղ, դռնից դուռ, գզում եմ բուրդ ու բամբակ ով տալիս է. այս էլ աշուղութիւն է, մէրիկ, տես ես զարկում եմ այս լարին, նա ցոյց տուեց իր գործիքը. և նրա հաստ լարը լաց է լինում իմ հարուածների տակ, և լարով բուրդ է գզում, այդ լացի գնով, սեւ օրով ես ապրում եմ. ի՞նչ անեմ, մէրիկ, ջիւաւանները արնակոյտ եղան մեր վէրան աշխարհում, ես եմ մնացել, ծեր օրերիս, սեւ օրերիս դռնէ դուռ թափառական: Անպէտք եմ, մէրիկ, անպէտք, Աստուած հոգիս էլ չի առնում, որ ազատուեմ:

— Սուս, սուս, ողորմելի, Աստծու դէմ մի խօսիր. նրա ստեղծած արարածների մէջ անպէտքը չը կայ. երբ նա կամեցել է քեզ աշխարհ ձգել, լուռ, պապանձուիւր ու քաշիւր ճակատագիրդ: Դէ, հան այդ պարկդ, դէն գիր մէջքիդ գործիքները, լարն ու աղեղը, մօտեցիր թոնրին, տաքացիր, շորերդ շորացրու: Անճարին մի ճար միշտ կը լինի, Տիրամէրը վկայ, թող նա հասնի բոլոր զարիւր-զուրբաթներին, յետոյ նրան, նրան, էն սարերի արծւին.

«Ե՞րբ կը գայ...» վերջին խօսքերը նա արտասանեց ինքն իրան:

— Շէն մնաս, մէրիկ, չէն մնաս, թող Աստուած քո սրտի բոլոր ուխտը կատարի, օջաղիցդ՝ կրակ, տաշտիցդ՝ հացն անպակաս անի:

Օտարականը վար դրեց իր պարկը, ցած բերեց ուսից գործիքները, մօտեցաւ թոնրին, կծկուեց ու քնեց։ Դրսում անձրեւը շարունակուում էր, ջուրը կաթկթում էր միակերպ, անվերջ ճլրփոցով, խաւար էր ու ցուրտ։ Սուսանն անքուն՝ դեռ երկար ժամանակ շարունակում էր մտածել նրա մասին, որ սարերում, այրերում մըլսում դողում է այս չար գիշերին։

—Դու հասնես, Տիրամէր, դու բարեխօս լինիս, միմիջում էր նա, և սիրաւ ճրկում էր ցաւից։

IV

Լուսաջաւ. անձրեւը դադարեց. բացուեց աշնանաշային մի ցուրտ ու պայծառ օր։ Մարդիկ դուրս սողացին բնակարաններից։ Սուսանի հիւրը նայնպէս պատրաստում էր դուրս ընկնել իր գիշերային ապաստարանից։ Նա դանդաղութեամբ վերցրեց իր պարկը, կախեց ուսից, առաւ նաեւ բուրդ գզելու գործիքը և դարձաւ Սուսանին.

—Շէն մնաս, մէրիկ, օջաղդ վառ մնայ։

—Գնում ես։

—Հա, գնում եմ՝ ցնցոտիներս ու անպէտք գլուխս երկուէ երկիր, գիւղէ գիւղ, դռնէ դուռ քաջ տալու, մինչև մի տեղ շանսատակ լինեմ ու մաշուած, տրորուած ոսկորներս հանգիստ առնեն։ Եւ մինչ օտարականը խօսում էր, պառաւր մտածում էր, տեսնես սա չի՞ տեսել նրան, էն սարերի արծուին։

—Լսիր. դու շատ ես ման եկել։

—Շատ, խիստ շատ։

—Սարերում, ձորերում։

—Սարերում, ձորերում։

Պառաւր գլուխը քաջ ձգեց ու լռեց։

—Ինչո՞ւ ես հարցնում, մէրիկ։

—Էհ, հէնց էնպէս, տեսնում եմ, որ շատ տանջուած ես։

—Հնա, մէրիկ, տանջանքը իմ եղբայրն է, մենք միասին ծնունդ ենք, այժմ էլ անբաժան ենք:

—Տանջանքը քո եղբայրն է, էէ՛. խեղճ մարդ, ես էլ նրա պէս մի քոյր ունեմ, ասում էր պառաւն ինքն իրան: Նա մտածկոտ էր, կարծես և՛ ուզում էր մի բան հարցնել և՛ վախենում էր պատասխանից: Օտարականը երեւի այդ նկատում էր և սպասում:

—Լսիր, դու սարերում արծիւ տեսել ես, հարցրեց Սուսանը: Նրան թուաց, որ այս օտարականն էլ պիտի հասկանայ, որ արծիւը նա է, Սաքօն է: Տիրեց լռութիւն, նրանք նայում էին իրար ուշադրութեամբ, օտարականը չը հասկացաւ տարօրինակ հարցը. Սուսանն այդ նկատեց և կարծես արդարանալու համար շարունակեց.

—Գնչուն ասաց՝ «Սարերի արծիւը ցած կը սլանայ, էլի վեր կը բարձրանայ», սպասեցի՝ ցած չը սլացաւ, ինչո՞ւ:

Օտարականն այժմ նայում էր աւելի զարմացած, հարցն աւելի քան օտարոտի էր:

—Բան չեմ հասկանում, մէրիկ, ասաց նա, ես արծիւ չեմ տեսել, սե օր շատ եմ տեսել, խեղճ ու կրակ գզրար եմ, քո յարկի տակ աղ ու հաց կերայ, թէ բուրդ ունես, բեր գզեմ, գնամ իմ ցաւը հոգամ:

Պառաւի աչքերը փայլեցին. նրա գլխով կարծես մի լուսաւոր միտք անցաւ. որդու անկողինը, այդ ինչպէս է, որ նա մոռացել է:

—Բուրդ, հնա, բուրդ ունեմ, ի՞նչ լաւ ասացիր, ուղորմի հօրդ, գզելու բուրդ, որ փափուկ լինի, էնպէս չէ, որ գզեն, բուրդը փափուկ է լինում, անկողինն էլ լաւ. մատերովս եմ քրքրել, բայց այդ քիչ է:

Եւ նա ծալքից ցած բերեց որդու անկողինը, քանդեց, բուրդը դուրս թափեց գզրարի առաջ.

—Ա՛յ, գզիր, զարկ, լաւ զարկ լարիդ. թող փափկի: Օտարականը գործիքը ցած բերեց ուսից, հացի

պարկն էլ մի կողմ դրեց, ծունկ չոքեց և սկսեց զարկել իր գործիքի հաստ լարին: Բուրդը գզւում էր ամպերի պէս քուլա քուլա բարձրանում, իսկ լարն ասես լալիս, հեծում էր նրա հարուածների տակ:

— Լաց, լաց ընկեր, մոմռում էր նա, ցաւով ենք ծնւում, լացով վաստակում, արիւնով գերեզման մըտնում: Լաց, լաց իմ խեղճ ընկեր. մեր աշխարհում ո՞վ չի լալիս, սար ու քարն էլ է տնքում: Եւ լարը հեծեծում էր և բուրդը գզւում բարդ, բարդ բարձրանում:

Սուսանը լռութեամբ և հիացմունքով նայում էր: Գործը շարունակւում էր, գզրարն այս անգամ և՛ զարկում էր և՛ երգում, կարծես իր լարի հետ մէկտեղ հեծեծում էր ու լալիս. նա ասում էր.

«Գարահիսար լերան կրճքին նա էլ ընկաւ վիրաւոր,
Կուրծքը պատռած, սիրտը խոցուած չար թշնամու
գնդակով.

Ժէռոտ լերան լերկ կատարից վար սլացիր սև արծիւ,
Թևերդ բաց, լայն թևերդ ու ջիւանին հով արա:
Խոցուած սրտից մուգ արիւնը կաթիլ կաթիլ կը
ծուլայ,

Ա՛խ ջիւանի կեանքն է հոսում ցաւոտ կրճքի լայն
վերքից.

Ժէռոտ լերան լերկ կատարից վար սլացիր սև ար-
ծիւ,

Թևերդ բաց, լայն թևերդ ու ջիւանին հով արա»:

Սուսանը լսում էր սկզբում՝ ուշադրութեամբ, բայց կամաց-կամաց նա կարծես մի մեծ սարսափի առաջ աչքերը չոքեց ու գունատուեց.

— Այդ ի՞նչ ես երգում... ա՛յ մարդ.

Օտարականը գլուխը բարձրացրեց, գործը թողեց, նայում էր, զարմացած այս կնոջ յուզմունքի վրայ և կարծես խօսք չէր գտնում պատասխանելու:

— Սո՛ւս, սո՛ւս, անողորմ, շարունակեց Սուսանը,

Թող այդ սեւ արծուի երգը, ես սեւը չեմ ուզում, գըն-
չուն այդպէս չ'ասաց, վեր կաց շուտով հեռացիր, Աս-
տուած քեզ հետ, երգիր քո սեւ արծիւն ուրիշ տեղ,
ես վախենում եմ քեզանից, վախենում եմ քո երգից.
Ես դողում եմ քո շրթունքներից, նրանց շարժումներից,
փակիր բերանդ, աղաչում եմ, քեզանից կախուած չէ,
պապանձուիր, Թող սեւ արծիւը սարի կատարին մնայ...
Ղիւմն... արիւնաքամ... Տիրամէր, Տիրամէր, ես վախե-
նում եմ այս ողորմելուց, դու ի՞նչ կ'ասես, եաման Տի-
րամէր... գնա, գնա:

Օտարականը շփոթուած՝ շարունակում էր նայել.

— Ինչու, մէրիկ, ի՞նչ արեցի, չէ՞ դու ասացիր որ
բուրդ գզեմ, ի՞նչ վատ բան ասացի, մոռնում եմ ինձ
համար: Սուսանը լսել չէր ուզում:

— Գնա՛, գնա՛, գնա՛. ի սէր Աստուծոյ գնա՛, դու
բէխէր մարդ ես, րո բերանից մահ է թափւում, ես
դողում եմ, գնա՛...

Օտարականն այս անգամ վերցրեց գործիքն ու
պարկը, ձգեց ուսերին և վճռական քայլուածքով դուրս
եկաւ խրճիթից: Նա արդէն բախումն էր, արդէն մտ
էր դուռը բանալու և փողոց դուրս գալու, երբ Սու-
սանը վաղէ վաղ նրան հասաւ, կախուեց փէշից, աչ-
քերը չռած, դողդողալով ու շնչակտուր ճչաց.

— Կաց, կաց, չեմ կարող, չեմ կարող, ասա, աղա-
չում եմ ասա ինձ, ո՞վ է այն լեռնալանջի վիրաւորը.

— Տէր Աստուած, այդ հին բան է, շատ հին. տ-
մենքը գիտեն, հին երգ է, ամենքն են երգում:

— Հին է... Սուսանը կարծես մի փոքր հանգստա-
ցաւ, որ «բանը» այնպէս հին է:

— Հին է, մէրիկ, բանի՛ տարի է ինչ երգում են
ամեն տեղ:

— Ո՞վ է, ո՞վ է այն Ղիւմն վիրաւորը.

— Չը գիտեմ, արար-աշխարհը գիտէ Գարահիսա-
րի բանը, եաման բան էր, վէրան մնայ Գարահիսարը,
բանի՛սն էին:...

—Ո՞վ է ջիւանը, քեզ ասում եմ, անողորմ...:

—Միթէ չը գիտես, Սաքօն է:

—Սաքօն... ու՛ճէ, անաստուած, նզովք քեզ. այդ ինչ ասիր, նզովք քո շրթունքներին, քո եկած ճանապարհին, քո ծննդին... սուտ է, սուտ է, Տիրամէրը կայ, ազօթքս, մոմերը, սուտ ես խօսում, չար սատանան ես դու, դուրս, դուրս, դուրս... բայց չէ, կաց, կաց, ապաշտում եմ, սուտ էր, այնպէս չէ, դու սուտ ասացիր... լճու է, լճու է, անողորմը, դէ դուրս, դուրս, բէխէր ոտքդ կոտրուէր, դու եկել ես ինձ տանջելու, դու լերի բաժին դառնայ քո հոգին, դու սուտ ես ասում, դժուրս...

Օտարականը կարծելով՝ որ կինը գժուեց, գլուխը կորցրած դուրս փախաւ փողոց առանց յետ նայելու, իսկ Սուսանը շարունակում էր ճշալ և երկինք աղաղակել: Երբ նրա ձայնի վրայ հարեւանները չորս կողմից հաւաքուեցին, Սուսանը դեռ վազվզում էր բակում խեղագարի պէս, կուրծքը՝ բաց արած, չորացած ստինքները բռնած ցոյց էր տալիս երկնքին.

—Նայիր վերից կապուտուր, նայիր էս չորացած աղբիւրներին, քանիսին կերակրեցի սրանցով, քանիսին իմ միս ու արիւնը տուի, մեծացրի, էլ չը կան, չը կան, ոչ մէկը չը կայ... Մէկ Սաքօն է, Սաքօն, էն սարերի արծիւը, էն էլ... ինչ ասաց անիրաւը... ճիշտ է, դու չը տեսար... Սաքօն, սարը մթնեց, արծիւը սեւ կապեց, ճիշտ է... բա դու ինչ ասիր, ինչ արիր, մայր եմ, չէ մայր էի, էլ մայր չեմ, ութը ծնունդ, ութը երկունք, հազար ցաւ, հազար խոց սեւաւոր սրտիս... ու՛ճէ... Եւնա ջարդուած ընկաւ խնձորենու տակ, ծեր գլուխը կախուեց կրծքին, արցունքը թափուեց, թափուեց, իսկ վերեւից ծառի վերջին, դեղնած տերեւները մէկիկ մէկիկ մաղուում էին նրա գլխին և ճիւղերը մերկ ու դողդոջուն օրօրւում էին աշնանային սառն բամու առաջ:

V

Սուսանը հիւանդ է, Սուսանը մեռնում է...

— Հին բան է որդի, հին բան, ասում էր նրա գլխավորները նստած ծերունի քահանան, որ եկել էր հիւանդին վերջին միթիթարութիւնն ասելու, վերջին հաղորդութիւնը տալու:

— Հին բան է, կրկնում էր մեռնողը, Տիրամէրն էլ գիտէր, տէրտէր ջան:

— Աշխարհ գիտէր, որդի, քեզանից բացի ամենքը գիտէին:

— Դու էլ գիտէիր:

— Դէ որդի, թէ քեզ էլ ասէինք ի՞նչ օգուտ, ցաւդ դրանով չէր թեթեւանայ. այնքան մայրեր լաց եղան, այնքան սրտեր փշրուեցին, այնքան գլուխներ սեւ կապեցին, էհ, ի՞նչ անենք, մեր ճակատագիրն է:

— Մեր ճակատագիրն է, որ էսպէս արուն-արցունք բամբներ, միկտմներ... թող առաջուց ասէիր ինձ, թէ մեր ճակատագիրն է. քանի՜ տարի է, մաշեցի ժամի դուռը գնալ գալով, մասներս տրորեցի մոմ վառելով, Տիրամէրը ժպտում էր, ժպտում, իսկ դու հիմա ես ասում մեր ճակատագիրն է:

— Դէ ի՞նչ ասէի, որդի, աղօթում էիր, դրանից ի՞նչ մնաս, աղօթքը սուրբ բան է, հաւատում էիր, հաւատը քաղցր բան է, ես ինչպէս քո և Աստծու մէջ ընկնէի. երեւի նա ուզում էր, որ դու չ'իմանաս «էն բանը»:

— Տիրամէրը խաբէց, նա խօսմ կարող էր երազով ինձ յայտնել, կը գար երազիս ու կ'ասէր՝ «Սեւ կապիր Սուսան, սեւ կապիր, արեւդ խաւարեց, օջաղդ մարեց», բայց նա այդ չ'ասաց, նա խաբէց, ժպտաց ու խաբեց:

— Օ՛հ, մի ասսայդ, որդի, լսիր ինձ, ամենքս էլ մահկանացու ենք, հանդերձեալ կեանք կայ, հաշիւ ու

համար ունենք տալու, դու էլ, դէ տարիքդ անցած է, ճաշակուիր որդի, ասա՛ մեղայ Աստուծոյ:

Պառաւր զլուխը տարուբերեց որպէս մերժման, անհամաձայնութեան նշան.

—Չէ, չէ, Տիրամէրը խաբէց, ես խռով եմ՝ ժամից, պատարագից, Տիրամօրից, երկնքից, թող այսուհետեւ դժոխքի բոցերին բաժին դառնամ:

—Մի ասիր այդ, որդի, մի ասիր, հոգուդ մեղք մի անիր:

—Ես հոգի չունեմ, իմ հոգին մոխիր է դարձած դարդի կրակից:

Տասներորդ անգամն էր քահանան կրկնում իր առաջարկութիւնը, տասներորդ անգամը նա ձեռքի հաղորդութիւնը մօտեցնում էր նրա շրթունքներին և Սուսանը միշտ մերժում էր, նա խռով էր Աստուծոյ, Տիրամօրից... արդէն ամիսներ էր, որ նա էլ եկեղեցի չէր գնացել. սարսափելի գոյժից յետոյ նա մի անգամ, մի վերջին անգամ երերալով գնաց, կանգնեց Տիրամօր պատկերի առաջ, առանց մօմի, առանց աղօթքի և բոլոր ձայնով ճչաց.

—Դու ինձ խաբեցիր, Տիրամէր:

Ժամաւորները յետ նայեցին, ամենքը կարծեցին թէ նա խելագար է: Սուսանն առանց ուշք դարձնելու իր շուրջը, դուրս եկաւ ժամից, գնաց, փակուեց իր տանը, մինակ ու սգաւոր:

Ջատկին քահանան եկաւ տունն օրհնելու, մխիթարութիւն խօսելու, մերժեց. այժմ էլ հիւանդ ընկած անկողնում, նա մեռնում է և չի ուզում հաղորդուել: Հարեւանուհիները սոսկում են այդ անաստուածութիւնից, նրանք հաւաքուած՝ համոզում, խընդրում, աղաչում են, ի զո՛ւր, Սուսանն անդդուելի է, ծնօտները փակ և դէմքը վճռական:

—Չէ, չեմ ուզում, դիտմամբ չեմ ուզում, որ հոգիս սատանայի բաժին դառնայ, ես կը կանգնեմ Աստուծու դահի առաջ և Տիրամօրից գանգատ կ'անեմ և

յետոյ այնպիսի բաներ կ'ասեմ, այնպիսի բաներ: Այ էս չորացած ստինքներս ցոյց կը տամ ու կ'ասեմ, ի՞նչ արիւր, Տէր, մեռանք, փոթոթուեցինք վարում, ճշացինք, աղերսեցինք, ձայներս ասողերին հասաւ և դու մեզ չը հասար. հիմա տար ինձ կարի կարասը, ես ի՞նչ, ես մի կտոր բոց եմ, ձգիր ինձ կրակի մէջ, բոցը բոցին ի՞նչ կ'անի. հա, կարի կարասը, ես այնտեղ կը պլպլամ, կը վառուեմ ու կ'սպասեմ, որ ինձ նման սեւաւոր բոլոր մայրերը բոց դառած հասնեն ինձ և մենք ամենքս միասին հրդեհ կազմենք, այնպիսի հրդեհ, որպիսին վարումն է, վերան, սեւ վաթանում, թող երկինքն էլ վառուի նրա պէս, թող երկինքն էլ մոխիր դառնայ, տար, տար ինձ կարի կարասը, ես բոց եմ, մի կտոր կրակ: Այ այսպէս կ'ասեմ:

—Որդի, աղաչում եմ, ասաց լացակամած քահանան, այդ ի՞նչ ես ասում, տես, էս ծեր տեղովս ես քեզ աղերսում եմ, մի ասիր այդ, քեզ համար ես էլ պատասխանատու եմ Աստծու առաջ:

—Պատասխանատու ես, դու էլ ասա Տիրամէրը խաբեց. մայր էր, սիրտ պիտի ունենար, բայց խաբեց. ինքը երջանիկ է, ինքը զաւակը կրծքին սղմած ունի, իսկ ուրիշին խաբեց...

—Տիրամէրը:

—Հա Տիրամէրը:

—Նայիր այստեղ:

Քահանան ցոյց տուեց իր Աւետարանը, նրա երեսի խաչելութիւնը: Խաչուած Քրիստոսի ոտների տակ սգում էր Աստուածածինը մի խուրձ սրեր մխուած սրտում:

—Ճանաչում ես, շարունակեց քահանան մատը զնելով Աստուածածնի վրայ, սա էլ է Տիրամէր:

Պառաւը նայում էր աչքերը լայն, բերանը բաց, զարմացած:

—Նայիր, նայիր, երկար նայիր, ասում էր քահանան, դու միայն երջանիկ Տիրամէրն ես տեսել, տես

և այս սգաւոր, այս դժբաղդ մայրը՝ Պառաւը ձգուեց առաջ շնչակտուր, դողդոջուն ձեռքերը մեկնեց և բըռնեց Աւետարանը, մօտեցրեց աչքերին։

— Տեո, բանի՛ սուր է մտել սիրտը, չէ՞ այն էլ նրա որդին է խաչուած վերեւում։

— Հա, հա, նրա Որդին է խաչուած։

— Նա մեռնում է աշխարհի համար, մեր բոլորի համար։

— Նա մեռնում է մեր բոլորի համար... իսկ իմ Սաքօն...

— Սաքօն, որդի, էհ, նա էլ մեր ու ու վերան աշխարհի... Այդպէս է որդի, մայրերը ծնում են երկունքով, պահում են ցաւերով, մարդակեր աւխարհը տանում է, տանում, ինչ անենք։

— Մայրերը ծնում են երկունքով, պահում են ցաւերով ու աշխարհը տանում է, հա, հա. տանում է անողորմ աշխարհը։

— Սաքօն էլ գնաց, ուր շատերն են գնացել նրանից առաջ, եւ ուր շատերն էլ կ'երթան նրանից յետոյ, ինչ անենք։

— Սաքօն էլ գնաց, ուր սո՛ է գնացել, հա, տէրտէր, էս խաչի վրայ Մեռնողը։

— Հա, որդի, նոյն ճանապարհով, աշխարհի համար։

— Մեղայ Աստուծու, մեղայ Աստուծու, ես մեղաւոր եմ. պառաւի ձայնը կերկերաց, արցունքները թափուեցին, նա Աւետարանը սղմեց շրթունքներին՝ միմընջալով,

— Խեղճ մայրեր, խեղճ մայրեր...

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

I

Արաղի ափին բոստանըս լինի,
Սալվի-ուռ *) տնկեմ վարդեր ու լալայ,
Հով ուռենու տակ քողտիկս **) լինի,—
Օջաղիս մէջը կրակ բոցկլտայ:

Ու սրտով սիրած Շուշանս լինի,
Օջաղիս կողքին գուրգուրենք իրար.—
Արաղի ափին բոստանս լինի,
Ծով-քրտինք թափեմ Շուշիկիս համար:

II

Մութ անտառով լուռ ման կուգամ,
Բուն ու ագռուն ինձ կ'ըսեն.
—«Ա՛խ, խեղճ տղայ, ի՞նչ գունատ ես,
Դուն հիւանդ ես...» ինձ կ'ըսեն:

Մութ անտառով լուռ ման կուգամ,
Ցողը կը շաղէ ծառերէն.
—«Ա՛յ, խեղճ տղայ, վերքդ խորն է,
Վերադ կուլանք...» ինձ կ'ըսեն:

Քամին փչեց ու ծառերէն
Տերեւները վար ընկան.
—«Է՛հ, խեղճ տղայ, տերեւներն են
Քու մահիճն ու գերեզման...»

ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

*) Սալվի-ուռ՝ լացող ուռնի:

**) Գողտիկ՝ փոքրիկ խրճիթ բոստաններում:

ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻԾ

Ա

ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԴԱՇՏԱՎԱՅՐԸ

(Petöfi Sandor-ից)

Ո՛վ դուք, Կարպաթեան բիրտ սարեր, ի՜նչ էք ուզում ինձանից. ի՜նչ է ուզում ինձանից ձեր վայրենի երկիրը՝ եղևնի անտառներով ծածկուած: Ես հիանում եմ նրանց վրայ, բայց չեմ կարող սիրել. սարեր ու ձորեր չեն կարող իմ հոգին բարձրացնել:

Բայց ձեր ստորոտում, ծովի պէս միասլաղաղ այդ դաշտում, ես արգէս իմ տանն եմ զգում ինձ. հոգիս, իբրև արծիւ, որ դուրս է թռչում իր բնից, ընդգրկում է անհունութիւնը:

Ես թռչեք եմ առնում եւ բարձրանում այս աշխարհից վերև, շատ բարձր, այնտեղ, ուր ամպերն են թռչում. և իմ ոտքերի տակ տեսնում եմ այն ծիծաղկոտ երկիրը՝ որ տարածւում է Թէյխից մինչեւ Դանուբ:

Կումանիկում, երկնքի տակ, ուր խաղում է Դելիբաբը, հարիւրաւոր պարարտ հօտեր՝ իրանց բոժոժներն հնչեցնելով՝ գնում են կէսօրին, լայնատարած ջրհորների լայն աւազանում իրանց ծարաւն յապեցնելու:

Կայտառող երիվարների խրինջիւնը հնչում է քամու մէջ. լսում է հեռուից սմբակների տոփիւնը՝ չիֆօցնեի (ձիարած) զուարթ աղաղակները և իրանց երկար մորակներ խլացնող շաչիւնը:

Խրճիթների մօտ, զեփիւոի քնքոյշ շունչի տակ, ցորենների ովկէանն է օրօրւում: Յօգուները հրնկտում են *): և ամեն

*) Վանեցիների լեզուով «հրնկտալ» նշանակում է կանաչների քամու առաջ տատանելով փայլելը:

կողմ հացաբոյսերը պատում են հորիզոնը զմրուխտի կենդանի գոյներով:

Երբ երևկոն աւելի մօտ է տարածւում երկրի վրայ, վայրի բաղերը դուրս են թռչում մօտակայ շամբերից, և երբ եղէգները քամուց յուզուած սարսռում են հանդարտիկ, նրանք սոսկահար փախչում են իրանց օդային շաւիղներով:

Խրճիթներից հեռու, պուսապի խորութեան մէջ, կանգնում է չարդան՝ առանձնացած իր փլփլկած ծինելոյզով: Ծարաւի բէսյարները, որոնք այլևայլ ճանապարհներով դէպի շուկայ են գնում, կանգնում են այնտեղ:

Թմբիկների դած անտառների մէջ տեղ, չարդայի մօտիկ, դեղին աւաղի մէջ, թաւուտի խորքում, բոյն է դրել սրասոյլ շահէնը՝ խոյս տալով աւերիչ երեխաների ձեռքից:

Կնիւններն այնտեղ աճում են տխուր, ուղտափուշի ծաղիկները ճօճում են և իրանց սուր փշերի ներքև խառնուրդ մողէսները թմրած պռուկել են արևի տակ:

Հեռուն, ուր երկինք բոցավառ երկրի հետ միախառնուել է, պողատու ծառերի չարքեր նայում են մշուշի միջից, որ իրանց մի ինչ-որ կապտաւուն գոյն է տալիս: Նրանցից վերև, ինչպէս մի սիւն, բարձրանում է գիւղի զանգակատունը՝ կանաչ արօտների միջից:

Հիւանալի ես դու ինձ համար, ով դաշտավայրերի երկիր: Այդտեղ է, որ իմ օրօրոյն օրօրեցին, այդտեղ է, որ ես կեանքի մէջ մտայ: Այդտեղ է, որ մի օր պատանքն ինձ պիտի փաթաթէ և այդտեղ՝ պիտի բարձրանայ իմ մահու հողակոյտը:

Բ

Մ Ո Հ Ա Չ *)

(Kisfaludy Károly-ից)

Քեզ ողջունում եմ հառաչելով, ով Մահաչ, ով եղբրական դաշտ՝ կարմրած մեր գիւցազների արիւնով, մեր ազգային փառքի ընդարձակ գերեզման, ողջնքն քեզ:

Սոսկալի ապականութիւնը իր ադուաւի թեւերով տարածւում է քո վրայ, իր սոսկալի կատաղութեան մէջ նա քո վրայ

*) Հունգարական մի նշանաւոր դաշտ, որ Հունգարիան կորցրեց իր տգատութիւնը 1526 թուին:

թափեց իր բոլոր աւերիչ ուժը. և իր կոյր յաղթութեան հետքը անյաւ մեր կտրիճ կռուողների ոսկորների վրայից:

Տոմորի, փառաւոր զօրապետ, ինչու թողեցիր դու քո արքեպիսկոպոսական աթոռը: Փառքը, մեր հայրենիքի ծաղիկը չը պէտք է մեռնէր քեզ հետ: Կռուի սաստկութիւնը սլացրեց քեզ դէպի մի անխուսափելի կոտորած: Որքան դիւցազներ սպանուեցան քո պատճառով: Ա՛հ, քո երկիրը շատ նեղ էր քեզ համար... որքան փոքր և լւին է այսօր քո վերջին բնակարանը: Վերջացան քո յոխորտանքները, ժանգն ուտում է քո գէնքերը: Հանգչիր դու այժմ, խաբուսիկ բախտը փորձեց քո վրայ իր քմահաճօքները: Թող հաշտարար գերեզմանը ծածկէ թեթեւակի բո փոշին:

Որքան մատաղ սրտեր, լի քաղցր յոյսերով, հնձեց այստեղ պատերազմի անողոր դիպումը. որքան երիտասարդ կռուողներ իրանց կեանքի գարնան մէջ վաղահաս մահ գտան այնտեղ, մինչդեռ երջանկութիւնը մինչեւ այն ժամանակ նրանց մեղմիկ օրօրել էր իր ծոցում: Նրանք այստեղ հանգչում են, իրանց ոսկորները ցրուած և իրանց հսկայ հասակը կոխոտուած իրանց փախստական ձիերի պայտերով:

Սիրունին չը պիտի այլ եւս խաղայ նրա գեղեցիկ վարսերի խարտեաչ փունջերով, որ այժմ արիւնով ու ցեխով թաթախուած են: Ի զուր գեղեցիկն սպասում է ճանապարհին՝ թարմ պսակը ձեռքին: Լսում է վախով և յուսով թէ՛ իր դիւցազնը դեռ չի գալիս արդեօք: Տերեւի չրչիւնը յիշեցնում է իրան իր սէրը: Նայում է միշտ, իր այտերը բոցավառ են, իր կուրծքը բարձրանում է դողդոջ, բայց իր նայուածքներն ի զուր են աշխատում հեռու մշուշը թափանցել: Իր սիրելին չի գալիս, նա ենթակայ է լինում խոր վշտի, վերջապէս լսում է Մոհաչի ձախորդութիւնը և իբրեւ մի մատղաշ ծաղիկ՝ նա թառամում է, գեղեցիկ երիտասարդ աղջիկը, մի դառն տխրութեամբ:

Երեկոյեան գեփիւռները անցնում են շշնջալով իր գերեզմանի վրայից, և հաւատարմութեան հրեշտակը պահպանում է իր աճիւնը:

Ո՛րքան դիւցազներ, արժանի դարձր ապրելու, ննջում են այստեղ մոռացուած, չը կայ մինչեւ իսկ մի քար՝ իրանց վերջին օթեւանը ցոյց տալու: Կռուեցան իրանց նախնեաց ազատութեան համար առնական քաջութեամբ, անսանձ կատաղութեամբ թաթախելով իրանց սրերն արեան մէջ:

Բայց ուր է նա, այն հերոսը՝ որին հազար բազուկներ չեն կարող ընկճել: Կռուում է դիակների գէզերի մէջ՝ զգալով իր ուժերի թուլանալը: Իր կատաղի նժոյգը չի կրում այլ եւս իր

սովորական բեռը՝ խրինջում է, սքայում, գլուխը խոնարհեցնում, իր բաշը ծածանւում է, փախչում է դէպի տուն, իր տիրոջ կորուստն իմացնելու:

Թող իր կինը, սրտաբեկ, լայ հեծեծելով, մինչև որ իր արցունքները չորանան և ինքն էլ իր հաւատարիմ ամուսնուն հետեւի:

Եւ այդ աւերուած տնից՝ միայն փլատակներ են մնում, կաղնին՝ որ հպարտ դիմագրաւում է մրրկին, իր անկման ժամանակ հետն է տանում իր կանաչ ճիւղերը:

Ո՛րչափ քաջեր մեռան այսպէս: Միայն բախտաւորն է գտնում իր վարձը: Յաղթուածի աստղը անհետանում է իր հետ: Կորան նրանք մամուռ փոսերի մէջ և մոռացութեան խաւարը ծածկում է նրանց անունները:

Հովիւը պառկում է խոտերի վրայ և մեղմիկ երգելով արածացնում իր հօտը, նա չը գիտէ թէ այնքան հերոսների ածիւնների վրայ է հանգչում: Բայց նա թուլանում է, տխուր երգը խուսափում է իր չրթունքներից:— Հերոսների ստուերներն են որ ներչնում են նրան:

Պատերազմի դաշտի վրայ մտախոհ ճանապարհորդը գնում է՝ մտածելով մարդկային ճակատագրի անհաստատութեան վրայ: Նա նայում է և տխրում, աչքերը գետին են խոնարհուել, և իր սիրտն արիւնում է իր բաց վէրքերով:

Այնտեղ, ուր երեկոյեան ճառագայթները լուսաւորում են այս առուակից բարձրացած գոլորշին, իբր թէ ինձնից ծածկուել ուզէր, այնտեղ է Լուզովիկոսը (Lajos), մեր գոթախո թագաւորը, դառն յիշատակներով լի, իր արայրապատ նժոյգի ծանրութեան տակ: Իզնուր նա տարածում է իր ձեռները, չը կայ մէկը, որ նրան բարձրացնի: Կոռուղներն ընկել են, չը կայ մէկը, որ ազատի անբախտին... Անգունդը բացւում է, իր հարստ զէնքերի ոսկին դժգունում է, և իր ջախջախուած մարմինը ծածկուել է փրփուրով և ցեխով:

Սոսկալի է այդպիսի մահը, բայց դու այդպէս ընկար, ո՛վ արքայական մատաղ արծիւ: Ու.քո օրհասի հետ, հունգարական երկնքի արեւը մայր մտաւ երկար: Դու երիտասարդ էիր, չէիր վախում անդունդից և սոսկալի կերպով վճարեցիր քո հարկը բնութեան: Թող խաղաղ ննջի.քո ածիւնը: Աւաղ, անմիաբանութիւնը և բիրտ նախանձն էր, որ բոլոր այս դժբախտութիւնների պատճառ եղաւ: Երբ խորտակուեցաւ մեր միութիւնը՝ անհետացաւ և մեր ուժը, և մեր լքեալ հայրենիքին չղթաներ կռաւունքս: Թշնամին չէր, այլ.քո հարազատ օրդին էր՝ որ այս հարուածը տուեց իրան: Ո՛վ եղերական յիշատակների երկիր, դու

աղբիւր դարձար բազմաթիւ տրտունջների, որոնք, միայնակ քո ճահճուտ դաշտերի մեռելական մահարձանն են: Բուդայի պարիսպները հեծում էին փառահեղ Սուլէյմանի հպարտութեան առջեւ, և որչափ աւերումներ հասցրեց մեզ իր վայրենի կատաղութեան անյապօրեիւնը: Քանի քանի բանտարկեալներ իջան Դանուբի վճիտ ալիքների տակ: Սեպհականութիւնն անհետացաւ, հունգարացին օտար էր իր տան մէջ, և մահիկը փայլում էր մեր քաղաքների աշտարակների վրայ:

Հեռու գնացէք, տխուր պատկերներ, հեռու գնացէք, խաւարային տեսիլներ:

Այնքան վտանգներից յետոյ մի նոր օր է փայլում մեր վրայ: Հունգարը զեռ ապրում է: Բուդան կանգնած է տակաւին: Անցեալը մեզ համար թող օրինակ լինի: Եւ լցուած մի վառ սիրով մեր հայրենիքի համար, թող մեր աչքերը դէպի առանջ նայեն:

Եւ դու, իմ եղերական դաշտ, կանաչիւր նորից նուիրական խաղաղութեան ծոցում: Մոհաչ, վաղեմի գերեզման մեր ազգային մեծութեան:

Թարգմ. Փրանս. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

Հ Ո Ք Ե Հ Ա Ն^{*)}

(Լեզբեհա)

Փոցխովի ձորում^{**)} ծաղկում էր Շամօն
Կուսական գարուն ու սէր չընչելով,
Փոցխովի ձորում թօշնում էր Համօն
Ծաղիկ աղջկայ սիրուց տանջուելով:

—Ձէ, չեմ հաւատում իսկի քո սէրին,
Դու սուտ ես ասում, դու չես սիրում ինձ...
Ասում էր Շամօն սիրահար տղին
Ու հեռո՛ւ-հեռու հըրում իրանից:

Ու դարձեալ գընաց տղան սիրակէզ.
—Ո՞ր կըրաին ընկնեմ, Շամօ, որ գըլթաս.
Սիրաս չեմ կարող թէ հանեմ տեսնես—
Ինչ անեմ ուրիշ, որ ինձ հաւատաս:

—Տեսնո՞ւմ ես, ահա, ասաւ աղջիկը,
Ցոյց տալով լերան գագաթը ահեղ.
Ինձ դիր քո ուսին, սրինգըդ փըչիր,
Ու վեր, պարելով տար մինչև այնտեղ:

*) Մի բարձրութիւն է Ախալցխայի և Ուրաւելի մէջ տեղը: Վրացիք ասում են „Սուլթմեդիա“—հողին դուրս եկաւ. իսկ թուրքերը՝ „Օղլան փաթրալան“—տղայ ճաքեցնող:

**) Ախալցխայի ձորն է:

Երբ որ կը հասնենք էն սարի գլխին,
Այնժամ կ'իմանամ, որ սիրում ես ինձ,
Այնտեղ կը լինեմ ես քո սիրահին,
Ու սիրով կապուած կ'իջնենք այնտեղից:

Ու դըրաւ ուսին սիրած աղջկան,
Սրինգը հընչեց, ըսկըսեց պարը,
Ճանապարհ ընկաւ սիրահար տղան
Դէպի ամպամած լեռան կատարը:

Գընում է, գնում սեպ ժայռերն ի վեր,
Ու պար է գալի, և անվերջ ածում:
— Դեռ չամ է հեռու... ճրտեղ ես դու դեռ...
Դու ինձ չես սիրում, դու սուտ ես ասում...:

Ծալում են յոգնած ծընկները տակին,
Քըրտինքը վազում ճակատից ներքե,
Բերանն է հասել—թըռչում է հոգին,
Սչըբերը մթնում, շընչում հեիհե:

— Ձէ, չեմ հաւատում ես դեռ քո սէրին,
Դեռ չամ է հեռու գագաթը լեռան...
Ասում է Շամօն նըստած ուսերին,
Ճըգնում է նորից ուժասպառ տղան:

Արդէն ամպերի տակին է պարում,
Մօտիկ է արդէն գագաթը ձիւնոտ,
Վերջին ուժերը հաւաքում, յարում,
Դարձեալ մի պըտոյտ, դարձեալ մի ոլորտ...

Մի քիչ էլ... քիչ էլ... վերջապէս հասաւ,
Վայր դըրաւ ուսից սարի կատարին.
— «Հոգիս հանեցիր, ճֆ, Շամօ...» ասաւ,
Ասաւ ու ընկաւ սրբինգը ձեռին:

—Այժմ քո սէրին հաւատում եմ ես,
 Այս ժամից ահա քոնն եմ յաւիտեան,
 Ճըշաց աղջիկը, գըրկեց վերջապէս,
 Գըրկեց Համօի... դիակն անկենդան։

Այժմ էլ ժէռուտ սարի գագաթին
 Դեռ ցոյց են տալի մի հին գերեզման,
 Պատմում, ակոսում անբաղդ իգիթին
 Ու սարի՜ անունն ասում «Հոգեհան»...

ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Մ Ա Կ Ո Ի

(Համապատասխանողական ակադեմիայի)

Մակու գաւառը իր համանուն քաղաքով Պարսկաստանում բոլորովին անկախ մի խանութիւն է. Մակուայ խանը կամ իշխանը ժառանգաբար ստացած է երկիրը կառավարելու իշխանութիւնը, որտեղ տիրում է աւատական (féodal) դրութիւնը. պարսիկ կառավարութիւնը այդ երկրում ոչ մի պաշտօնեայ և ներկայացուցիչ ունի. խանն է միեւնոյն ժամանակ թէ երկրին տէրը, թէ դատաւորը, թէ զինուորական և քաղաքական կառավարիչը:

Մակուայ իշխանը՝ սէրդար Իկբալը Սալտանա Րիզա Կուլի խան՝ 35 տարեկան է, բարձրահասակ և գեղեցկադէմ մի երիտասարդ, բաւական զարգացման տէր, ճանապարհորդել է Եւրոպայի զանազան երկիրները, մի քանի անգամ Կովկաս և Պետերբուրգ: Նրա երկրորդ կինը Երեւանի Փանահ խանի աղջիկն է, որը աւարտել է ռուսական պրօգրիմնապիայի ընթացքը:

Սէրդարը բաւական նուրբ ճաշակի տէր է. Մակուից մի ժամ հեռաւորութեամբ Բաղճէշիք գիւղում կառուցել է երկյարիւանի մի մեծ ամառանոց, որի պլանը ինքն է գծել և 20 տարուց աւելի է շինութեան սկսուիլը, բայց տակաւին չէ վերջացել. մինչև այժմ բանուորներ և արհեստաւորներ աշխատում են այդ շէնքի մէջ, որի իւրաքանչիւր սենեակը կէս եւրոպական և կէս պարսկական ճաշակով իւղաներկ պատկերներով զարդարուած է: Շէնքի նիւթերի մեծ մասը Եւրոպայից և Ռուսաստանից է բերել տուել. շէնքը ունի մի դահլիճ, որի չորս պատերը և առաստաղը դաճէ զարդանկարներով է այդ զարդանկարների ձեւով կտրուած հայելիներով է զարդարուած, յատակը ամբողջ մարմարեայ է, մէջ տեղը մի աւազան-չատրուանով: Շէնքի գլխաւոր սանդուխները մարմարեայ են, որոնք բերուած են Ռուսաստանից:

Ամառանոցի կահ կարասիքը Բերլինից է բերել տուած, իւրաքանչիւր սենեակ կամ դահլիճ եւրոպական ճաշակով զարդարուած և կահաւորուած է, ամենաթանկագին տեսակներից են աթոռները, թիկնաթոռները, լուսադարձները, տուալէտի սարգը, հայելիները, սեղանները, վարագոյրները, կարնիզները, և այլն. բոլորն էլ ընկուզից, մետաքսից, պլիւշից, թաւիչից:

Մակուայ իշխանը Պարսկաստանի ամենահարուստ անձնաւորութիւնն է. Մակուայ գաւառի 300 գիւղերից 120 գիւղը իր անձնական սեփականութիւնն է, ամեն տարի 2—3 հարիւր հազար ոտլլի պահեստի զրամագլխի վրայ է աւելացնում, որ գտնուում է ուսական և եւրոպական զանազան բանկերում:

*
* *

Մակուայ սահմանները տարածւում են մինչև Խոյ (3 օրուայ ճանապարհ), Արսքսի ափը—Շախտախտ (2 օրուայ ճանապարհ), Թրքաց Բայազիդ քաղաքի սահմանը (6 ժամ հեռու) և Մասիսի ստորոտները: Ի միջի այլոց աւելացնենք, որ Մեծ և Փոքր Մասիսները Մակուայ կողմից աւելի որոշ և աւելի վեհապանդ են երեւում:

Դիրքը լեռնային է, կլիման բարեխառն, հողը արդիւնաւոր է:

Ժողովուրդը կիսավայրենի է, քաջարի և զինավարժ. զինուած է Մարտինի, Մավզէր և այլ նորաձե հրաքաններով: Անուանի են իրանց քաջութեամբ Մակուայ ձիաւորները: Պարսից կառավարութիւնը դժուար պարագաներում զիմում է նրանց օգնութեան, որոնք միշտ յաղթական են զուրս եկած իրանց մղած կռիւներում:

Սահմանագլուխները բնակւում են գլխաւորաբար քրդերը, որոնք աւաղակաբարոյ մի կեանք են վարում. շարունակ անցնում են թրքաց և ուսաց հողը և այն կողմերից խլում են ոչխարներ, կովեր, եզներ, ձիեր և ուղտեր, երբեմն էլ սպանութիւններ են գործում: Իմ Մակու գտնուած մի ամսուայ ընթացքում երեք աւաղակութեան դէպքեր պատահեցին, կողոպտուածները՝ երկու ուսահպատակ թուրք ուղտապաններ և մի ուսահպատակ հայ զիւղացի՝ սէրզարի մօտ գանդատի էին եկել. սէրզարը անմիջապէս մարդ ուղարկեց քրդերի մօտ և թուրքերի 3 ուղտերը և հայի 2 եզները ստանալով վերադարձրեց իրանց տիրոջ:

Մակուայ գաւառում ճանապարհորդելը շատ վտանգաւոր է. շարունակ ամեն օր այնտեղ կատարւում են մարդասպանութիւններ, աւաղակութիւններ և այլն:

Բացի աշխրէթական կռիւներից, որոնք շատ սովորական դէպքեր են, վերջերս սէրգարի հօրեղբորորդիներից ոմանք հակառակում և թշնամական դիրք են բռնում սէրգարի դէմ, փոխադարձաբար սէրգարը և նրան հաւատարիմ մնացող միւս հօրեղբորորդիները նրանց հետ թշնամաբար են վարւում: Սակայն ցաւալին այն է, որ այս թշնամութիւնների մէջ տուժողը լինում է միշտ հպատակ ժողովուրդը, որովհետև այդ խաներից իւրաքանչիւրը ունի 20-ից 30—40 սեփական զիւղ և երբ սկըսում են թշնամութիւններ միմեանց դէմ, աւերում, կողոպտում և այրում են միմեանց զիւղերը. խեղճ զիւղացիները երկու հակառակ բանակներ կազմելով կոտորում են իրար ու իրանց զիւղերը քարուքանդ անում... խանի խաթեր համար:

Մի քանի օր առաջ, ս. Թադէոս վանքի չրջակայ զիւղերը աւարի դրուելով, թալանուած գոյքերի մեծ մասը բերել զետեղել են իբրև ապահով տեղ՝ վանքի և վանահօր սենեակները. վանահայրը՝ Գէորգ Ժ. վ. նալբանդեանը այդ միջոցում խոյ գտնուելով, եղելութիւնը իմանում և ուղղակի Թաւրիզ է գալիս, թագաժառանգ իշխանին և քեարզիւղալին բողոքելու, որոնցից սէրգարի վրայ մի մի պաշտօնագիր ստանալով, անցեալ հինգշաբթի օր մեկնեցաւ դէպի Մակու:

Ահա այս պատճառներով զիւղացիների դրութիւնը անտանելի է և ապրում են վերջին ծայր թշուառութեան մէջ:

Բարեբաղդաբար երկու կողմերից եղած այս թշնամութիւնների մէջ հայ աղքատակութիւններին ձեռք չեն տալիս. դուցէ վախենում են հայերից, այն պատճառով, որ հայերը ունեն առաջնորդներ, որոնք կարող են իրանց ժողովրդի գանգատները հասցնել բարձր տեղեր և մինչև անգամ օտար պետութիւններին: Մինչդեռ խեղճ թուրք կամ քուրդ ժողովուրդը լռելեայն և ստոյիկեան համբերութեամբ տանում է այս զրկանքները և վնասները, բողոքի ձայն չէ բարձրացնում և չէ էլ կարող բարձրացնել. ամբողջ Մակուայ գաւառում և քաղաքում ոչ հեռագիր կայ և ոչ էլ պօստ. նամակներ կարելի է ստանալ միայն երեք օրուայ ճանապարհ հեռու խոյ քաղաքից:

Պէտք է խոստովանել, որ սէրգարի չնորհիւ և պաշտպանութեամբ Մակուայ հայերը բաւական ազատ և ապահով են, պարսիկների հայհոյութիւններին և ծեծերին փոխարինում են հայհոյութիւններով և ծեծով, ոչ մի խտրութիւն կամ տարբերութիւն կայ հայի կամ թուրքի մէջ:

* * *

Մակու քաղաքը կառուցուած է մի կիրճի մէջ բարձր ժայռի

կողքին, որի տակից անցնում է մի մեծ գետ, շատերի կարծիքով Տղմուս գետը. քաղաքի շրջը բնականից բոլորովին անառիկ է, քաղաքը պաշտպանուած է երկու ձորաբերաններից բարձրացած բնական և արհեստական պատնէշներով և բերդերով: Տների մեծ մասը շինուած են ժայռերի վրայ, ժայռի ստորոտից մինչև ամենավերջին տունը բարձրանալու համար պէտք է 20 բուպէ ուղղահայեաց և քարուտ փողոցներից մազըլցել և երկու երեք տեղ կանգնել, շնչասպառ չը լինելու համար, ձիով բարձրանալու դէպքում ևս, մարդ ստիպուած է ձին տեղ տեղ կանգնեցնել, խեղճ կենդանիներին չուռչ առնել տալու համար:

Ամենավերջին տնից կարելի է տեսնել բոլորովին ուղղահայեաց ժայռի վերեւի մասը, որի բարձրութիւնը մօտաւորապէս 75—80 մետր է. վերջին տներից 20 մետր բարձր ժայռի մէջ տեղում կայ մի անցք, բոլորովին անմատչելի: Այդ անցքի վրայ կան արհեստական կամուրջներ, որոնք միացնում են իրարից հեռու գտնուող ժայռերի երկու մասերը, անցքի շարունակութիւնը ապահովելու նպատակով շինուած: Այդ անցքի վրայ փորուած կայ մի կամարածի զիծ, որ ծառայելիս է եղել իբրև եկեղեցու խորան, որովհետև այդ կամարի մէջ կայ մի մեծ խաչ զուրս ցցուած և հայերէն տառերով արձանագրութիւններ, որոնք ընդօրինակել տալու համար ոչ մի հնար կար, որովհետև ժայռի վրայ բարձրանալ կարելի չէր, իսկ զիտակով կարելի չեղաւ կարգալ. թէև ասացին, որ մի թուրք կարող և վարժ է մագլցելով բարձրանալ այնտեղ, սակայն այդ թուրքը բացակայ էր քաղաքից: Գուցէ մի փորձ անէինք, եթէ այդ թուրքը քաղաքում լինէր *):

Մակու քաղաքը ունի 700 տուն բնակիչ, որի 60 տունը հայ, հայերը ունեն մի եկեղեցի և մի դպրոց. նոր վարձուած ուսուցիչը բնիկ վանեցի է և եղել է Սանասարեան և Մուրադ-Ռաֆայէլեան դպրոցներում, թէև դպրոցական ընթացքը չէ աւարտել: Հայերը արհեստաւորներ և մանր առեւտրով զբաղողներ են և միջակ կարողութեան տէր:

Քաղաքի թուրքերը և խաները բաւականին համեստ և քաղաքավարի են, այդ տեղ գոյութիւն չունի մուսուլմանութիւն,

*) Եթէ երբեք այդ արձանագրութիւնը հայ կամ օտարազգի ճանապարհորդների կողմից ընդօրինակուած չէ, ես կ'աշխատեմ անպատճառ մի կերպով վերցնել նրա ընդօրինակութիւնը, զալ տարի նոյն կողմեր ճանապարհորդածս միջոցում: Ուստի խնդրում եմ հայ բանասէրներից այս մասին տալ հարկաւոր տեղեկութիւններ կամ լրագրութեան միջոցով և կամ ուղղակի ինձ:

որովհետև գոյութիւն չեն ունեցել նաեւ մահմեդական կրօնաւորներ: Խաների տները մեծ մասով շինուած են ժայռից հեռու, գետափի մօտ՝ պարտէզներով շրջապատուած. եւրոպական ճաշակով շինուած երկյարկանի տուներ են, մեծ մասամբ չորս կողմի վրայ պատուհաններով և բալկոններով. պատուհանները զարդարուած են կէս մարդահասակ հաստ և մաքուր ապակիներով, որոնց կարելի չէ պատահել թաւրիչում: Կահ կարասիքը ճոխ և ճաշակաւոր, մաքուր և կոկիկ են: Թուրք կանայք մեծ մասամբ կրթուած են, շատեր հարս են եկած Նախիջևանից և Երևանից, մի քանիսը աւարտել են ռուսական գիմնազիաներ: Առհասարակ բարոյականութեան համեստութիւն է տիրում. պարսկաստանում սովորական եղած բոբիկ ոտքերով կանանց չես պատահել, ամենաաղքատը ոտքն ունի երկայն գուլպա և կօշիկ. անբարոյական կանայք մահով են պատժուում:

Ամբողջ գաւառում բժիշկ չըկայ, նոյն-իսկ թուրք ինքնակոչ բժիշկներ էլ չըկան, որոնք Պարսկաստանի ամեն կողմեր մեծ թուով են գտնուում. շատ զարմանալի է այս, երբ խաների տներում հեւանդներ են պատահում, Նախիջևանից կամ Բայազէդից են հրաւիրում բժիշկներ, ի հարկէ, մեծ գումարներ վճարելով, մինչդեռ այդ կարգի գումարներով կարելի էր պահել մշտական մի բժիշկ, որից օգտուելու էր ամբողջ գաւառի ազգաբնակչութիւնը:

*
* *

Մակու գաւառը հայկական յիշատակարաններով, փրատակ եկեղեցիներով, գերեզմանաքարերով և խաչքարերով լիքն է: Նախապէս հայկական եղող բազմաթիւ գիւղերի մէջ ապրում են ներկայումս թուրքեր և քուրդեր, միայն մնացել են երեք գիւղեր հայաբնակ. Մակուից 3 ժամ հեռու Կիւմիւ-Թեփէ գիւղը ունի 80 տուն հայ բնակիչ, մի եկեղեցի, մի քահանայ և մի խեղճ ու կրակ դպրոց, 5 ժամ հեռու Կըրկըւլաղ գիւղը՝ 25 տուն հայ, առանց դպրոցի և առանց եկեղեցու, իսկ այդ գիւղից երկու ժամ և վանքից 20 րոպէ հեռու կայ Կարաօկլիսէ գիւղը՝ 25 տուն հայ բնակչով, որոնք ունեն մի քահանայ, իսկ դպրոց և եկեղեցի չունեն, օգտուում են վանքի եկեղեցուց, ինչպէս նաեւ վանքի սեփական հողերից, առանց վանքին օգուտ տալու. այդ գիւղը վանքի սեփականութիւնն է. վանքը ունի նաեւ մի քանի լաւ գիւղեր, որոնց տիրացել են Մակուայ խաները, վանահայրերի թուրութեան և անտարբերութեան պատճառով. այդ գիւղերի կալուածագրերը մինչև և այսօր մնում են *):

*) Կարծեմ Խաչիկ վ. Դատեան էջմիածին է տարել:

Խոյից Մակու տանող ճանապարհի վրայ և Մակուից 5 ժամ հեռու Կըզըլչա-Տեփե թրքաբնակ գիւղում պատահեցինք հայկական մի բերդի, որ չինուած էր ձորաբերանում հսկայ մի ժայռի վրայ: Գիւղի վրայ և բերդի ստորոտը կային խաչակիր գերեզմանաքարեր, նրանց մէջ կար մի մեծ ժայռի կտոր վրան հասարակ փորուած խաչով, որին ուխտ են գնում և մոմ վառում նոյն գիւղի և չրջակայ գիւղերի թուրք բնակիչները. նրանից քիչ հեռու կար կիսով հողի մէջ խրուած ջրաղացի մի կտոր քար:

Մակուից դէպի Ս. Թագէոս վանք տանող 3 ժամ հեռու լեռնային ճանապարհի վրայ պատահեցի խաչքարերի, գերեզմանաքարերի և սրբատաշ քարերի, որոնք եկեղեցական մի շէնքի մնացորդներն էին ներկայացնում: Այդ վայրերը այդ պատճառով կոչւում են Կարա-Խաչ և խաների ամառնային բնակութեան են յատկացրուած: Կարա-Խաչ ունի շատ բարձր դիրք, առատ բուսականութիւն և բազմաթիւ վայրի ծաղիկներ, զով և քաղցրահամ ջրերի աղբիւրներ. այս սարի վրայ իրարից բաւական հեռու և գեանարուխ աղբիւրների շուրջը կառուցուած են խաների ամառանոցները, որոնք յունիսի սկիզբներից մինչեւ օգոստոսի վերջը մնում են այնտեղ: Ամառանոցի դիրքը սքանչելի է, մի կողմից երեւում են Նախիջևանի գիւղերը, Արաքսը և Շախտախտը, իսկ միւս կողմից Մեծ և Փոքր Մասիսները իրանց դաշտով: Ամառանոցի դիրքը այնքան բարձր է, որ օգոստոսի 23-ին ձիւն եկաւ, միեւնոյն ժամանակ ձիւնը ծածկեց Մեծ Մասիսի կէտը, իսկ Փոքր Մասիսի դագաթը:

Այս սարի մէջքին, երկու ժայռերի մէջ, սարի գլխից գլորտորուած մի մեծ միակտոր սրբատաշ քար տեսայ, որ ունէր փորած քառակուսի աւազանի ձեւ, ներքեւում նոյնպէս քառակուսի 30 սանտիմետր երկայնութեամբ և 50 սանտիմետր լայնութեամբ մի կոթ, կոթի վրայ քառակուսի մի չրջանակ 75 սանտիմետր հաստութեամբ և 125 սանտիմետր կողերի երկայնութեամբ, սրա վրայ 75 սանտիմետր բարձրութեամբ, 1 մետր երկայնութեամբ և 85 սանտիմետր լայնքով աւազանն է փորուած, որի խորութիւնն է 35 սանտիմետր, իսկ տրամագիծը 50 սանտիմետր: Շրջանակի մի կողմի վրայ կայ հայերէն երկաթեայ քրերով մի արձանագրութիւն 4 տողից բաղկացած, որ անձրեւից և ձիւնից տեղ տեղ մաշուած էր. տառերի նմանական ընդօրինակութիւնը և քարի ձեւը ուղարկելու եմ ճիշտասէրին», գուցէ կարողանայ կարգաւ և մի բան դուրս բերել:

Ինչպէս երեւում է, Մակու դաւառը Պարսկաստանի ամենաքիչ ուսումնասիրուած մի մասն է. արժէ ուսումնասիրել այս

գաւառը հնագիտական և պատմական հետազոտութիւններ կատարելով, հողի տակ թաղուած և հողի վրայ կանգուն մնացած հնագիտական և պատմական գանձեր կան, որոնց գուցէ տակաւին մարդկային ձեռք չէ դպած: Պրանսիայի հնախոյզ դը Մօրգան երկու տարի առաջ այցելած է Մակու, գուցէ նա կարողայիլ է մի քիչ լոյս սփռել այս յետընկած և վայրենի երկրի անցեալի և ներկայի վրայ:

Մեծն Շահ-Աբբաս իր արշաւանքների մէջ հանդիպել է նաեւ Մակու քաղաքը և նրա ժայռի վրայ, վերջին տունների մօտ արձանագրել է իր անունը և քաջագործութիւնները պարսկերէն ցցուած տառերով: Այդ արձանագրութիւնից քիչ հեռու գտնուում է ժայռի մէջ փորուած մի մատուռ, փորուած խաչերով և հայերէն անընթեռնելի գրերով, հայերը միշտ ուխտի են գնում այդ տեղ և վառած մոմերով սեւացրել են պատերը: Այս մատուռից քիչ հեռու, վերջին տների շարքում կայ մի խոր փոս — հոր, որի մէջ լիքն է մարդկային ոսկորներով, ինչպէս երեւում է, դա եղել է մեր նախահայրերի գերեզմանոցը, չը համարձակելով ձորի մօտ փոխադրել իրանց մեռելները յատուկ գերեզմանոցում, հորի մէջ են կատարել թաղման հանգէսները, դիակները միմեանց վրայ նետելով:

*
* *

Մակուից թաւրիզ վերադարձիս, հանդիպեցի նաեւ Օվաջըկ գաւառը, (Մակուայ խանութեան մէջ, բայց նրանից անկախ մի խանութիւն է այս, թրքաց Բայազիդ քաղաքի սահմանակից: Օվաջըկի խանը՝ Միրալէնձ փաշա խան՝ 70 տարեքը անց մի ծերունի է, նրա մեծ որդին Սէրտիպ Կուլի խան, քաջութեան մեծ հռչակ է հանած այդ կողմեր: Անցեալ տարի թրքական կանոնաւոր զօրքը սահմանագլխից անցնելով տիրել էր Օվաջըկի սահմանակից գիւղերին, Սէրտիպը 100-ի մօտ ձիաւորներով թրքական կանոնաւոր զօրքի ղէմ կռիւ մղելով, նրանցից շատերին սպանեց և մնացածներին քչեց սահմանագլխից հեռու, միայն մի քանի վիրաւորուածներ ունենալով: Օվաջըկի ժողովուրդը Սէրտիպի այս քաջագործութիւնը անմահացնում է ժողովրդական երգեր հիւսելով: Յետ նահանջող թրքական զօրքի հրամանատարը իմ այնտեղ գտնուած միջոցին Բայազիդի պարսկական կոնսիւլին հետ եկել էր Օվաջըկ հալաութիւն կնքելու և սահմանագլխում հողային խնդիրներ կարգադրելու համար:

Օվաջըկի ժողովուրդը եւս կիսավայրենի է, Մակուից փախած չարագործը Օվաջըկ է ապաստան գտնում և փոխադարձաբար Օվաջըկից փախած չարագործը Մակուում: Այս գա-

ւառը բաղկացած է 40-ի մօտ գիւղերից, որոնց 5—6-ը պատկանում է Միրպէնձին, 10—15-ը միւս խաներին, և մնացածը Մակուայ խաներին:

Միրպէնձը նստում է Բայազիդ-Սոյ տանող պոստի ճանապարհի վրայ գտնուած Կիլիսե-Քէնդու (եկեղեցու դիւղ): Գիւղը իր անունը առել է իր մէջում գտնուած հոյակապ հայկական եկեղեցուց, որ մինչև այժմ կիսաւէր կանգուն է մնում: Եկեղեցին բաւական մեծ է և շինուած է ներսից ու դրսից սրբատաշ մեծ քարերով, որոնց մէկը լցրել են կիրի, մանր քարերի և աղիւսի կտորների մի շաղախուած, որ քարացել և ամրացել է. եկեղեցու առանց սիւնի գմբէթը նոյնպէս ներսից և դրսից կորացրած սրբատաշ քարերով է շինուած, հիւանալի ճարտարապետութեամբ. այնպիսի մեծութեամբ քարեր են չարած, որոնք փոխադրելու համար 40 լուծ եղ կամ գոմէշ է հարկաւոր, իսկ բարձրացնելու և գմբէթը կազմելու համար կըրկ-նապատիկը հազիւ բաւականանայ: Եկեղեցու չորս պատերը և գմբէթի մի մասը կանգուն են մնում. գմբէթի մեծ քարերը օղի մէջ ձօձում են առանց վայր ընկնելու: Գծադրարար ոչ մի արձանագրութիւն չը կար. միայն դիւղից 10 րոպէ հեռու դաշտի մէջ գտնուած հայկական գերեզմանատան քարերի վրայ կարդացուած են անուններ և յիշատակութիւններ: Գաւառի հայ ազգաբնակչութիւն չը կայ. միայն խանը յիշում էր, որ նոյն գիւղում տակաւին մնում է մի տուն, որ պատկանելիս է եղել նախկին բնակիչներից մի հարուստ հայի. ուրիշները ուղել են քանդել և նոր տուն շինել, բայց խանը չէ թոյլ տուել, իբրև յիշատակ կանգուն պահել ցանկանալով:

Երևի այդ եկեղեցին կամ մի վանք է եղած և կամ այդ տեղը մի մեծ քաղաք, որովհետև դժուար թէ մի գիւղ այդքան հոյակապ, մեծածախս և ճարտարարուեստ մի եկեղեցու մասին մտածէր: Նրա անունը ես մեզ անծանօթ է:

Մակուայ թաւրիզ իմ ճանապարհորդութիւնը տեւել է ձիով 8 օր, 1 օր Օվաջըկ, 3 օր Սոյ, 1 օր Սալմաստ և 3 օր Թաւրիզ:

Մակուայ խանութեան անկախութեան մասին մի գաղափար տալու համար, յայտնենք, որ սէրգարի տուած անձնական մի յանձնարարական նամակով մէկը կարող է անցնել թիւրքաց կամ ռուսաց հողը, Բայազիդ կամ Նախիջևան: Սէրգարը ռուսաց հետ լաւ յարաբերութիւններ է պահպանում և ամեն անգամ, որ ռուսաց հողը ոտ է դնում, վայելում է մեծ յարգանք և զինուորական պատիւներ:

Փոխադարձաբար ինքն էլ մեծ պատիւ և յարգանք է ցոյց տալիս Մակու այցելող ոռւս պաշտօնեաներին. օգոստոսի սկզբներին Բայազիդի ոռւսաց կօնսուլը իր կնոջ և զոքանչի հետ եկել էր Մակու և հիւր էր եղել սէրգարի ամառանոցում, որի համար յատկացրած էր մի մեծ վրան և ծառաներ: Կօնսուլը մեկնելիս, սէրգարը տալիս է նրան մի ձի ընծայ, կնոջը և զոքանչին չալեր:

Սէրգարի տան կառավարիչը Կարապետ անունով մակուացի մի հայ է, որ եղել է նաև սէրգարի հօրը մօտ նոյն պաշտօնով:

Դօկտ. Կ. ՓԱՇԱՅԵԱՆ

ՄԱՐԱՆԻ ԴԵՂԱՊԵՏԸ

Ամառնային շոգ օր էր. տօթը խեղդում էր, մի ծառի տերև, մի խոտի թերթիկ չէր շարժւում. թեթև զեփիւռ անգամ չէր խաղում, որ տոչորուող մարմիններին վայրկենական դժուրութիւն բերէր:

Եւ այդ ժամանակ Ծուրիկենց բակի պատի «տուերում», հնամաշ թաղիքի վրայ փռուած, աղքատիկ անկողնու մէջ շնչասպառ տնջում էր մի հիւանդ կին. դա ընտանիքի մայրն էր, Ծուրիկենց Մարանը:

Երկու ամբողջ ամիս էր անցել այն օրից, երբ Մարանը գլուխը բարձին էր դրել: Ծանր հիւանդութիւնը իսպառ հալ ու մաշ էր արել նրա վաղեմի առոյգ կազմուածքը. նրա թուխ գէմքի կաշին փափկել, նրբացել ու դեղին մոմի գոյն էր ստացել. իսկ հիւժուած մարմնի բարակ մորթու տակ զանազան տեղում դուրս էին ցցուել սուր անկիւններով հալուած ոսկորներ, որոնց երեսից նշմարւում էին կապուտակ երակների բազմաւեստակ ճիւղաւորութիւնները:

Երեւի կէսօրուայ խեղդող տօթը շատ էր նեղում Մարանին. նա պառկած էր մէջքի վրայ խուփ աչքերով և բերանը լայն բացած արագ արագ հեւում էր: Հիւանդի գլուխը թոյլ թոյլ ընկած էր անլուայ բարձի վրայ. սակրացած բազուկները տարածուած էին վերմակից դուրս աջ ու ձախ, իսկ կիսամերկ կրծքի չորացած տախտակը հեւոցի հետ մեղմօրէն բարձրանում ու իջնում էր:

Մարանի գլխավերեւը, գտակը յօնքերին քաշած նստած էր Յարութը, նրա ամուսինը, որը հիւանդապահի դեր էր կատարում: Ուռենու գալար ճիւղերից կազմած մի փունջ ունէր նա ձեռին, որ անդադար տարուբերելով հիւանդի երեսի վրայով, թէ ճանճերին էր հալածում և թէ մեղմիկ բամբ առաջացնելով, ցաւատանջ ամուսնու տօթախորով դէմքին թեթեւ զովութիւն բերում:

Հուռ էր Յարութը և տխուր, նրա կոպիտ արեւառ դէմքը պատած էր վշտի խոր կնճիռներով: Ի՞նչ անէր խեղճը. ախար հեշտ բան չէր նրա պէս անճար աղքատի համար սաղ շաբաթներով բան ու գործ թողած տանը վեր ընկնել ու հիւանդի հետ մաշուել, տրորուել: Բայց նա արեց այդ զոհողութիւնը, արեց, որովհետեւ սիրելի ու թանկ էր նրա համար վերմակի տակ գալարուող հիւծուած հիւանդը, որովհետեւ շատ մեծ էր նրա տան վրայ Մարանի ունեցած հոգան ու երախտիբը: Եւ Յարութը ձեռքից եկածը չը խնայեց իր թանկագին կողակցին առողջացնելու համար: Շրջակայքում էլ սրբավայր ու ուխտատեղ, էլ ժամ ու մատուռ չէր մնացել, որոնք անմաս լինէին Յարութի ջերմեռանդ սրտից բղխող մոմ ու մատաղից, բայց մահուան հրեշտակի ճիրաններում տառապող դժբախտ հիւանդին և ոչ մի կողմից փրկութիւն չեկաւ: Գաւառում գանուող բոլոր հնարագէտ գալլաքները, բժշկական հմտութեամբ հոգակուած պառաւներն ու մինչեւ անգամ գրբաց մօլլաներն ու սօղոմնագէտ տիրացուները, բոլորն էլ փորձել էին Մարանի վրայ իրանց գիտութեան բուժարար ոյժը, բայց և ոչ մէկը չէր մեղմացրել սոսկալի ցաւի տանջանքը: Յաւն անբուժելի է.— այսպէս էր նրանց վերջնական եզրակացութիւնը: Եւ այդ անողոր վճիռը Յարութին յայտնողը եղաւ մի պատկառելի նետադիր պառաւ, որը վերջում արտասուքը սրբելով աւելացրեց. «Մարանի փրկութիւնը մենաց դեղապետին. թէ նրան ճար լինի, դեղապետը պի-

տի լինի, թէ չէ, որ Լուսինն էլ գերեզմանիցը դուրս գայ, էլի չի կարող նրան ազատել»։

Պառաւի այդ անսիրտ յայտարարութիւնը սուր կացնի հարուածի ներգործութիւն ունեցաւ Յարութի վրայ. նրա ողնաշարը կասեց մէջտեղից կտորուեց, նրա գլուխը քաշ ընկաւ կրծքին և նա սկսեց դառնագին հեկեկալ։ Գուժաբեր պառաւը հեռացաւ, բայց Յարութի բորբոքուած աչքերից բղխող աղի արցունքի խոշոր կաթիլները դեռ երկար երկար թրջում էին հնամաշ թաղիքի խոնացած նաշխերը և աղեկտուր հեկեկանքերի ընդհատ հնչիւնները մինչեւ երեկոյ լսում էին խարխուլ խրճիթի սև խաւարի մէջ։

Վերջապէս, առատ արցունքը փոքր ինչ հովացրեց Յարութի այրուող սիրտը. նա չուխի թեւով աչքերը սրբեց և սկսեց ինքն իրան մխիթարել ու սիրտ տալ։ Ձէ որ պառաւը դեռ նրա սրտում յոյսի մի փոքրիկ կտոր էր թողել՝ դեղապետը, իր փրկարար զօրութեամբ—ուրեմն դեռ մնում էր էլի մի շիւղ, որից կարող էր բռնել վշտերի ծովում խեղդուող թշուառը։

Եւ այդ օրուանից Յարութը ամեն կերպ աշխատում էր լսել Մարանի բերանից թէ ինչն է նրա սրտով ուզած դեղապետը. ինչով կը կամենար նրա բազմասանջ կեանքի այդ հաւատարիմ ընկերը վերջին անգամ թրջել իր այրուած ու տապակուած լեզուն. «Մարան ջան, անունիդ մեռնեմ, ախր մի ասա սիրտդ ինչ ա ուզում, ինչ կուզես ուտել,—բազկալի սպաս, լաւ ոսպախաշու, կանաչ պօլօճիկ. քացախով դանդուռ, ալանի շորվա, նոր խեցած ծիրան, կամ թթուաշ խնձոր. որ մէկից կուզես արևիդ մատաղ»։ Այս հարցերը օրական տասն անգամ կրկնում էր Յարութը. և անթարթ աչքերը ամուսնու երեսին ուղղած՝ ամբողջ ժամերով նայում էր նրան ու պատասխանի սպասում. բայց իզուր... Մարանը չէր պատասխանում. նա երբեմն միայն ցաւալի ճրրոցով ոսկրացած մէջքի տեղն էր փոխում ու կարմրատակած աչքերը կիսով չափ բանալով,

պապանձուած շրթունքներն էր կամացուկ չրպպացնում. դա նշան էր որ հիւանդը ջուր է ուզում:

Յարութը շտապով հիւանդի շորացած բերնին էր մօտեցնում՝ սառը ջրով լիբը փարչը, որից յետոյ Մարանի գլուխը կրկին բարձի վրայ էր ընկնում. և հիւանդը կրծքից դուրս խուժող օդի առատ հոսանքը մի սրտամաշ «ծֆ» էր առաջացնում: Այնուհետև էլի նոյն սպանիչ լուծիւնը, էլի հիւանդի միօրինակ անշարժութիւնը և յուսահատ Յարութի խեղդուող հեկեկանքը:

Ահա այս դրութիւնն էր տիրում Ծուլիկէնց բակում, երբ դարբասի ջախլախ դուռը աղմկալի շառաչիւնով յետ դնաց ու փոքրիկ Աւետը կանաչ խոտը կոնատակին թռչկոտալով ներս եկաւ: Դա Յարութի աղան էր, որ իր քոյր Սաթօի հետ այգուցն էր վերադառնում:

—Հայրիկ,—գոռաց Աւետը դեռ բակի շէմքից,—պօրինջան են ծախում, պօրինջան, տեսել ես, կարմիր պօրինջան. է՛ն որ անցեալ տարի բռնոնց այգում խորովեցինք հա՛. լաւն էր, թթուա՜շ...

Եւ երեխան բերած խոտը բառաչող հորթի առաջին ածելով, սկսեց շոյել փոքրիկ կենդանու սիրուն ճակատը:

Կայտառ մանկան առողջ կրծքից դուրս թռած բարձր ճիչը սթափեցրեց հիւանդին, նա կողքի վրայ շրջուեց, ծանր ճրլաց, յետոյ աչքերը բացեց, փորձեց նստել:

Ուրախացած Յարութը նստացրեց հիւանդին և նրա թիկունքի յետևը մի կլորած թաղիք դրեց, որին յենուել կարողանար Մարանի թուլացած մէջքը:

Մարանը մի քանի բերան անբաց, մէկ էլ նորից հառաչեց, յետոյ իր լայնացած բիւրբի սարսափելի հայեացքը ամուսնու երեսին յառելով դժուարութեամբ արտասանեց՝—Յարութ...—

—Ձանի,—սրտապատառ ուրախութեամբ պատաս-

խանեց Յարութը,—ինչ ես ուզում, անունիդ մեռնեմ, բազկալի սպաս, լաւ ոսպախաշու, կանաչ պոլոճիկ... և այսպէս նա պիտի վերջացնէր իր սիրելի ուտելիքների ամբողջ ցուցակը, եթէ հիւանդի երեսի զգուանք արտայայտող կնճիռները և ձեռի բացասական շարժումը չը ստիպէին նրան լռել: Ըստ երևոյթին Մարանը չէր ուզում լսել հազար ու մի անգամ կրկնուած այդ անտանելի բառերը:

—Յարութ ջան,—կրկնեց նա փոքր ինչ բարձր և ապա, խօսքը շարունակելու համար, իր հիւանդ կրծքի բոլոր զօրութեամբ օդի պաշարներ շնչեց:

Այս անգամ Յարութը լուռ էր և ականջը հիւանդի շրթունքներին մօտեցրած իր ամբողջ էութեամբ լսողութիւն էր դառել:

—Պօրինջան,—շնչասպառուելով վանկ վանկ մրմռնւաց Մարանը,—կարմիր պօրինջան,—կրկնեց նա դողդոջուն ձայնով, և իր բոբբոբուած աչքերի աղերսական հայեացքը ուղիղ ամուսնու ճակատին մեխեց:

Հիւանդը դժուարանում էր երկար խօսել, բայց նրա խղճալի հայեացքը պարզ ասում էր. «Հը՞, այս չորացած շրթունքներին կարո՞ղ ես հասցնել իմ դեղապետը, թէ պիտի հոգուդ վրայ պարտ թողնես իմ վերջին արտասուելիքը»:

—Էս րոպէիս կը բերեմ,—յուզմունքից դողացող ձայնով բացականչեց Յարութը. և տեղից վեր թռաւ ու դէպի դուռը վազեց, բայց նա դեռ դրան չէմբին չէր հասել, որ յանկարծ ձեռը գրպանը տարաւ, և մնաց տեղում արձանացած. խեղճի քսակը բոլորովին դատարկ էր...

Այսպէս մի րոպէ նա մնաց ձեռը գրպանում շուտաբաժ կանգնած, բայց յետոյ նրա գլխում մի յուսատու միտք ծագեց.—գուցէ յաջողուէր ապառիկ բերել, և նա դառնալով որդուն հարցրեց.

—Աւէտ, ա՛յ Աւէտ, ո՞վ էր ծախում պօրինջանը:

— Իլանենց Պապիկը, էնքան լաւն էր, — հրճուանքով վրայ բերեց երեխան։

Բայց պատասխանը դուր չ'եկաւ Յարութին։ Պապիկը էն պտուղը չէր որ ապառիկ բան ծախէր։ Հարկաւոր էր մի հնար անել. և նա եղունգները կրծոտելով կանգնել էր Մարանի գլխավերեւը ու իր ուղեղի ամբողջ ոյժը լարած աշխատում էր մի ճար գտնել՝ որ դեղապետը հիւանդին հասցնի։

Հիւանդը իր կախուած գլուխը բարձրացրեց և յօնքերի տակից ամուսնու երեսին նայելով արտասանեց.

— Բերիր։

— Հա, բերում եմ, էս րոպէիս, — շշկուելով պատասխանեց Յարութը, և սկսեց կանգնած տեղում ինչ որ աննպատակ շարժումներ գործել. յետոյ դառնալով աղջկանը, ասաց.

— Աղջի Սաթօ, ինչ էի ասում... հա... մի շոր, պօրինջանի համար շոր տուր, շոր։ Աղջիկը բերեց շորը, բայց հայրը դեռ չէր շարժւում։

Մարանը մէկ էլ նայեց ամուսնուն, և տեսնելով նրա շփոթմունքը հարցրեց.

— Յարութ, այ Յարութ, փող ունիս, փող։

— Փող... ասենք... հեշտ ա հեշտ, մի տեղից կը ճարեմ, — լեզուն ծամծմելով պատասխանեց նա, թէեւ ոչ մի տեղից փող ճարելու յոյս չունէր։

Հիւանդի ճաքճաքուած շրթունքները միմեանց մօտեցան, բերանի մկանունքները ձգուեցին և նրա այլակերպուած դէմքի ոսկրոտ մակերեւոյթի վրայ ժպիտի պէս մի բան նշմարուեց. բայց որքան դառը, որքան կծու էր այդ սպանիչ ժպիտը, կասեա թէ թոյն էր կաթում նրանից։

Մարանը հառաչեց ու աչքերը երկնքին յառելով մի բան մրմնջաց. անէծք էր դա, թէ աղօթք — չիմացուեց, բայց ցաւոտ թորերի խորքից դուրս վիժող երկար հազի մէջ խեղդուեցին նրա վերջին բառերը։

Հազալուց յետոյ Մարանը նշանացի կանչեց աղջը-

կանը, և նրան ականջին ծանր հեւալով ինչ որ բան ա-
սաց: Սաթօն հեռացաւ և երկու ընկերացիք յետոյ վերա-
դառնալով, մի փաթեթ բերեց ու յանձնեց մօրը:

Յարութը ճանաչեց փաթեթը. դա Մարանի բա-
ժինքի ամենալաւ դաւալուն էր, որ կարուած էր զա-
նազան վառ գոյնի շաւերից ու մետաքսի գործուածք-
ների մանր կտորտանքներից:

Հիւանդը առաւ նախշուն դաւալը, դանդաղու-
թեամբ շուռ է շուռ տուեց իր ցամաքած ձեռների մէջ
և սրտի խորքից մի հոգոց արձակեց: Ո՞վ գիտէ ինչ
քաղցր յիշողութիւններ, ինչ սիրուն պատկերներ վերա-
կենդանացան այդ վայրկեանին տարաբախտ կնոջ մո-
լորուած մտրում: Չէ որ նրա անցեալի կարմիր օրերի
հետ էր կապուած այդ նուիրական դաւալի սիրելի
պատմութիւնը:

Մարանը իր հալուած մատների բոլոր ոյժը լարե-
լով արձակեց դաւալի կապը, յետ տուեց փաթեթը
և նրա արանքից վարդագոյն չթում կապած մի փոք-
րիկ բան հանելով, մեկնեց Յարութին: Վերջինս առաւ,
բանդեց նրա ամուր կապը և ինչ... մի պստիկ շողշո-
ղուն արծաթէ դրամ մի հատ տաս կոպէկանոց:

— Տօ՛ւր,— միմիջայ հիւանդը, յոգնած գլուխը բար-
ձին գցելով.— տար ինձ համար պօրինջան բեր, ախ
սրտով ուզում եմ,— աւելացրեց նա ու ցամաքած,
պռօշները շրջապացրեց: Իսկ Յարութը չէր շտապում.
նա կանգնած էր նոյն տեղում և փոքրիկ դրամը մատ-
ների մէջ խաղաղներով, կասեա զուարճանում էր նրա
փայլով: Բայց խփապէս նա տանջւում էր, դառը մըտ-
քերը խեղդում էին նրան և վրդովուած խիղճը չարա-
չար գալարւում էր նրա ներսում: Յարութը յիշեց որ
այս դրամը ինքն էր ընծայել Մարանին նոր նշանուած
ժամանակ և հէնց այն օրը, երբ նրան յաջողուել էր
առաջին սիրային համբոյրը քաղել սիրուն նշանածի ալ-
վարդ թշերից: «Հէ՛յ գիտի, անցած օրեր» շշնջաց նա

առամների արանքից և այնուհետեւ մտաբերեց, թէ քանի անգամ էր տեսել, երբ խեղճ Մարանը իր այդ թանկագին դանձը հանում էր սնդուկից, սրբում, պըսպըղացնում, մի փոքր զուարճանում և նորից սնդուկի ապահով անկիւնում թագցնում:

Յարութի ձեռը չէր զօրում այդ փողը ծախսելու. նրա խիղճը բողբոջում էր, որ տասնեակ տարիների ընթացքում այնքան խնամքով ու գուրգուրանքով պահուած փոքրիկ դրամը իր մահամերձ տիրոջ վերջին սրտուկներին վրայ գործադրուի: Ոչ, դա կը լինէր Յարութի կողմից մի աններելի ապերախտութիւն, մի անսիրտ ու ստոր վարմունք, և ի հարկէ, նա ոչ մի կերպ չի հաշտուի այդ մտքի հետ. նա կը հանի իր հագի շուխէն, դրաւ կը դնի նրան, կը ծախի գտակը ու նրա փողով իր բաղմաշխատ ամուսնու համար դեղապետ կը գնի. իսկ այդ փոքրիկ պսպղուն դրամը էլի սունդուկի խոր անկիւնում կը պահուի:

—Ա՛խ պօրինջան, — շշնջաց Մարանը և լայնացած բիւրերի սարսափելի հայեացքը Յարութի երեսին ուղղեց, — շուտ արէք, — աւելացրեց նա, — թէ չէ անգեղապետ կը մեռնեմ...

Վերջին խօսքերը կասես ծակեցին Յարութի սիրտը, այլ եւս անկարելի էր սպասել. նա արագութեամբ երեսը շուռ տուեց և շտապով բակից դուրս եկաւ:

Յարութի փոքրիկ տղան, սիրուն հորթուկը թողած, հօր յետեւից թռչկոտալով դուրս վազեց, իսկ Սաթօն սկսեց օջախը վառել, որ մինչեւ պօրինջանը բերելը, կրակը պատրաստ լինի:

Յարութը փոքրիկ դրամը պտղնցում սեղմած անհաստատ քայլերով առաջանում էր դէպի Իլանենց Պապիկի խանութը և ճանապարհին մտածում. «Ի՞նչ անեմ, էս ըսպէիս ես ում դիմեմ, որտեղից մի երկու ֆունտ պօրինջանի փող գտնեմ...»: Յանկարծ նա կանգ առաւ, մատը բերանը դրեց և սկսեց մտքում այսպէս դառել. «Բայց ի՞նչ պիտի լինի, եթէ ես էս փողով պօրինջան

առնեմ, իսկ էգուց կամ էլօր երբ որ ձեռս փող ընկնի, Մարանի դրամը իրան վերադարձնեմ: չէ որ միեւնոյն բանը կը լինի»:

— Ի հարկէ, միեւնոյն բանն ա, — համարեա լսելի ձայնով արտասանեց Յարութը և այս անգամ հաստատուն քայլերով մօտեցաւ Պապիկին:

— Բարի օր, Պապիկ:

— Բարով, — կիսաբերան պատասխանեց խանութպանը, աչքի պոչով նայելով իր անեղ մուշտարուն:

— Պօրինջան ունիս:

— Շնտ, բայց քս ուտելու ժամանակը չէ, ախպէր Յարութ:

— Ինչո՞ւ, ֆունտը քանի՞ արժի:

— Հինգ կոպէկ:

— Օ՛հ, ինչ թանկ ես ծախում, — ակամայ վրայ բերեց Յարութը:

— Բաս դու ինչպէս էիր ուզում, փութը հինգ կոպէկ, հա՛, դէ, դէ քաշուիր, գնա բանիդ, դուռը մի կտրի շոգ ա:

Բայց Յարութը չէր հեռանում, ընդհակառակը նա մօտեցաւ պօրինջանի սալակին և սկսեց ջոկջոկատել նրա միջի լաւերը:

Խանութպանը դարմացած աչքերով ոտից գլուխ չափչփում էր Յարութին:

Այդ ժամանակ, երբ Յարութը գլուխը կախ՝ ղրաղուած էր պօրինջանը ջոկելով, խանութի դռանը մօտեցաւ մի ալեղարդ ծերունի: Երէցփոխ Պետրոսն էր դա. գիւղի առաջնակարգ իշխաններից մէկը, թէեւ եկեղեցական գումարների ուղիղ երեք բաւորդը դողացել էր:

Երէցփոխ Պետրոսը մի խոտասիրտ ու հոգեհան վաշիառու էր. դա այնպիսի մի հրէշ էր, որ ձեռն ընկածին էլ բաց չէր թողնի, մինչեւ որ նրա արեան վերջին կաթիլը չը ծծէր: Ով նրանից մի բանի ուսելի պարտք վերցնէր տարիներով պիտի տառապէր, որդեց որդի պիտի հալուէր ու մաշուէր նրա անիծումը դաւ-

քաղի սոսկալի ծանրութեան տակ: Այսպէս համարեա-
ամբողջ գիւղը տնջում էր այդ անիրաւ մարդու առհէլի
ճիրաններում:

— Բարի աջողում, Պապիկ, ասաց երէցփոխանը
խանութի չէմբից ներս մտիկ տալով:

— Այ հազար ու հազար բարով, պատասխանեց Պետ-
րոսը ոտքի ելնելով:

— Էս ինչ ա, մեր տղայ, նուբար ես բերել, հա՛:

— Հրաման բեզ, կարմիր պօրինջան ա, — ստրկական
ժպիտը չրթունքներին պատասխանեց Պապիկը:

— Ի՞նչ արժի ֆունտը:

— Հինգ կոպէկ:

— Պա՛, պա՛, պա՛, պա՛, պա՛, — սարսափով բացական-
չեց երէցփոխը և երեսը շուռ տալով անսովոր արա-
գութեամբ հեռացաւ այնտեղից:

Բայց մի րոպէից յետոյ նա կրկին յետ դարձաւ և
խանութի դռանը մօտենալով ուշի ուշով ներս նայեց:

Յարութը թիկունքը դռանը դարձրած դեռ շա-
րունակում էր իր գործը «ֆունտը հինգ կոպէկ ա, հեշտ
բան չի» մտածում էր նա, և աշխատում էր ընտրել
պօրինջաններից այնպիսիները որ համ կարմրած լինէին,
համ խոշոր, համ կլոր:

Երէցփոխը իր ծերացած բիբերի բոլոր զօրութիւնը
լարած՝ երկար ժամանակ նայելով, աշխատում էր ճա-
նաչել Պապիկի մուշտարուն, բայց չը կարողացաւ:

Վերջը նա Պապիկի փէշը ձգեց ու հազիւ լսելի
ձայնով հարցրեց. «Էդ ո՞վ ա»:

— Յարութն ա, — պատասխանեց Պապիկը բաւական
բարձր ձայնով:

Երէցփոխը աչքերը կուչ ածեց ու զլուխը հարցա-
կանօրէն շարժեց «ո՞ր Յարութը» ուղղում էր տաել նա:

— Ծուրկենց Վարդանի տղէն, — համարեա գոռոցով
պատասխանեց Պապիկը:

Յարութը յետ նայեց, տեսաւ չէմբում ցցուած
Պետրոսին և նրա սիրտը մի տեսակ ալէկոծուեց: Նա

զգաց, որ երեսը կարմրատակեց ու ականջները տաքացան, բայց թէ ինչո՞ւ, չը կարողացաւ իմանալ։

—Մուկենց Յարութը, — ծորելով, կրկնեց երէցփոխը և ըթի տակ մըթմըթալով հեռացաւ դռնից։ Նա նըստեց առուի կողքի ուռենու շուաքում և չըթունքները կըծոտելով մի հաստ և կարճ պապիրոս փաթաթեց։

Շուտով Պապիկի խանութից դուրս թռաւ Աւետը և ջիւրիդի երգելով ու փորին բարձրաձայն թմբկահարելով առաջ վազեց։

Որդու յետեւից դուրս եկաւ Յարութը, պօրինջանը չուխի փէշում բռնած։

Նա հեռուից նկատեց երէցփոխի գարշելի կերպարանքը, որ առուի կողքին՝ ճանապարհի վրայ պըպըզած բուլա բուլա բաց էր թողնում պապիրոսի գառը ծուխը։

Յարութին պատեց մի տխուր նախազգացում։ Եւ նրա սիրտը սկսեց անսովոր արագութեամբ բաբախել. որքան աւելի էր նա մօտենում Պետրոսին, այնքան սաստկանում էր սրտի թրպրտոցը և ոտները ակամայ սկսում էին թուլանալ։

Մէկ նա մտածեց յետ դառնալ և ճանապարհը ծռել, որպէս զի երէցփոխի ատելի երեսին չը հանդիպի, բայց տեսաւ որ արդէն ուշ է, քանի որ շատ էր մօտեցել Պետրոսին։

Նա գլուխը կախեց, աչքերը գետին յառեց և որքան կարող էր քայլերն արագացրեց։

Այդ րոպէին նա սովորական անցորդների պէս չէր գնում, այլ ուղղակի վազում էր, սրտապատառ փախչում, կասես մէկը հրացանը կըծքին սեղմած նշան էր բռնել նրան։

Բայց ինչ, չը նայելով գործ դրած բոլոր ջանքերին, նա չը կարողացաւ խուսափել վերահաս վտանգից և դեռ նոր էր ուղում անցնել անողոր վաշխառուի առջեւից, երբ կողքից հնչեց երէցփոխի խրոխտ ձայնը.

—Յարութ։

Նւ այդ մի հատիկ բառը կասես շանթահար արեց Յարութին: Նա կուգէր չը լսելուն տար այդ բառը, կուգէր երեսայի պէս վազելով փախչել և որքան կարելի է շուտ տուն հասնել, բայց ոտները թուլացան, ծնկները ծալուեցին ու նա մնաց տեղում մեխուած:

—Յարութ, —կրկնեց Պետրոսը— էստեղ արի, բան եմ ասում:

—Գամ, —խղճալի եղանակով պատասխանեց Յարութը և յուզմունքից դողացող ձայնով կանչեց իր առջեւից վազող Աւետին:

Երեսան լսեց իր անունը և փողոցի ոլորանից յետ դառնալով մինչև հօր մօտը՝ մի շնչի վազեց:

—Պօրինջանը տար տուր մօրդ, —կամացուկ ասաց Յարութը որդուն և չուխի փէշը մեկնեց դէպի նա:

—Լաւ, լաւ, —աղաղակեց երեսան ուրախութեամբ և իր թաղիքէ փոքրիկ դտակը գլխից առնելով բռնեց հօր առջև, որ պօրինջանը նրա մէջ լցնէ:

—Է՛էէ, բղաւեց երէցփոխը և իր հասակին անպատշաճ արագութեամբ տեղից ցատկելով, վազեց դէպի Յարութը:

—Մի դատարկի, —շարունակեց նա Յարութի կուռը բռնելով, կաց, հէնց սրա համար էի քեզ կանչում:

Պետրոսի բարձրացրած աղմուկի վրայ հաւաքուեցին պարապ մարդկանց մի պատկառելի բազմութիւն, որոնք կտրիկ շրջան կազմելով ուշադրութեամբ հետեւում էին կենտրոնում կատարուող գործողութեանը:

—Էս ի՞նչ ես առել, —հարցրեց երէցփոխը, պօրինջանները շօշափելով:

—Սկի, մի պուճուր պօրինջան առայ, —պատասխանեց Յարութը այնքան ցած ձայնով, որ միայն Պետրոսին լսելի լինէր:

—Ի՞նչ ա, բարձրաձայն հարցրեց երէցփոխը, արհամարական կերպով բերանը ծռելով ու աչքերը սաստիկ կուշ ածելով:

—Պօրինչան ա,—ստիպուած եղաւ բարձր ձայնով կրկնել չչկուած Յարութը:

—Քանիսով առար:

—Փունտը հինգ կոպէկ:

—Հը՞, բարձր խօսիր, չեմ լսում:

Յարութը աչքերը քաշ դցեց և արեւի բթով գետինը շանդռելով բարձր կրկնեց:

—Փունտը հինգ կոպէկ:

—Լսեցէք, այ մարդիկ,—ասաց երէցփոխը կըռները կողքին կանթելով և ունկնդիրների գէմքերի վրայ զարմանքի արտայայտութիւն որոնելով,—Փունտը հինգ կոպէկ:

—Պա՛, պա՛, պա,—բացականչեցին զանազան կողմերից,—կրակի գին ա, տճ:

—Բա՛ս,—շարունակեց Պետրոսը,—Ծուրկենց Վարդանի տղէն փունտը հինգ կոպէկով պօրինչան ա առնում ուտում, Աստուած կը վերցնի:

—Տը՛, տը՛, տը՛,—արտասանեցին մի քանի բերաններ:

Յարութը հազաց, յետոյ թուրը կուլ տուեց և գլուխը բարձրացրեց որ մի երկու խօսքով իրան արդարացնի, բայց հէնց որ նրա աչքերը հանդիպեցին անողոր դատաւորի այրող հայեացքին, խեղճը բոլորովին չփոթուեց, անելիքը մոռացաւ և բթի տակ մի բան կմկմացնելուց յետոյ էլի աչքերը քաշ դցեց և ուռենու ճիւղերի խաղացող ստուերներին նայեց:

Փոքրիկ Աւետը ֆնացել էր գգալը ձեռքին հօր փէշի մօտ բռնած ու ջիւրիգի երգը շրթունքների վրայ սառած: Նա իր պլշած աչքերի երկչոտ հայեացքը Պետրոսի կնճռոտ գէմքին ուղղելով աշխատում էր հասկանալ, թէ ինչու էր բղաւում չար աղւորը և ինչից էր այնպէս վախում իր խեղճ հայրիկը:

—Գիտէ՞ք ով ա սա,—որոտաց երէցփոխը չըջապատողների ուշադրութիւնը Յարութի վրայ հրաւիրելով,—լաւ մտիկ արէք, սա էն Յարութն ա, որ տասներ-

կու տարի սրանից առաջ փող ա պարտք արել, տարել պսակուել ու մինչեւ էսօր պարտքը չի տուել... Լսում էք,—ասաց Պետրոսը և մի վայրկեան լռեց, համակրական ցոյցերի սպասելով:

—Էհ, նամուսից զուրկ մարդ ա էլի,—ասաց մուխսի Մարգարը բռնովի փոշին քիթը քաշելով,—էդ տեսակ մարդկանց երեսին կուզես օրը տասն անգամ թքիր, նրանք կասեն՝ թէ անձրեւ ա գալիս:

—Ախպէր, չափը ճանաչելը լաւ բան ա,—վրայ բերեց մի ուրիշ ծերունի, որ 33 տարի շարունակ դինեփաճառութեամբ էր պարապել,—մի մարդ որ պարտք ունեցաւ՝ նրան չի սաղի ուտել-խմելը:

—Սիրուն կնկայ ծոցին բնելն անձը ա, հա,—դարձաւ երէցփոխը Յարութին,—իսկ պարտք տուր...

Այդ լպիրշ խօսքերը Յարութի բոլոր շղերը ցնցեցին. նա աչքերը բարձրացրեց և մի խղճալի հայեացք գցելով ունկնդիր գիւղացիների վրայ, կասեա պաշտպանութիւն էր աղերսում նրանցից:

Բայց ամենքը լուռ էին և խօսողն էլի եղաւ Պետրոսը:

—Պօրինջանը լաւ բան ա,—ասաց նա Յարութի երեսին նայելով, համեղ, թթուաշ, իմ սիրտն էլ ա շատ ուզում, ամեն միտս ընկնելիս բերնիս ջուրը գնում ա, բայց ի՞նչ կանես, ոյժս չի պատում որ մի քիչ առնեմ: Իսկ դու, քենթիկ շուն, գողերով ես տուն տանում ու փողատիրով աչքերը հանում: Էդ Աստծուն դուր ա դալիս:

Յետոյ երէցփոխը ձեռը տարաւ չուխի տակ, մի կարմիր աղլուղ դուրս քաշեց դօտկից և տաներից բանալով, մօտեցրեց Յարութի փէշին ու ասաց.

—Ածիր, ածիր, էդ պօրինջանը սրա մէջ ածիր, թող ես էլ տանեմ նուբարն անեմ:

Յարութի ամբողջ դէմքը դարնան պուտի պէս կաա կարմրել էր. նրա ականջները սկսեցին այրուել և քրտնքի խոշոր կաթիլները լայն ճակատից ծորան ծո-

լան հոսելով թուխ միրուքի վրայով գէպի գետին գլորուեցին:

—Պօրինջանը հստեղ լցրու, անամօթ, գոռալով կրկնեց Պետրոսը:

—Ինձ համար չեմ առել, Պետրոս ամի, Աստուած վկայ, ես չեմ ուտելու...—գոգի բերանը ամուր սեղմելով, մեքենայաբար պատասխանեց Յարութը:

—Դիտեմ որ քեզ համար չի, ես պիտի ուտեմ, ասում եմ աղլուղս լցրու, և նա բաշելով Յարութի փէշից ուզում էր զօռով խլել նրա գոգի պօրինջանը:

—Պետրոս ամի, գեղապետ ա, Աստուած սիրես, թող տանեմ, լացակրկնած աղաչում էր խեղճ աղքատը: Բայց ամին չէր լսում. և Յարութը առամներին հուպ տալով յուսահատական ճիգ էր թափում գոգի բերանը պաշտպանելու երէցփոխի կատաղի յարձակումից:

Տեսնելով հօր յուսահատ դրութիւնը զօրեղ հակառակորդի ճանկերի առջեւ և նկատելով նրա անօգնական խեղճութիւնը, Աւետը բնագոյօրէն առաջացաւ պաշտպանելու Յարութին, և իր մատաղ ձեռների բռնոր զօրութեամբ ամուր բռնեց հօր գոգից:

—Կնրիր, շան լակոտ, բղաւեց Պետրոսը կիսադլուխ ձեռնափայտը նրա գլխին շարժելով:

Սարսափահար երեխան ճչաց և արագութեամբ փախչելով ամբոխի մէջ թափնուեց:

—Յարութ, ասում եմ քո կամբովը տուր թէ չէ... սպառնաց երէցփոխը:

—Պետրոս ամի, հիւանդի գեղապետ ա... ջրակալած աչքերը երէցփոխի գէմքին ուղղելով աղերսում էր Յարութը:

—Ասում եմ գոգիդ պօրինջանը տուր, թէ չէ, քո շուն հօրդ էլ ու հիւանդիդ էլ իրար կը խառնեմ, գիտե՞ս: Տէր Աստուած, քեզ մեղայ:

Յարութը բարացել էր. շրջապատողներին տիրել էր ծանր ու հագեմաշ լռութիւն: Լուռ էին նաեւ մուխ-

սի Մարգարն ու գինեվաճառ Ալէքը. երեւի նրանց էլ դուր չէր դալիս չար երէցփոխի անսիրտ վարմունքը:

Եւ տասնաւոր բերաններից ծխի ամպեր էին բարձրանում դէպի ուռենու կանաչ կատարը:

—Երէցփոխ Պետրոս, թոյլ տուր թող տանի. դեղապետ ա, բան չը կայ, —հնչեց մօտիկից մի խրոխտ բառ ձայն:

Վաշխառուն յօնքերը կիտեց և գլուխը բարձրացնելով անկոչ պաշտպանին որոնեց:

—Էդ դու ես, խէլառ Տիկօ, —խորին արհամարհանքով արտասանեց երէցփոխը. —«նման գնմանն սիրէ» առում է աւետարանը, ախր դու էլ բարի պտուղ չես:

—Այ տնաքանդ, բա դու Աստուած չունես, —բորբոքելով գոռաց իսելառը. ո՞վ ա տեսել որ դեղապետը մարդու ձեռից խլեն, ինչ անենք որ բեղ փող ա պարտ. ախր վերեւից կրակ կը թափի:

—Թէ դու սրտացաւ, հոգեվախ մարդ ես, քո ջէրից հանիր սրա պարտքը տուր, թէ չէ՝ լեզուդ քեզ քաշիր ու ձէնդ կտրիր:

—Ձէնս ինչպէս կտրեմ, այ անաստուած, ախր լերդաչոր հիւանդը աչքը ճամբին դեղապետի ա օպաստում:

Այդ միջոցին շրջապատող գիւղացիների շարքերի միջից լսում էր Աւետի աղետարչ ողբը. իսկ Յարութը՝ ատամները սեղմած՝ հագիւ էր զսպում կոկորդը խեղդող արտասուներները:

—Բա էն երեխու աղի արցունքը սիրտդ չի այրում, հոգիդ չի ցաւեցնում, —շարունակեց իսելառը, —էդ շլինքը ծուռ մարդի պաղատանքը քո գութը չի շարժում. պահ, պահ, պահ էդքան էլ անիրաւութիւն:

—Է՛հ, ախպէր Պետրոս, խեղճ ա, թող տանի, —համարեա միաձայն ասացին մօլխսին ու գինեվաճառը, —խլած դեղապետը ուտել չի լինիլ:

—Խեղճ ա թող տանի, խեղճ ա, խեղճ ա, —լսուեցին չորս կողմից տառեռակ ձայներ:

Ընդհանուր խղճահարութեան այդ միահամուռ

արտայայտութիւնից յանկարծ փղձկուեց Յարութի լցուած սիրտը և նրա կոպերը սկսեցին այրուել աղի արցունքի վարար հոսանքից։

Յարութը ամեն բան մոռացաւ. նա բաց թողեց չուխի փէշը և ձեռները աչքերին մօտեցնելով ուզեց թաղցնել իր արտասունքը նայողների հետաքրքիր հայեացքից, բայց տեսնելով, որ չի կարող, բոլոր թափով առաջ անցաւ և գիւղացիների կաղմած շրջագիծը պատռելով, վազեց դէպի տուն։

Կռուածաղիկ դարձած պօրինջանները Յարութի գոգից թափուելով ու կեղտոտ փողոցի հաստաշերտ փռչեցի մէջ թաւալելով, զանազան կողմեր ցրուեցին։

Երէցփոխը կուզը կախ՝ սառնարին կերպով ժողովում էր հասած պօրինջանները, նրանց վրայի փռչին խնամքով մաքրում ու իր կարմիր աղլուխի մէջ դնելով, բեղի տակ ասում.

— Դուք չէք իմանում, դրանց պիտի մին մին էսպէս սիրուն դաս տաս, որ խելքի գան։

Յարութը չիմացաւ, թէ ինքը ինչպէս անցաւ մի բանի ծուռտիկ փողոցներ և մօտեցաւ իրանց տանը։ Հասնելով դարպասի մօտ, նա կանգ առաւ դռան առջև ու ինքն իրան հարց տուեց՝ «մտնե՞լ թէ՞ ոչ», բայց ինչ երեսով մտնել, չէ՞ որ Մարանը տչքը դրանք գցած դեղապետի կը լինի սպասում. ինչ ասել նրան, ինչպէս խաբել այդ լերդաչոր հիւանդին... Ձէ, աւելի լաւ է դեռ մի քիչ նստել։

Եւ նա նստեց առուի կողքին, ջրլիցքի մեծ քարի վրայ. Խորունկ առուի վարար ջուրը ուժգին հոսանքով վազում էր առաջ ու հին կամուրջի փթած փայտերը հեւալով լիզում։ Նրա պարզորակ մեղմ ալիքները թեթեւ յորձանքով դնում էին գալիս ու զարնուելով ջրցքի քարին, աշխուժով պարում, խնդում, ծափ տալիս։

Առուի կողքին, լեռքարերի արանքում բուսել էր ձմերուկի մի հիւանդոտ թուփ, որի գունատ տերեւները դողդողում էին ջրի հետ եկող դուրեկան հո-

վից։ Մի րոպէ Յարութի ուշադրութիւնը գրաւեց կամուրջի ստուերում բուսած այդ արևազուրկ, դալկացած բոյսը, որի խղճալի տեսքը ակամայ յիշեցրեց նրան իր հիւժուած ամուսնուն։

Եւ այդ վայրկեանին նրան թուաց, թէ լսում է դռան յետևից դժբախտ հիւանդի ծանր տնքոցը։

«Երևի խեղճը դեղապետի է սպասում» մտածեց Յարութը և մի և նոյն ժամանակ նրա պղտորուած սրտում մի տարօրինակ փափագ առաջացաւ. ան, ինչքան լաւ կը լինէր. եթէ կամուրջի հովում տնկուած այդ հիւանդ ու նուազ բոյսը պօրինջանի թուփ դռնար, կանաչէր, փարթամանար և առասպելական արագութեամբ աճելով հէնց իսկոյններթ հասնէր, պտուղ տար ու նրա դալար ճիւղերին կպած կարմիր ու կանաչ պօրինջանները առուի վրայ կախուելով սառնորակ ջրի բիւրեղային կոհակների մէջ լողային...

— Էդքան էլ անիրաւութիւն... լսուեց հեռուից խելառի բանձրագոյ ձայնը, որը հանեց Յարութին մտքերի երազական աշխարհից։

Նա ճակատը շփեց, զով ջրով լուացուեց ու փոքր ինչ թարմանալով սկսեց մտածել, թէ տեսնես ո՞վ հաւաքեց իր գոգից թափուած պօրինջանները, ինչ ասաց իր յետևից երէցփոխ Պետրոսը և թէ ինչո՞ւ է դեռ մինչև հիմա այդպէս բորբոքուած խօսում խելառը... Օ՜Ֆ. ինչ անաստուած մարդ է էդ երէցփոխը... Եւ նրա մտքում վերակենդանացաւ չարաբախտ պարտքի բոլոր պատմութիւնը իր սոսկալի մանրամասնութեամբ։

Բակի դուռը կամացուի բացուեց և Սաթօն դըլուխը շէմքից հանելով տմաշկոտութեամբ հօրը ձայն տուեց.

— Գնա, գալիս եմ, մեքենայաբար պատասխանեց Յարութը, բայց էլի մնաց տեղումը նստած. նրան զբաղեցնում էր այն միտքը, թէ ի՞նչ պիտի պատասխանի Մարանին. ստեղ, խաբել նրան՝ չէր ուզում, իսկ ճշմարտութիւնը պատմել՝ ամաչում էր։

—Հայրիկ, հայրիկ, բացականչեց լացակրկնած Սթօն կրկին անգամ՝ դուռը բանալով,—շուտ արա հասիր, ես վախենում եմ:

Յարութը նստած տեղից ծլունդ եղաւ ու շնչասպառ տուն վազեց:

Մարանը կուրծքը բաց, գզգզուած գլուխը դէպի յետ շրջած՝ տաքութեան մէջ զառանցում էր. նրա դէմ ու դէմ օջաղի միջի թէժ կրակներից կանաչ ու կապոյտ բոցեր էին բարձրանում:

Յարութը նստեց ամուսնու գլխավերեւը, իր նախկին տեղում և սկսեց ուռնելու շիւերից կապած փունջը միօրինակ դանդաղութեամբ տար ու բերել նրա այրուող ճակատի վրայով:

—Սաթօ, Սաթօ,—բացականչեց հիւանդը սուսնոց՝ աչքերը բանալու,—սնդուկս փակիր, սպիտակ փոշս չը գողանան... վայ, խաս դաւուդս ընկաւ առուն,—աւելացրեց նա և ձեռները մեկնեց առաջ ու լալադին ձայնով գոչեց «բռնէք, բռնէք»: Նա լռեց և մի վարկեան արագ արագ հեւալուց յետոյ պռօշները չրպաղրեց. նա ջուր էր ուզում: Հոգատար ամուսինը կնոջ ցանկութիւնը կատարելուց յետոյ, մի շորահին էլ սառը ջրում թրջելով Մարանի այրուող ճակատին գցեց:

Մարանը աչքերը կիսով չափ բացեց և երկար ժամանակ ապուշ ապուշ Յարութին նայելուց յետոյ հարցրեց.

—Դեղապետս բերիր:

Ամուսինը լուռ էր ու ջարդուած,

—Յարութ, պօրինջանը բերիր, դէ խորովէք, շուտ, ասաց նա և աչքերը խփելով շարունակեց հեւալ:

Յարութը գտակը յօնքերի վրայ իջեցրած՝ լուռութեամբ արտասուները կուլ էր տալիս և ուռնելու թողումած փունջը անընդհատ տար ու բերում:

Մարանը իր կարմրատակած աչքերը բանալով, օջախի թէժավառ կրակին նայեց ու բացականչեց.

— Աղջի, Սաթօ, այրուեց, այրուեց, պօրինջանը
կրակի վրայ այրուեց, վրայ հասիր, շուտ:

Յարութը հեկեկանքը դժուարութեամբ զսպելով
փոխեց նրա գլխի սառը շորը:

Հիւանդը իր սարսափելի աչքերը մէկ էլ բացեց,
նրանց թունալից հայեացքը Յարութին ուղղեց ու կար-
կամելով ասաց.

— Ինչո՞ւ պօրինջանը չառար, հը՞, անիրաւ մարդ...
ուզում ես որ անդեղապետ մեռնեմ հո՞, լաւ, լաւ...
դէ երեսոս աղօթարան... վերջին բառերը սառեցին նրա
պապանձուած շրթունքների վրայ: Հիւանդի այլակերպ
դէմքը աւելի ու աւելի սպրդնեց և մեծ աչքերում վա-
ռուող կրակը կամաց-կամաց մարել սկսեց:

— Անիրաւներ... մի անգամ էլ շնչաց հոգեվարքի
մէջ տառապող հիւանդը իր փակուած ատամների ա-
րանքից, և լռեց ընդմիջտ... Յարութը մի ցաւոտ ճիչ
արձակեց և հեկեկալով կռացաւ նրա սառը դէմքին:

Ա. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ԳԱԲՐԻԷԼ ՄԻՐԶՈՅԵԱՆ

(Յիսողութիւններ)

Շատ քիչ եմ պատահել մի ուրիշի, որին մանկութեան ընկերները այնչափ անկեղծ և բուռն ուրախութեամբ հանդիպելիս լինէին, որպէս Գաբրիէլ Միրզոյեանին: Ամենքի համար նա «Գարօ» էր, «Գարօ ջան» էր: Վաղուց անցած ժամանակների անջինջ յիշատակները պայծառութեամբ նորոգւում էին հանդիպողների սրտերում և մի լաֆն ժպիտ փայլեցնում էր դէմքը: Բայց այդ ժպիտի հետ խառնւում էր նաև մի անհանգրստութիւն: Տարիներ անցան, կեանքի անողոք կոիւր խորակոսներ անցկացրեց հոգու և ճակատի վրայ. վաղեմի վեսմ յոյզերը ծածկուեցին առօրեայ մանր հոգսերի, նախանձի, մնացեալութեան, ընչասիրութեան տակ—և ծանր էր, երբ մէկը իր ձեռքն էր խրում այդ մոխրի մէջ և քրքրում դեռ բոլորովին չը մարած կայծերը: Միրզոյեանի ներկայութեամբ յանկարծ հին ընկերները զգում էին հոգու այդ անգարձ անկումը, և անձնապատան ինքնագոհութիւնը խաբուսիկ էր երևում նրանց, ու սիրտը լցւում էր կսկիծով: Տեսակցութեան ուրախութիւնը պղտորւում էր երկիւղով, չը լինի թէ նա իր ճակատախօսութեամբ ասի, «Այդ ես դառել, միթէ ինքզ չեմ զգւում քեզանից»: Նա կարողացաւ մինչև վերջ հոգով մաքուր մնալ և կենդանի նախատինք լինել այն բոլորի համար, որոնք կեանքի յարմարութիւնների յետևից ընկած՝ ոտնատակ արին պատանկական վառ յոյսերը:

Դեռ գիմնադրական ստորին դասարաններում նա գիտէր հոգու ամբողջ զօրութեամբ սիրել և ապրել: Պատմում են, թէ նրա փափակ կասաղութեամբ նա իր փոքրիկ, թոյլ տեղովը յարձակւում էր դասարանի ուժեղ, չարամիտ, ընկերատուաց աչակերտների վրայ: Ընկերական զգացմունքները դեռ այն ժամանակ լցնում էին նրա կուրծքը և նա օգնութեան էր հասնում թոյլե-

ըին և կարօտեալներին: Մէկին նա թուաբանութիւնից էր պատ-
րաստում, միւսին երկրաչափութիւնից, երրորդին ռուսերէնից:
Եւ մի այնպիսի սիրով էր անձնատուր լինում պարապմունք-
ներին, որ ընկերը չէր էլ քաշուում նրանից: Եւ որ նշանաւորն-
է, հէնց այդ պատանեկական օրերում նրա մէջ նստած էր բը-
նադղով ուսուցիչ. օրինակ, երկրաչափութեան թէօրեմները մի
բլթամիտ ընկերովը հասկացնելու համար, նա կտրտում էր
հաստ թղթից քառակուսիներ, եռանկյունիներ, խորանարդներ...
Հասկանալի է, որ նա սիրուած էր ընկերներից:

70-ական թուականների կէսն էր: Թիֆլիսումն էլ արձա-
գանք գտան այն բարձր ձգտումները, որոնք վաթսուական
թուականներից արդէն զրաւել էին մայրաքաղաքների լաւագոյն
գործիչների միտքը: Գիմնազիստներն էլ գուրս չը մնացին զը-
րանց ազդեցութիւնից: Առաջին գիմնազիստի աշակերտների
մէջ կազմուելին գրական շրջաններ, սկսուելին դպրոցական ձե-
ռագիր հրատարակութիւններ: Բարձր դասարանցիք խմբուելին
երկու բանակների. մէկի գլուխն էր հանդուցեալ իշխ. Արզու-
թեան-Ներկայնարազուկը՝ Նեմերովիչ-Դանչենկոյի (այժմեան
յայտնի ուս. վրդասանի եղբօր, նոյնպէս վրդասանի) հետ,
միւսինը—Գ. Միրզոյեանը, որի „ՁԾՈ ԿՐԱՏԻՆՈ ՍՏՈԼԱ“ (Կար-
միր քննական սեղանի արձագանք) ամսաթերթի մէջ, ի միջի
այլոց, սկսեց գետնդել իր մանրանկարները, փոքրիկ թատերա-
կան տեսարանները և իշխ. Սումբատովը, այժմ Մոսկուայի ուս-
տաց թատրոնի առաջնակարգ դերասանը և մի շարք պիեսների
հեղինակը: Նրկու բանակների յարաբերութիւնները պատերազ-
մական էին: ՁԾՈ-ի շուրջը հաւաքուել էին, այսպէս ասած՝
դեմօկրատները և հակաոակորդներին անարգանքով կոչում էին
արիստոկրատ: Տաղանդների մեծագոյն մասը աշխատակցում
էր «ՁԾՈ»-ին իր ֆելիէտօններով, բանաստեղծութիւններով,
մանրանկարներով: Հայ, վրացի, ռուս—բոլորն էլ հաւասար ե-
ռանդով սգեւորում, գրում, վիճում էին: Գ. Միրզոյեանը միշտ
ղերծ մնաց ստորացնող, անպատուաբեր, միտքը խաւարացնող
ազգատեցութիւնից... Նրկու բանակների թշնամութիւնը այն
տեղը հասաւ, որ «ՁԾՈ»-ի հակառակորդները որոշեցին ձեռնել
Միրզոյեանին, և ընտրեցին դրա համար իրանցից ամենաուժե-
ղին: Մի երեկոյ սա պատահում է Միրզոյեանին Ալէքսանդրեան
այգու ձեմելիքներից մէկի վրայ և սաստիկ հարուած է տալիս
նրան յետևից: Գարօն չուռ է դալիս և վիզը ծոկով ասում.
«Ուրիշ, էլի խփիր, լնչ կայ... Ուրիշ միջոցի որ ընդունակ
չէք... Տղան փախաւ, բայց միւս օրն ինք իկաւ Միրզոյեանի

մօտ՝ Էլ ներողութիւն, Էլ զղջում: Եւ յետոյ դառաւ Միրզոյեանի առաջին ընկերն ու պաշտպանը:

Վերջին ոռւս-թրքական պատերազմը Միրզոյեանի վրայ, որպէս և շատերի վրայ, մեծ տպաւորութիւն թողեց: Եղբայրակիցներին թրքական լծից ազատելու գաղափարը կրակել էր և՛ ոռւս ազգի սիրտը, և՛ կովկասցիներին: Միրզոյեանը սկսում է հայերէն գրել-կարդալ սովորել, ու նրա համար բացուեց նոր զգացմունքների մի այնպիսի աշխարհ, որի քաղցրութիւնը սերտին հնչում էր մայրական երգի պէս անուշ: Գնալով համալսարան, նա իր հետ առաւ ոռւս-հայկական բառարան ու քերականութիւն և Կիևում, ուր մտել էր բժշկական մասնաճիւղը, շարունակում էր պարապել հայերէնով և սկսեց թղթակցել «Մշակին»:

Ուսանողական նստարանի վրայ Միրզոյեանի սիրտը բաբախում էր մի ցանկութեամբ—ծառայելու Կովկասի քաղաքակրթական զարգացման, նրան ոգեւորում էին մանուկ սերունդն ու դպրոցը: Նա երազում էր՝ աւարտելով բժշկական մասնագիտութիւնը, անցնել ուսուցչականը և՛ ծանօթանալով մանկական մարմնի և հոգու գործունէութեան օրէնքներին, ասպարէզ մտնել իբրեւ բազմակողմանի պատրաստուած մանկավարժ: Սակայն մի քանի անակնկալ հանգամանքներ հարկադրեցին նրան Կիւեից վերադառնալ հայրենիք:

Այստեղ նա վերջնական մկրտութիւն ստացաւ, սիրահարուելով Գայեանեան դպրոցի մի ուսուցչուհուն, օր. Նատալիա Տէր-Մարկոսեանին (ապագայում՝ իր ամուսնուն), և երկուսով որոշեցին սկսել մանկական գրքերի հրատարակութիւնը: Մեր մանուկներին ի՞նչ է կարդացել պատկերազարդ «Կարմիր լապտեր», «Թաւամազ մեղու», «Եղբօր Թումասի տնակը» գրքոյկները: Դրանք այդ երիտասարդ իդէալիստ մտերիմների կազմածներն են և լոյս ընծայուեցին մասամբ հանգանակած, մասամբ անձնական գումարներով: Միաժամանակ Գաբօն ոգեւորեց մի քանի գիմնազիստների, որոնք նրա ղեկավարութեամբ սկսեցին կազմել հայերէն շարժական այբուբէն, այբուբէնական խորանարդներ, գրերի շարժական տառեր և այլն: Այս հրատարակութիւնները համոզեցին Միրզոյեանին, որ ժամանակ է թիֆլիսում մի հրատարակչական ընկերութիւն հիմնելու: Նա ուղարկում է հրաւիրատուներ քաղաքի բոլոր նշանաւոր հայ գործիչներին, առանց կուսակցութեանց խտրութեան, և երեւակայեցէք—Արծրունուն, Արգ. Յովհաննիսեանին և Պետրոս Սիմէօնեանին մի սեղանի շուրջը նստած, հաւասար ոգեւորութեամբ

գրքերի տպագրութեան և տարածման մասին խօսելիս, և այն էլ ուժ չնորհիւ. մի ինչ-որ քսան, քսաներկու տարեկան ուսանողի չնորհիւ 1880 թուին սկսեց գործել Հրատարակչական ընկերութիւնը, որին և յանձնեց Միրզոյեանը իր կալմած մասկական գրքոյկները, իբրեւ գործի սկզբնաւորութիւն:

Մի փոքր ժամանակից յետոյ նա հեռացաւ Թիֆլիսից և գնաց Ղազանի համալսարանը ուսումը շարունակելու նպատակով: Բայց չըջակայ կեանքը չափազանց անհանգիստ էր, որպէս Վի նա կարողանար խաղաղ վիճակի մէջ մնալ, ու նա վերագարձաւ Թիֆլիս, որտեղից ի միջի այլոց ախուր լուրեր էր ստանում այն էակի հիւանդութեան մասին, որը նրա համար կեանքի չափ թանկ էր: Սկսուեցին փորձանքների տաբիներ, պսակուելով և մի վեց ամսից իր պաշտած ամուսնուց զրկուելով, հրաժարուելով հայրական հարստութիւնից, համալսարան վերադառնալու յոյսը թողնելով, նա ուսուցիչ մտաւ Թիֆլիսի Արհեստաւորաց դպրոցը և չը մոռանալով իր նախկին ծրագիրը՝ սկսեց աշխատել մանկական թերթի հրատարակութիւնը գլուխ բերելու: Նա յաջողեց գտնել մի անձ, որ թուում էր իրան՝ յարմար էր ամսաթերթի արտաքին խմբագրի պաշտօնի համար, այն է պ. Տիգրան Նազարեանին: Ամբողջ երկու և կէս տարի «Աղբիւրի» իսկական ղեկավարը, յոգումների ընտրողը, նիւթերի մշակողը, աշխատակիցներին ուղղութիւն տուողը միայն Միրզոյեանն էր: Սակայն թիւրիմացութիւնները պ. Նազարեանի և հանգուցեալի մէջ սկսուեցին հրատարակութեան հէնց առաջին համարից: Տ. Նազարեանը լոյս ընծայեց (1883 թ.) առաջին համարը առանց՝ Միրզոյեանին վերջնականապէս ցոյց տալու, կեղտոտ, անփոյթ կերպով: Այն ժամանակ ամբողջ խմբագրութիւնը յայտնեց որ հեռանում է գործից, և Նազարեանը տոկոսաւոր էր ինքրեւու, որ իսկական ղեկավարը իր խմբով վերադառնայ, բացատրելով պատահածը իր անփորձութեամբ: Որպէս յայտնի է, «Աղբիւրի» առաջին համարը նորից հրատարակուեց, աւելի չքեղ, կոկիկ ձեւով և թերթը հէնց սկզբից լաւ ընդունելութիւն գտաւ հասարակութեան կողմից: Խմբագրութեան անդամների թւումն էին Բաֆֆին, Աղայեանը, Կոստանյին Մելիք-Շահնազարեանը և նոյնպէս ոռուաց գրականութեան ոյժերից մէկը, այս տարի վախճանուած Սօլովեով-Նեսմէլովը, որի փորձառու ցուցմունքները շատ նպաստեցին գործի աջողութեանը: Հէնց այդ միջոցին պ. Գուլաձէն սկսեց հրատարակել վրացերէն՝ «Նօբաթի» մանկական ամսագիրը և Միրզոյեանը, Սօլովեով-Նեսմէլովը (որը աշխատակցում էր ռուսաց «Родники»

մանկական առաջնակարգ (թերթին) ու Գուլաձէն կազմում էին մի ամբողջութիւն և փոխադարձաբար օգնում:

Իմ համոզմունքով, այդ տարիները «Աղբիւրի» լաւագոյն չրջանն են կազմում: Երկու տարուայ ընթացքում թերթը հոստատ հողի վրայ դրուեց և արդէն որոշ եկամուտ սկսեց բերել: Այստեղ յանկարծ պ. Տ. Նազարեանը զիմում է Միրզոյեանին, յայտնելով, թէ ինքն է ստանձնում թերթի իսկական խմբագրութիւնը, իսկ Միրզոյեանը կարող է մասնակցել, իբրեւ սոսկ աշխատակից: Վերջինս հրապարակով, լրագրի միջոցով ընկերական դասի հրաւիրեց պ. Նազարեանին, բայց սա, որպէս յայտնի է մեր լրագրութեանը հետեւողներին, խոյս տուեց այս դատից: Սակայն գտնուեցին դրականներ, որոնք աշխատեցին խրախուսել պ. Տ. Նազարեանին...

Հէնց այդ ժամանակ Գր. Արծրունին, որոշելով թողնել Կովկասը և տեղափոխուել արտասահման, առաջարկեց Միրզոյեանին գնել իր օրաթերթը՝ Վերջին տարիները Միրզոյեանը ամենամօտիկ և մտերիմ մարդն էր «Մշակի» հիմնադրին: Նոյնպիսի սերտ բարեկամութիւն կար հանգուցեալի և Բաֆֆիի մէջ: Մեծ հրապարակախօսի և ոչ պակաս մեծ վիպասանի փոխադարձ յարաբերութիւնները, նրանց ներքին կեանքը, տնային հանգամանքները այդ ժամանակամիջոցում՝ ոչ մէկին այնպէս լաւ ծանօթ չէին, որպէս Միրզոյեանին: Պէտք է ափսոսալ միայն, որ այն թանկագին յիշողութիւնները, որոնք կարող էին բացատրել թէ Արծրունու և թէ Բաֆֆիի գրական գործունէութեան շատ և շատ նշանաւոր կողմերը, անդամալի կերպով ոչնչացել են Միրզոյեանի մահով: Ունէր սա և Բաֆֆիի բազմաթիւ ընդարձակ նամակներ, որոնց մէջ նա գրում էր իր գրական մտադրութիւնների մասին և բացատրում իր վէպերից մի քանիսի իմաստը, խօսում էր իր ուղղութեան, նպատակների մասին, բայց դժբախտաբար, այդ անգնահատելի նիւթն էլ կորած է մեզ համար, որովհետեւ Միրզոյեանը վերջին տարին, յոռետեսութեան անակնկալ բռնկման միջոցին, աշխարհի ունայնութեան և ոչնչութեան մտքի ճնշման տակ (հիւանդութեան ժամանակ), իր ասելով՝ կրակն էր նետել այս ամենը:

Ինձ մօտ գտնուում է 1884 թ. յուլիսի 16-ին կապած՝ Գր. Արծրունու և Գ. Միրզոյեանի նօտարական պայմանագիրը, որով «Մշակը» «ժամանակաւորապէս անցնում էր Միրզոյեանի ձեռքը, այն պայմանով, որ երկու ամսուայ ընթացքում Գր. Արծրունին ղեմէր ուր հարկն է, խնդրելով վերջնականապէս նրան յանձնել թէ հրատարակչութիւնն և թէ խմբագրութիւնը, իսկ եթէ Միրզոյեանը չի հաստատուի խմբագրի և հրատարակչի պաշ-

տօնի մէջ, Արծրունին պարտաւորուած էր խմբագիր և հրատարակիչ առաջարկել նրան, ում որ մատնացոյց կանի Միրզոյեանը: Իսկ «Մշակը» ամբողջ խմբագրական գոյքով զառնում է Միրզոյեանի լիակատար սեփականութիւնը: Որպէս հրատարակուեց այն ժամանակուայ թերթերում, Միրզոյեանը չը հաստատուեց իբրեւ «Մշակի» հրատարակիչ և խմբագիր, Արծրունին էլ, գնալով արտասահման, չէր կարող ներկայացնել նրանց, ում որ առաջարկում էր Միրզոյեանը: Եւ մէկ տարուց աւելի անցնելով, «Մշակի» հրատարակութեան իրաւունքը կորցուեց, այնպէս որ Արծրունին՝ վերադառնալով Կովկաս, պիտի նորից խնդրամատուց լինէր, որպէս ղի թոյլ տրուի իրան նորոգել թերթի հրատարակութիւնը: Այսպէս մի առժամանակ Միրզոյեանը ապրում էր գրական ասպարէզից հեռու: Այդ միջոցին նա թաղեց իր մտերիներին մէկին, Րաֆֆին, զլուխ կանգնեց այն մասնաժողովին, որ ժողովարարութիւն էր անում յօգուտ վիպասանի մահարձանի, և աշխատում էր աջողեցնել նրա գրուածքների լիակատար հաւաքածուի հրատարակութիւնը: Գրական գործին ձեռնամուխ եղաւ նա կրկին միայն 1892 թուին ինձ հետ միասին:

Այն պայմանագրի համաձայն, որ այդ թուականի սեպտեմբերի 26-ին գրուեց մեր և Տ. Նազարեանի մէջ, «Աղբիւր» և «Տարազ» թերթերի հրատարակութեան և խմբագրութեան գործը անցնում էր մեր ձեռքը, և Նազարեանը խմբագիր պիտի առաջարկէր նրան, ում որ մենք ուզենայինք: Այսպէս նա նախ խմբագիր ներկայացրեց իմ հօրս՝ բժ. Դ. Լիախեանին, իսկ յետոյ պ. Վարդան Սուլթանեանին: Թերթերը սակայն լոյս էին տեսնում մեր ղեկավարութեամբ, այն է՝ «Աղբիւրը» Միրզոյեանի, «Տարազը»՝ իմ: Չեմ կամենում խօսել այդ ժամանակի (1892 թ. նոյեմբ. 1—1893 նոյեմբ. 14) մեր գործունէութեան մասին: Այդ օրերում ես առիթ ունէի աւելի մօտիկից ճանաչելու Գաբօին և գնահատելու նրա բնաւորութեան անզուգական կողմերը: Պէտք էր տեսնել, որպիսի սիրով նա խմբագրում էր «Աղբիւրի» ամեն տողը և գուրգուրանքով լոյս ընծայում համարները: Դժբախտաբար, այդ տարին պիտի վերջանար մի սարսափելի յուսախաբութեամբ: Պարզուեց, որ Նազարեանը, նախ քան թերթերը մեզ կապալով տալը, մէկ տարի առաջ, նօտարական պայմանագրով, ծախել է նոյն այդ թերթերը մէկ ուրիշին և յետոյ մեզ տուել առանց տիրոջ համաձայնութեան. պարզուեց, որ ծրագրի այն մասերը, որոնք թուած էին «Տարազի» բաժանորդագրական յայտարարութեան մէջ, իսկականի մէջ չը կային:

Այլ ևս չատ անակնկալ բաներ պարզուեցին, և ի միջի այլոց, այն էլ, որ նրանք, որոնք ամենից աւելի տշխատում էին «Աղբիւր-Տարազի» մեր ձեռքն անցնելու համար, «յանուն գաղափարի, յանուն մամուլի շահերի», հէնց այդ մարդիկ անձնական շահերով էին կապուած Նազարեանի հետ և մտածում էին այն բանի մասին, թէ ինչպէս փրկեն՝ պ. Նազարեանին հաւատացած իրանց դրամները, Դնկով վեց հազարից աւելի մի գումար թերթերի հրատարակութեան վրայ և անհնարին գտնելով նախագուշակելու այն ամեն պատահելիքները, որ կարող էին լոյս աշխարհ գալ, մենք թողինք հրատարակութիւնը, նախօրօք առաջարկելով Նազարեանին՝ Պետերբուրգից վերադառնալ Թիֆլիս և ստանձնել թերթերը, Դրա համար, Թիֆլիսի խմբագիրների մի ժողովի վճռով, նրան ժամանակամիջոց տրուեց, Տ. Նազարեանը Պետերբուրգից գնաց... Լօնդօն:

Այս բոլոր դէպքերի ծանր տպաւորութեան ներքոյ, Միրզոյեանը լիովին անձնատուր եղաւ ուսուցչութեանը Ներսիսեան դպրոցում, ուր մտած էր դեռ 1892 թուից առաջ: Նրա վերջին մտադրութիւնն էր նպաստել մանկական խաղերի, խաղալիքների և գրքերի տարածուելուն Կովկասում, բայց նրա ընդարձակ ձեռնարկութեանը վիճակուած չէր իրագործել. — նա մահացու հիւանդացաւ:

Կուզէի մի քանի խօսք ասել նաև Միրզոյեանի հասարակական և ուսուցչական գործունէութեան մասին: Նա այն կարծիքի էր թէ հրապարակօրէն մեծարել որ և է վաստակաւոր գործչի՝ ոչ միայն արդարացի երախտագիտական զգացմունքների արտայայտութիւն է, այլ և մի զօրաւոր կրթիչ խթան մանուկ սերունդի և անգիտակից ամբոխի բարոյական զարգացման համար: Այդ պատճառով նա ամեն ջանք գործ դրեց պատշաճաւոր հանդիսաւորութեամբ տօնելու Բաֆֆիի յօբելեանը և յետոյ նոյնպիսի ազդու յուղարկաւորութեամբ ճանապարհեց իր մտերիմ վրպասանին մինչև վերջին հանգստեան տեղը: Նա նոյնպէս մէկն էր այն չորս-հինգ անձնաւորութիւններից, որոնք ընտրուած էին կարգադրելու և Գր. Արծրունու թաղման հանդէսը, սրանից տասը տարի առաջ: Իր չափազանց զարգացած գեղարուեստագիտական ճաշակով նա կարողանում էր տալ այդ հանդէսներին արտաքին փայլ և պատշաճաւորութիւն, ի սրտէ հակառակ էր ամեն անվայելչութեան, խլրտման և անկարգութեան, և առաջինն էր բողոքում այսօրինակ միջնադէպքերի դէմ:

Իմ ծանօթութիւնը Միրզոյեանի հետ սկսուել է դեռ այն ժամանակից, երբ նա՝ հիմնելով «Աղբիւրը», ինքն էր ղեկավար

րում այդ թերթը Ես, այն ժամանակ դեռ մի գիմնադիստ, մի քանի ինքնուրոյն և թարգմանական պատկերներ էի ղետեղում այդ ամսագրում: Այդ յարաբերութիւնները տարէց տարի ամբապնդուելով, վերջապէս 1891 թ. այն աստիճան մօտեցրին մեզ, որ այնուհետեւ մի ծրագրով և ընդհանուր համաձայնութեամբ մասնակցեցինք, ի միջի այլոց, և կաթողիկոսական ընտրութիւններին: Նախ և առաջ հարկաւոր էր կանգ առնել հայրապետական մէկ թեկնածուի յլրայ: Յիշում եմ՝ ինչպէս 1891 թ. ամառը Միրզոյեանը շտապեց Աղբուլաղից Կօծօր, որպէս զի Արծրունու հետ խորհրդակցենք բռնելիք ընթացքի մասին: Այնուհետեւ էլ Միրզոյեանը ամենայն եռանդով մասնակցեց ընտրողական ամբողջ պայքարին թէ եկեղեցական պատգամաւորների և թէ թեմական ներկայացուցչի ընտրութիւններին. ոչ ոք նրա պէս պարզ և ազդու կերպով չէր կարող համոզել ծըխականներին և պատգամաւորներին՝ սրան կամ նրանք ուէ տալու. ոչ ոք նրա չափ անձնամոռաց կերպով չէր ծառայում գաղափարին: Այդքան ոգեփորութիւնից յետոյ աւելի խորն էր և՛ հիասթափութիւնը...

Նայն եռանդն ու ոգեւորութիւնը մտցնում էր նա և՛ իր դասատուութեան մէջ: Արհեստագիտական դպրոցի նախկին աշակերտները մինչև այսօր էլ չեն մոռանում նրան: Նա ամեն կերպ աշխատում էր դիւրացնել երեխաների գործը, պիմելով նկատողական եղանակին, պատկերներով, իրերով կենդանացնում էր ցամաք դասընթացքը, զօսանքների էր տանում աշակերտներին, բնութեան պրկում ուսումնասիրում էր բնութիւնը և զարգացնող ուղղութիւն էր տալիս ընթերցանութեանը: Նա կարողանում էր ուրախութիւն և յափշտակութիւն մտցնել աղքատիկ աշակերտների խեղճուկ կեանքի մէջ և խմբելով իր չորջր՝ աւազ և ինամակալ կղբօր տեղը բռնել: Նոյնն էր նա և Ներսիսեան դպրանոցում, ուր աչքի էր ընկնում իր մանկավարժական նախապատրաստութեամբ: Որքան յայտնի է, մեր գերմանական մանկավարժների մի քանի ծայրայեղութիւնները առաջացրին մի խումբ ուսուցիչների մէջ ծաղրական-արհամարհական վերաբերմունք, և սրանք պնդում էին, որ բոլոր մեթօգիկները և ուղեցոյցները ոչինչ կարեւորութիւն չունեն: Միրզոյեանը այդ մարդկանց թուին չէր պատկանում: Ատելով մանկավարժական չոր սքօլաստիկան և պեդանտութիւնը, նա այնուամենայնիւ անհրաժեշտ էր համարում որ ամեն ուսուցիչ ու դաստիարակ օգտուի և ուրիշների փորձառութիւնից, ինքն էլ հետեւում էր մանկավարժական գրականութեանը և այդ պատճառով նրա կարծիքները շատ դնահատկի էին ուսուցչական

խորհրդակցութիւնների ժամանակ: Զարմանալի չէ, որ նա իր դասատուութեանը մէջ (սուսերէն լեզուով) լաւ արդիւնքների էր հասնում:

Բայց աւելի մեծ էր նրա բարոյական ազդեցութիւնը: Մի երկու խօսքով նա կարողանում էր սիրտ տալ անընդունակ աշակերտին, վարժեցնել փչացած տղայի մէջ հոգու նիրհող բարի ոյժերը, շիտակութիւն մտցնել դասընկերների յարաբերութիւնների մէջ, հրաւիրել նրանց կարօտեալ աշակերտին օգնելու, և պէտք է խոստովանել, որ այն դասարանը, որի դաստիարակն էր լինում նա, միշտ ամենակարգապահներիցն էր լինում և ամենախաղաղներից: Նրա բարեսրտութեան ապացոյցներ չատանդամ են առիթ ունեցել տեսնելու երեխաները: Նկատելով, որ սա կամ նա չունի զիրք, հագուստ կամ ընտկարան, փայտ, ճրագ, նա դասարանական գանձարան էր հիմնում, որտեղ ամեն աշակերտ տալիս էր իր կարողութեան չափ, ինքն էլ մասնակցում էր այդ ամսական նուիրաբերութիւններին և յաճախ իր մօտ էր կանչում կարօտեալին և, փող տալով, ասում՝ իբր թէ մէկ ուրիշից է նպաստ վերցրել այդ տղայի համար: «Էն անպիտանից մէնակ այսքան կարողացայ գլլել, ասում էր՝ աւելի չեմ կարող»: Արհեստաւորաց դպրոցում նա ունէր նոյն իսկ սեփական թոշակաւորներ, որոնց փողը յանձնում էր տեսչին, իսկ տեսուչը բաժանում էր իբր թէ ուսուցչական խմբի վճռով: Պատահել է, որ աշակերտներից մէկը ի չարն է դործ գրել նրա բարութիւնը, դիտմամբ ձեւանալով աղքատ և չունեւոր, բայց այս խաբեբայութիւնը չէր սառեցնում նրան, և, քանի քանի օրինակ գիտեմ, որ աշակերտը ուսումնի աւարտել է միայն Միրզոյեանի՝ ժամանակին օժանդակութեան շնորհիւ:

Իր ճշտակատարութիւնը, ևռանդը, ճաշակն ու անձնանուիրութիւնը նա ցոյց տուեց վերջապէս նաեւ Ս. Նշան եկեղեցու երէցփոխանութեան մէջ: Արդէն բոլորովին հիւանդ, նա ընտրուեց այս պաշտօնի, և չը կարողացաւ հրաժարուել, քանի որ իր ցուցմունքներով և խորհուրդներով էր նախկին երէցփոխ Շադինեանը եկեղեցին նորոգել և կարգի բերել զրամական հաշիւները: Նրա վերջին հոգսն էր—երգեցիկ խումբ կազմելը եկեղեցու համար, կարա-Մուրգայի ղեկավարութեամբ: Նա անձամբ տունէ տուն էր ման գալիս, ինդրում ծնողներին թողնել իրանց երեխաներին և աղջիկներին, իր տանը կրկնութիւններ նշանակում և վերջապէս կարողացաւ մի շնորհալի խումբ ստեղծել, որը, երախտագիտական զգայմունքից զերդուած, թոյլ չը տուեց որ յուղարկաւորութեան ժամանակ Ս. Նշան եկեղեցում երգէ ներսիսեան գպրանոցի խումբը և մին-

չև Վերայի գերեզմանատուն ուղեկցեց նրա դիակին:

Միրզոյեանը հողին յանձնուեց իր վաղամեռիկ կնոջ կողքին 45 տարեկան հասակում: 1897 թուից նա էր և Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի ձայնավոր, բայց հիւանդութեան պատճառով նա չը կարողացաւ իր ուղածի չափ մասնակցել ինքնավարութեան գործերին:

Համառօտ մի հայեացք եմ ձգում աչքից նոր ծածկուած այդ աղնիւ էակի բազմաչարչար կեանքի վրայ: Որչափ բնատուր ձիւք, շինարար շնորհ, նուրբ ճաշակ և անհուն եռանդ էր տրուած նրան և սրչափ ցրիւ եղան այդ ոյժերը կեանքի ոլորտի մէջ, առանց մի շօշափելի, մեծ գործ ստեղծելու: Նրան միշտ ճնշում էր այն գիտակցութիւնը, թէ հանգամանքները չեն յոգնում իրան մի բանի վրայ կենդրոնանալու և ցանկացած ուղղութիւնը տալու իր հոգու մէջ վառուող բոցին:

ՍՏ. ԼԻՍԻՏԵԱՆ

ՈՂՋՈՅՆ ՔԵԶ ԿԱՐԻՔ

(Աղա Նեգրիից)

Զը գիտեմ ո՞վ է դռնակս բաղխում...
— Այդ դռն ես եկել, այ դաժան կարիք,
Գերեզմանների բնակչիդ ողջոյն,
Հպարտ իմ հոգուն գալըդ է բարիք,
Եւ քեզ, ո՞ կմախք, մահուան բոթաբեր,
Դիմաւորում եմ ահա անտարբեր:

Բայց ինչո՞ւ լուռ ես, բռնակալ ոգի,
Է՞ր չես շտապում մտնել իմ խրճիթ,
Դէ, չուտ, թեւերս ջարդիր, անհոգի,
Յցիր մագիլներդ սրտիս մէջ վճիտ.
Կանգնիր խեղճ մօրս մահճի գլխի տակ,
Որպէս մահաբեր հոգեառ հրեշտակ:

Դու տատանւում ես, կմախք այլայլուած,
Թէ խնայում ես գարունը կեանքիս,
Օ՛, անհոգ կացիր, չեմ ընկնի յաղթուած՝
Կեանքի գոռ մարտում ծաղիկ հասակիս,
Տարերքների մէջ, տանջանքի բովում
Կամրանայ հոգիս, կը փթթի գարուն:

Իմ միրկածուի չարաստան՝ կրծքում
Սրտիս յոյգերը դեռ անհանգչելի,
Երկնից անսահման, անհուն բարձունքում
Մտքիս թռիչքն է անհասանելի.

Որքան էլ նայես խիստ, մոռոյլ դէմքով,
ես պիտի շնչեմ իմ սիրած կեանքով:

Տեսնում ես դաշտը ծաղկունքով զուգուած՝
Ողջ բնութիւնն է եռում, բորբոքում...
Հսում ես երգը արաւուտի յուզուած՝
Արձագանք տալիս եթեր-բարձունքում:
Ողջը շնչում է վառ յուսոյ արև,
Ողջը թեւ առած՝ ձգտում է վերև...

Օ, դաժան կարիք, վհուկ այլանդակ—
Սև ծածկոցի տակ, քեզնից չեմ սարսում:
Տանջուած, բորբոքուած անյաղթ կրճքիս տակ
Խեղճ ժողովրդիս արիւնն է հոսում:
Թող կորչի վախը—ես չեմ վհատել,
Հոգիս ճախրում է դէպի ջինջ եթեր:

Իմ կէտ նպատակ՝ յաղթական, իշխող
Աշխատանքն է սուրբ, ցնորքը յուզող,
Հիասքանչ նուագն դիւթիչ երգերի
Եւ շոյումները դարնան թովչալի,
Մաքուր, անաղարտ անհուն եթերը,
Շողը աստղերի, ծաղկանց հիւթերը:

Ձրացիր սերեմն, եղկելի ստուեր,
Ձքնալ բնութեան պայծառ ցոլքերում,
Կեանքն արթնացաւ, շուրջ մանուշակներ
Տատասկների մէջ ծաղկում են, բուրում:
Դու կապանքներդ ես կը խորտակեմ,
Որ նորոգ կեանքի դարունը երգեմ...

Թարգմ. Յ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

*
* *

Յոգնած եմ, անտան, յոգնած, ուժասպառ.
Խորտակուած կրճքումն էլ չի բռնկում
Հոգիս թռցնող սէրը բոցավառ...
Ա՛խ, մայրի անտառ, քո մենիկ գրկում
Քնել եմ ուզում—անհոգ ու անզոր.
Եւ թող քո անհոգ, թովիչ սօսափուն
Խոնջացած հոգուս մրմնջայ օրօր.
Եւ առուի խողխոջ, ծառերի ստուեր
Կախարդեն ուշքս ինքնամոռացման
Զքնաղ երազով...

Ա. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՄԻ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԻԹՈՎ^{*)}

Մի քանի ամիս առաջ լոյս տեսաւ իմ «Դէպի վեր» գրամատիկական պօէման, որի նկատմամբ իր կարծիքն յայտնեց քանի մի ուրա և հայ պարբերական թերթերի հետ նաև «Մուրճը» (№ 9): Այս վերջինի մատենախօսական նկատողութիւնները լաւ առիթ եմ համարում պարզելու իմ տեսակէտները գրական գեղարուեստական մի քանի հարցերի մասին: Իմ պօէմայի քննադատ պ. Տ. Յ. միակ բանը, որ հաւանել է իմ հեղինակութեան մէջ, «սիրուն ու կոկ» ոտանաւորն է, որի մասին, սակայն, նա վաղօրօք յայտնել էր, թէ դա, այսինքն ոտանաւորը, «ինքն ըստ ինքեան անբնական երևոյթ է»: Ահա բոլորը, ինչ վերաբերում է արտաքին ձևին, ոտանաւորին: Մնացեալը, բուն պօէման, ոչինչ բան է: Հեղինակը «պօէմայի նիւթ է փնտռում գիտնականի ձգտումի մէջ, որ աւելի գլխից է բղիւղում, քան սրտից: Նա գրամա է տեսնում այնտեղ, ուր չը կայ կրքերի ընդհարում, բնազդի բռնութիւն, կամքի մաքառում, ուր զգացմունք կայ միայն հօմէօպաթիական չափով, ուր երևակայութիւնը դժգոյն է, և մարդկանց մղումէ գլխաւորապէս սառը դատողութիւնը»:

Գլխաւոր կէտերը, ուրեմն, սրանք են, որ ես յարմար նիւթ չեմ ընտրել իմ պօէմայի համար, որ զգացմունքը շատ սակու է և, վերջապէս, գրամայի կատարեալ լացակայութիւն: Կանգ առնենք այս երեք կէտերի վրայ, որոնք չօշափում են զուտ գրական գեղարուեստական տեսակէտներ: Ինչպէս յայտնի է, գրուածքի իդէան գտնելու համար, պէտք է պարզել նախ և առաջ այն, թէ ինչն է գրդի հեղինակին ձևն առնելու գրիչը և գեղարուեստօրէն մշակելու այս կամ այն նիւթը և ապա քայլ առ քայլ հետևել գլխաւոր անձնաւորութեան կամ հերոսի խօսքերին և

^{*)} Այս յօդուածը տպագրւում ենք թէ սկզբունքով համբերատար լինելով դէպի ամեն մի անկեղծ ու շիտ ա կ համոզմունք և թէ կարևոր համարելով հեղինակի շօշափած տեսակէտները: Ծ. Խ.

արարքներին և սրանցից եզրակցութիւն անել երկասիրութեան ղեկավարող զաղափարի մասին, ինչպէս մենք վարւում ենք, օրինակ, «Մակրեթի» կամ «Համլէտի» էական իմաստը որոնելիս Այժմ ինչն է ստիպել կամ մինչև անգամ ոգևորել «Դէպի վեր»-ի հեղինակին, որ նա գրիչն առնէր ձեռք և մշակէր մի հում նիւթ, որպիսին է առաջին անգամ Մասիսի զլուխը բարձրանալը։ Իհարկէ, ոչ թէ ուսուցչապետ Պարրօտի գիտական ձգտումը, այլ միայն և միայն այն հանգամանքը, որ այդ համարձակ ձեռնարկութեան մասնակից էր նաև մեր Արտիստը և որ այդ վերելքի հետ զարմանալի խորհրդաւորութեամբ կապւում է մեր մտաւոր վերածնութեան մի նշանակալից վայրկեանը։

Հասկանալի է ուրեմն, որ պօէմայի առաջնորդող զաղափարը բղիտում է ոչ թէ Պարրօտի ձգտումից, այլ Արտիստի սրտից ու մտքից, նրա բոլոր ձգտումից—հասնել մտաւոր և հոգեկան կատարելութեան։ Մի եւրոպացի լուսամիտ անձնաւորութիւն Ասիայի խաւարի մէջ հանդիպում է մի ընտիր հայի, որի վրայ հմայիչ ազդեցութիւն է գործում իր մարդկային արժանիքով, իր բարութեամբ, իր հաստատակամութեամբ, իր անհուն հաւատով դէպի գիտութեան զօրաւոր և պայծառ լոյսը. այդ շփումից, կարծես էլէքտրական ուժով, առաջանում է փրկարար կայծ, և այդ կայծը այլ ևս չէ հանգչում, այլ մնում է իր գործը կատարելու, որովհետև դա Պոսմիթեսի, դա քաղաքակրթութեան կայծն էր, որ փայլեց Ասիայի դարաւոր և թանձր խաւարի մէջ։ Ահա այդ խորհրդաւոր հանդիպումը, իր հետեւանքներով այնքան կարևոր նշանակութիւն ունեցող այդ դէպքն է, որ ես ներկայացրել եմ իմ պօէմայի մէջ այնպիսի մանրամասն ճշտութեամբ, որ իմ ըննադատն էլ խոստովանում է, թէ և ոչ առանց հեգնութեան։ Բայց այդ ոչ միայն մշակած, այլ նոյն իսկ հում նիւթի մէջ մի առանձին հետաքրքրութիւն է ստանում նաև մի հանգամանք, այն է՝ ֆիզիկական վերելքի և մարդկային բարձր ձգտումների զուգադիպութիւնը։ Բայց, եթէ կ'ուզէք, ես աւելին կ'ասեմ։ Ոչ միայն գիտնականի ձգտումը կտրող է դառնալ բանաստեղծութեան նիւթ, եթէ դրա մէջ կայ մի որևէ փրկարար կամ բարձր զաղափար, այլ և հասարակ մահկանացուի արարքը, եթէ նրա մէջ պարունակւում է մի արտասովոր երևոյթ։ Գիտնական Պլինիոսի տրագիկական մահը՝ Վեզուվի հրաբլիսային վիժումը գիտելու ժամանակ—դա ինքն ըստ ինքան մի բարձր սիւժետ է բանաստեղծութեան համար։ Անմիտ Հերոստրատը, որ հրձիգ է անում իր հայրենի Եֆեսքաղաքի մէջ կառուցուած Դիանայի հրաշալի տաճարը, իր տնունը անմահացնելու նպատակով, այդ էլ մի գեղեցիկ նիւթ է։

որոշ տեսակի մարդկանց փառասիրութիւնը և աւերիչ ոգին բանաստեղծօրէն ներկայացնելու համար:

Բոլոր խնդիրը նիւթի մօակութեան մէջ է: Նայած թէ ում ձեռքին է նիւթը, միևնոյն մարմարիոնից կամ մետաղից հմուտ վարպետը կերտում է գեղարուեստական պանչելիք, իսկ անշնորհ արհեստաւորը—այլանդակութիւն:

Երկրորդ կէտը, որի մասին ես կամենում եմ խօսել, զգացմունքն է: Իմ քննադատը ոչ թէ մտքեր, այլ զգացմունքներ է փնտռում իմ հեղինակութեան մէջ և, վայ ինձ, չէ գտնում կամ, աւելի ճիշտ, գտնում է շատ սակաւ («հօմէօպաթական»)

Իմ քննադատը կարծում է, քանի որ պօէման բանաստեղծական մի երկ է, ուրեմն արի և զգացմունքներ փնտռենք նրա մէջ: Անշուշտ, քննադատական բանաստեղծութեան մէջ ամենից առաջ պէտք է որոնել զգացմունք, որովհետև ամբողջ քնարական բանաստեղծութեան էութիւնը և հիմքը—զգացմունքն է. եթէ քնարական բանաստեղծութիւնը զուրկ է զգացմունքից, նա շատ բան է կորցնում: Բայց երբ խօսքը ոչ թէ քնարական, այլ դրամատիկական և մանաւանդ վիպական բանաստեղծութեան մասին է լինում, այն ժամանակ հարկ չր կայ ամենին ծանրանալու զգացմունք ասած հասկացողութեան վրայ: Վիպական բանաստեղծութեան մէջ, օրինակ, կարող է նոյն իսկ ամենին բացառել զգացմունքը, տեղի տալով հանգիստ պատմութեան նկարագրութեան—տարրեր, որոնք այնքան մեծ տեղ են բռնում Հոմերի էպոպէսների մէջ: Ի՞նչ կը լինէր մի «Փառուստ», մի «Համլէտ», մի «Մանֆրէդ» առանց այդ «մտքերի», որոնցով նրանք այն աստիճան հարուստ են:

Դրամատիկական բանաստեղծութիւնը, ճիշտ է, ներկայացնում է մաքառում, բայց ոչ անպատճառ զգացմունքների, «կրքերի», կամ «քնազգի» մաքառում, այլ և, օրինակ, մի որոշ «գաղափարի» և նրա խոչընդոտների մաքառում: Դրամայի հիմքը ոչ թէ զգացմունքն է, այլ մաքառումը ինչ տեսակ էլ ուզում է լինի: Միւս կողմից, աւելի յաճախ միևնոյն գրուածքի մէջ խառն են լինում զանազան տարրեր՝ նկարագրութիւն և պատմութիւն, միտք և դատողութիւն, զգացմունք և մաքառում: Այդ բոլորից առատութեամբ կարելի է գտնել հին և նոր ժամանակների դասական երկասիրութիւնների մէջ՝ սկսած Հոմերից մինչև Շէքսպէր, Բայրն, Գէօթէ, Հաուպտման, Իբսէն: Եթէ կամենայի առաջնակարգ տեղ տալ իմ գրուածքի մէջ զգացմունքին, ևս այդպէս էլ կանէի և իս պօէման կ'անուանէի քնարական, չքնայած, որ նրա արտաքին ձևը դրամատիկական է, ես կվարուէի այնպէս, ինչպէս Շելլին, որը իր մի գրուածքը

անուանել է «քնարական դրամա», թէի նրա արտաքին ձևը դրամատիկական է (սկզբատուած Պոռմեթևսը)։ Ես կարող եմ թուել մի շարք պօէմաներ, որոնք էութեամբ քնարական են, որովհետև նրանց մէջ մեծ տեղ է տրուած զգայմունքին, բայց միևնոյն ժամանակ պարունակում են իրանց մէջ ոչ քնարական տարրեր, այն է նկարագրութիւն և պատմութիւն (օրինակ, «Շիրիօնի կալանաւորը»—Բայրնի, «Մծիրի»-Լիրմօնտովի)։

Այսպէս ուրեմն ես յայտնում եմ, որ պ. Տ. Յ. քննադատելով իմ «Ռէպի վեր»-ը, հարկադրուած չէր ամենին ծանրանալու «զգայմունքի» վրայ և կարիք չըկար նոյնպէս միտքը և զգայմունքը միմեանց հակադրելու։

Բայց միթէ զգայմունքներ չեն պարունակում իմ հեղինակութեան այն տեղերը, ուր երևում են՝ հրապոյր մի մարդասէր և լուսամիտ անձնաւորութեամբ, զմայլուելը բնութեան տեսարաններով, սէրը դէպի «հէզ ժողովուրդը», վիշտը շրջապատող տգիտութեան համար, հոգեկան վերացումը, երանութիւնը դժուար նպատակին հասնելուց յետոյ և վերջապէս խորին տենչը մտաւոր և հոգեկան կատարելութեան և սեփական անձի ու միջնաժայրի վերածնութեան կարօտը։

Արդեօք դրանք զգայմունքներ են թէ՛ միայն մտքեր և սառը դատողութիւն։ Եւ եթէ պնդելու լինեն տակաւին, որ դրանց մէջ չըկայ զգայմունք, այն ժամանակ ես ինձ օգնութեան պիտի կանչեմ Տէնին և խնդրեմ, որ նա խօսէ իմ փոխաբէն, և նա կ'ասէ հետեւեալը. «Մարդիկ հասկանում են միայն այն զգայմունքները, որոնք նման են իրանց կրած զգայմունքներին, ուրիշ տեսակ զգայմունքները, որքան էլ զեղեցիկ արտայայտուած լինին նրանք, ոչ մի ազդեցութիւն չեն գործում դրանց վրայ, աչքերը տեսնում են, բայց սիրտը ոչինչ չէ զգում։ Այո, սովորական, առօրեայ զգայմունքներից բացի, կան շատ աւելի բարձր զգայմունքներ, որոնք զժբաղդաբար, անյայտ են շատերին։

Գնաք այժմ երրորդ կէտին։ Այդ երրորդ կէտն է՝ դրամա, դրամատիկական տրամադրութիւն, մաքառում առուած հասկացողութիւնները։

Իմ քննադատը «դրամայի նշոյլ» անգամ չէ տեսնում իմ պօէմայի մէջ. իբր թէ այստեղ չը կայ մաքառում, և մարդկանց մղում է սառը դատողութիւնը։

Բոլոր խնդիրը նրա մէջ է, թէ իմ երկասիրութեան մէջ կայ արդեօք մի դժուար իրագործելի նպատակ թէ ոչ, յետոյ՝ այդ նպատակին հասնելու համար կան արդեօք խոչընդոտներ թէ՛ ոչ և, վերջապէս, այդ խոչընդոտներին յաղթելու համար հար-

կաւոր է արդեօք կամքի բոլոր ոյժը լարել թէ ոչ, ուրիշ խօսքով, կան արդեօք այն բոլոր տարրերը, որոնք ստեղծում են դրամա:

Պատասխանենք այդ հարցերին:

Այն դժուար նպատակը, որ գրուած է Պարբօտի և Ամբովեանի առջև, առաջին անգամ Մասիսի գլուխը բարձրանալն է:

Կարծեմ, ամեն մարդ ինձ հետ կրհամաձայնի, որ դա այնքան էլ դիւրին բան չէր, մանաւանդ մի դար առաջ:

Հաւատացած եմ նոյնպէս, որ ոչ ոք չի ուրանալ, որ այդ նպատակը իրագործելու համար կան խոչընդոտներ, որոնց յաղթել էր հարկաւոր: Եւ այդ խոչընդոտները բազմաթիւ են, հարկ չըկայ որ նրանք դեռ հալածանքի էլ ենթարկուեն, ինչպէս այդ ցանկանում է գրախօսը: Նախ և առաջ հարկաւոր էր մաքառել տեղի բնութեան ոյժերի դէմ, «ամենայն վայրկեան մահն առաջն ունենալով»: Ծանապարհը դէպի Մասիսի գագաթը հարթ ու հաւասար չէ, այլ վտանգաւոր, մազի կամուրջի նման. դա մահուան և կեանքի ճանապարհն է: Միւս կողմից, ոչ միայն քաջալերութեան բացակայութիւն, այլ և, հակառակը, ամեն կողմից խորհուրդ և յորդոր՝ թողնել վերելքի անմիտ դիտաւորութիւնը: «Եւ չըկայ մէկը, որ մեզ յուսադրէր», բացականչում է Պարբօտը ոչ թէ պարծանքով, այլ վշտոտ և դառնացած սրբտով: Խրախոյս չը գտնելով իր շուրջը, նա իր սեփական անձի մէջ է գտնում այն: Որ, իրաւ, խոչընդոտները բազմաթիւ էին և զօրեղ, այդ երևում է և նրանից, որ վերելքի առաջին երկու փորձերը յաջողութեամբ չ'պսակուեցին, և խմբին մասնակցողներին շատերը ստիպուած էին յուսահատուած վերադառնալ վանքը և ամենիկն հրաժարուել բարձրանալու յոյսից:

Վերջապէս, չ'յուսահատուելու և արգելքներին գրոհ տալու համար հարկաւոր էր ունենալ Պարբօտի զօրեղ կամքը և տկուկութիւնը և Աբովեանի ջերմ հաւատը դէպի գիտնականի լուսամիտ և հաստատակամ անձնաւորութիւնը: Արդարեւ, Պարբօտը և Աբովեանը կամքի ոյժը պիտի լարէին՝ մահուան երկիւղը իրանց սրտից վանելու համար: «Հեռու ուրեմն վեհերոտութիւն և մահուան երկիւղ... Լարենք մեր կամքը» և այլն, — սիրտ է տալիս Պարբօտը ինքն իրան և ընկերներին:

Ահաւաստիկ դրամայի բոլոր տարրերը պատրաստ են:

Իմ քննադատը կամենում է, որ ես դրամատիկական գրութիւն ստեղծէի նաև իմ գիւղացիների համար: Առաջին անգամն եմ լսում, որ դրամատիկական գրուածքի մէջ երկրորդական անձինք էլ պիտի կրեն դրամա:

Ոչ մի քննադատ մինչև օրս այդպիսի պահանջ չէ արել

«չ միայն հասարակ զբաղմունքից, այլ նոյն իսկ զօրեղ տրագեդիաներից: Միթէ «Համէտի» մէջ դերեղմանափոքերը, դերասանները, Օզրիկ, Բողենկրանց, Գիլտենշտերն կրում են զբաժաւ: Միթէ դանապանը, վնուկները «Մակբէթի» մէջ կրում են զբաժաւ: Եթէ ևս ստիպէի իմ գիւղացիներին, փոխանակ իրանց օրավարձի մասին մտածելու, միանալ վանահօր հետ և աշխատել յետ կանգնեցնել ու Պարբօտին և Աբովեանին իրանց դիտաւորութիւնից, այդպիսով ոչ թէ զբաժաւ, այլ մի իսկական կոմիքմ կըստեղծուէր իմ խեղճ գիւղացիների համար...»

Վերջայնում ևմ ասելիքս մի քանի խօսք էլ աւելացնելով: Մեր ժամանակակից գեղարուեստական գրականութիւնը, պօէզիան ընդարձակ մտքով,—բանաստեղծութիւն, վէպ և դրամա,—իր նիւթի, բովանդակութեան կողմից պտտւում է խիստ, նեղ չըմանակի մէջ: Դրա այժմեան զխաւոր մոտիւններն են սիրային և սեռային յարաբերութիւնները, սէրը իր բոլոր պարզանքով, եարը, վարդ և սոխակը, անյայտ, անորոշ անհասկանալի վիշտը և, բարերախտաբար, մասամբ նաև ժողովրդական տարրը: Ես հաւատացած ևմ, որ մեր մէջ կըգտնուեն մարդիկ, որոնք բացառապէս սիրային և նման մոտիւնների մէջ են որոնում ամբողջ պօէզիան, և ուր չըկայ սէր, այնտեղ զբանց համար չըկայ և պօէզիա, այլ կան միայն ձանձրոյթ և անհետաքրքրութիւն: Բայց ևս չեմ կարող թագցնել իմ կարծիքն այդ մասին:

Սէրը, իբև մարդկային ընական զգացմունքներից մէկը, ես ընդունում ևմ բանաստեղծութեան մէջ, մի պայմանով, որ նա գերակշռող տարր չը հանդիսանայ գրականութեան մէջ, չըխլացնի բոլոր ուրիշ մտքեր, զգացմունքներ և հետաքրքրութիւնները նա գալիս է հեղինակների ուշ ու միտքը կլանելու մինչ այն աստիճան, որ նրանք էգօիստական սէրից դուրս ուրիշ ոչինչ չեն կարողանում տեսնել և պատրաստ են աշխարհը դնել սիրած ետրի ոտների տակ, այն ժամանակ ևս այդպիսի ուղղութիւնը պօէզիայի մէջ չեմ ընդունում և յայտարարում եմ այն միակողմանի և ճանապարհից շեղուած: Միանգամայն իմ սրտիցն է խօսում Տարդը, երբ նա իր «Գեղարուեստի էութեան» մէջ ասում է. «Թէև սէրը գնալով աւելի և աւելի հեղեղում է գեղարուեստը ամբողջովին, բայց սիրոյ դերը այնուամենայնիւ նուազում է այն չափով, որչափ մենք ձգտում ենք դէպի գեղարուեստի աւելի բարձր սահմանները. ստոր տեսակի արտագրութիւնների մէջ սէրը կազմում է ալֆա և օմեգա...» Իսկ վեհ և

լուրջ արտադրութիւնների մէջ նա, ընդհակառակը, այն սահմանն է, այն վիժուտը, որից հարկաւոր է խուսափել:

Այն մեր գեղարուեստական գրականութիւնը պէտք է ընդունէ իր մէջ ժողովրդական և ժամանակակից-կենսական բազմակողմանի տարրեր. նրա վերցրած նիւթերը, մոտիւնները պէտք է ձգտեն ընդգրկելու աւելի լայն շրջան. նրա մէջ պէտք է մտցնել լրջութիւն և իմաստ: Նա սղմուած է նեղ շրջանակի մէջ. Հարկաւոր է վերցնել այդ շրջանակը, որպէս զի աւելի լայն հորիզոն բացուի մեր նորագոյն բանաստեղծութեան համար: Այդ ուղղութեամբ է ընթանում ժամանակակից եւրոպական գրականութիւնը յանձին լաւագոյն ներկայացուցիչների՝ Հաուսլոման, Ջուզեբման, Իբսէն, Ադա Նեգրիի և այլն և այլն, ինչպէս և ուսաց գրականութիւնը յանձին Տօլստոյի և միւսների: Գնանք և մենք նոյն ճանապարհով:

Լրջութիւն և իմաստ—թող սա լինի մեր, գեղարուեստի մարդկանց, բնաբանը: Չարհամարենք միտքը և գաղափարը, իբր թէ զգացմունքները ջատագովելու համար: Չմոռանանք երբեք Գէօթէի խօսքերը, որ տսում է. «Թափանցիր գիտութեան մէջ! Առանց մտքերի հանճարը չէ ստեղծագործում, և հազուագիւտ խելքի տէր մարդն էլ լոկ իր բնական զգայմունքով հազիւ թէ կարողանայ դէպի վեր բարձրանալ: Գեղարուեստը միշտ կըմնայ գեղարուեստ, այստեղ չէ կարելի կուրօրէն և շօշափելով առաջ գնալ, և միայն գիտութիւնն է, որ կըտանէ դէպի յաջողութիւն»:

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ

ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՌՈՒՍԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Զեխովի՝ «Три Сестры» — Գորկիի՝ «Мещане».

ժամանակակից ռուսաց գրականութեան մէջ Լ. Տոլստոյի յետոյ ամենամոռովորդական գրողներն են Ա. Զեխով և Մ. Գորկիյ։ Ոչ միայն ռուս ընթերցող հասարակութիւնը, այլ և քաղաքակիրթ աշխարհը հետաքրքրութեամբ է հետևում գրանցումն մի ստեղծագործութեան։

Միայն վէպիկներն ու պատմութիւնները չեն գրանց գրչի բաժինը կազմում։ Զեխով վաղուց յայտնի է նաև իր թատերական գրուածքներով. յայտնի են նրա «Медведь», «Предложение», «Чайка», «Дядя Ваня», բայց ամենից աւելի հետաքրքրութիւն չարժեց նրա վերջին գրածան՝ «Три сестры» (Երեք քոյրեր), որը լոյս տեսաւ անցեալ տարի։

Գորկին էլ այս տարուայ սկզբում առաջին անգամ փորձեց իր ոյժերը գրածայի մէջ. նրա «Мещане» (Քաղքենիներ) գրածան այժմ դնւում է եւրոպական մայրաքաղաքներում։

Մենք կաշխատենք մեր ընթերցողներին ծանօթացնել ռուսաց գրականութեան այդ երկու նորութիւնների հետ. մանաւանդ որ հայոց բեմի վրայ, ինչպէս երեւում է, դեռ չուտ չեն դնուի այդ պիէսները։

Բուրժուական մթնոլորտից է վերցրած «Երեք քոյրերի» սիւժետը։ Գործողութիւնը տեղի է ունենում նահանգական քաղաքում։ Այդտեղ ապրում են երեք քոյրերը՝ Օլգա, Մաշա և Իրինա Պրոգորովները իրանց եղբոր Անդրէյ Սերգէյիչի հետ։ Տաղտալի է կեանքը, մոայլ ու միակողմանի։ Վիշնձ, արդեօք, ասում է Անդրէյը, դեռ կեանքի սկզբում մենք դառնում ենք այսպէս ձանձրալի, անհետաքրքիր, ծոյլ, անտարբեր, անօգուտ, անբաղձ... Արդէն երկու հարիւր տարի է, որ գոյութիւն ունի

մեր քաղաքը, նրա մէջ հարիւր հազար բնակիչ կայ, բայց բոլորն էլ իրար նման Չը կայ ոչ մի հերոս ոչ անցեալում և ոչ ներկայումս։ Չը կայ ոչ մի գիտնական, ոչ մի նկարիչ, ոչ մի շատ ու քիչ յայտնի մարդ, որ զարթեցնէր նախանձ ու նմանութիւն ջերմ ցանկութիւն։ Միայն ուտում, խմում, քնում են և յետոյ մեռնում... Մեռում են ուրիշները և դարձեալ ուտում, խմում, քնում և, որպէս զի ձանձրոյթից չը բխանան, իրանց կեանքը բազմակողմանի են դարձնում կեղտոտ բամբասանքով, օղիով, թղթախաղով ու խորամանկութեամբ...։

Ի՞նչ բաւականութիւն պիտի ստանային երեք քոյրերը. այդպիսի միջավայրում, մանաւանդ որ նրանց հոգեկան աշխարհն էլ ծածկուած էր սեւ-սեւ ամպերով, նրանց սիրտն էլ լցուած էր վիշտ ու թախիծով։ Կեանքը ծանր բեռի նման ճընշում է նրանց։ Մաշան ամուսնացած է գիմնադիպի ուսուցիչ՝ Կուլիզինի հետ, բայց չի սիրում նրան։ «Ինձ ամուսնացրին, ասում է նա, երբ ես դեռ տասնութը տարեկան էի։ Ես վախեղում էի իմ ամուսնուց, որովհետեւ նա ուսուցիչ էր, իսկ ես դեռ նոր էի վերջացրել ուսումս։ Այն ժամանակ նա իմ աչքին երեւում էր չափազանց գիտուն, խելացի ու երեւելի։ Իսկ այժմ, դժբաղդաբար, այն չէ... Եւ այդպէս հիասթափուած սիրտը նոր կեանք է որոնում, նոր սէր է ուզում...։

Սիրոյ, կամ աւելի ճիշտն ասած փեսայացուների համար հալ ու մաշ են լինում նաեւ միւս քոյրերը—Օլգան և Իրինան։ Հասակն առած օրիորդներ են երկուսն էլ, մէկը վարժուհի, իսկ միւսը հեռագրատան ծառայող։

Աշխատում են նրանք, բայց աշխատանքը սփոփանք չի տալիս մաշուած սրտերին։ Նրանց համար միայն մի իզէալ գոյութիւն ունի—ամուսնութիւն, բայց դա էլ անմահական խընձորի նման ձեռք չի ընկնում։ Միմեանց յետեւից անցնում են օրեր, ամիսներ ու տարիներ, իսկ փեսայացուները չը կան ու չը կան։ Կեանքն աւելի ու աւելի անտանկի է դառնում։ Ի՞նչ անել...

—Թողնել անիծուած քաղաքը. տեղափոխուել Մոսկուա. Մոսկուա, Մոսկուա...

Մոսկուան դառնում է աւետեաց երկիր քոյրերի համար։ Քոյրերից պակաս ձանձրոյթ չի զգում Անդրէյը, նա իբր թէ սիրում է Նատալիային և վերջը ամուսնանում հետը, բայց չուտով ամուսնական կեանքն էլ տաղտկալի է դառնում նրա համար։ «Ինձ հարկաւոր է մէկի հետ խօսել, ասում է նա, իսկ կինս ինձ չի հասկանում, քոյրերիցս էլ վախենում եմ։ Վախեւում եմ, թէ ինձ կը ծաղրեն, կ'ամաչեցնեն... Եւ չեմ խմում,

արավտիրներ չեմ սիրում, բայց ինչպիսի բաւականութեամբ կը նստէի Մոսկուայում—«ТВОЮ»-ի՝ մօտ... Նստում ես բեռնորսնի ահագին դահլիճում, բայց այնուամենայնիւ քեզ օտար չես զգում: Իսկ այստեղ դու բոլորին ճանաչում ես, բոլորը քեզ են ճանաչում, սակայն օտար ես, օտար... Օտար ես և միայնակ: Այդպիսի գրութիւնից ստիպուած Անդրէյը գերի է դառնում թղթախաղին: Խաղում է անվերջ, պարտքեր է անում, գրաւ է դնում և տանուլ տալիս: Իսկ կի՛նը—Նատաշան: Նա էլ կամաց-կամաց սիրաբանութիւններ է սկսում ուրիշի հետ:

Այդպէս մոայլ է Պրօգօրովների կեանքը: Բայց անտ գալիս է զօրքը. քաղաքը քիչ կենդանանում է: Սակաւում են ծանօթութիւններ, երթեւեկութիւններ և դրանց հետեւանք՝ սիրաբանութիւններ: Մոայլութեան մէջ լոյս են ընկնում յուսոյ ճամնչներ, անուրջներ ու յոյզեր: Ամենից առաջ սիրահարւում է Մաշան: Նա սիրում է ննթադնդապետ Վերչինին:—«Ես ուզում եմ մեղքս խոստովանել, ասում է նա իր քոյրերին, կը խոստովանեմ ձեզ և այլ եւս ոչ ոքի, երբէք... Կասեմ այս բոպէին: Այդ իմ գաղտնիքն է, բայց դուք պիտի բոլորն իմանաք... Չեմ կարող լռել... Ես սիրում եմ, սիրում եմ... Սիրում եմ Վերչինին... Այո, սիրում է Մաշան և այն առանց խղճի խայթոցի, առանց ամուսնուց քաշուելու: Վերչինինն էլ փոխադարձ զգացմունք է տածում դէպի նա:—«Ես սիրում եմ, յուզուած բացականչում է նա Սիրում եմ ձեր աչքերը, ձեր շարժումները... Օ՛հ, հիանալի, հրաշալի կին»... Եւ այդպէս երջանիկ օրեր է անցկացնում սիրահար զոյգը, մինչեւ որ հասնում է անջատման ժամը:

Իրինսն էլ դառնում է սիրոյ առարկայ: Նրա վրայ միանգամից երկու զինուորականներ են սիրահարւում—չառքս կապիտան Սալեօնին և կոմս Տուզենբախը: Երկուսն էլ խոստովանում են իրանց սէրը ամենավառ գոյներով, ամենանուրբ դարձուածքներով: Սակայն Իրինան աւելի հակուած է դէպի կոմսը, թէև նրան էլ չի սիրում: Բայց ի՞նչ փոյթ: Չէ որ կարելի է առանց սիրոյ էլ ամուսնանալ: Ահա թէ այդ մասին Իրինային ինչ խորհուրդ է տալիս մեծ քոյրը—Օլգան:—«Սիրելիս, ասում եմ քեզ իբրեւ քոյր, իբրեւ բարեկամ, եթէ ուզում ես իմ խորհուրդը, ամուսնացիր կոմսի հետ: Չէ որ դու նրան յարգում ես, բարձր ես գնահատում... Նա, ճշմարիտ է, տգեղ է, բայց կարգին մարդ է, մաքուր... Չէ որ ամուսնանում են ոչ թէ սիրոյ, այլ պարտքը կատարելու համար: Գոնէ ես այդպէս եմ կարծում և ես կամուսնանայի առանց սիրոյ: Ով որ ինձ առաջար-

կութիւն անէր, միեւնոյն է, կ'ընդունէի, միայն թէ նա կարգին մարդ լինէր... Նոյն-իսկ ծերունու հետ կամուսնանայի...

—Այո, համաձայն էմ, պատասխանում է իրինան, կամուսնանամ նրա հետ. միայն թէ գնանք Մոսկուա. Մոսկուայից լաւ բան չը կայ աշխարհումս. գնանք, Օլես, գնանք...

Ահա թէ ինչ աստիճանի է հասել ամուսնանալու տենչն ու կեանքի ձանձրոյթը։ Սակայն «առանց սիրոյ» ամուսնութիւնն էլ վիճակուած չէր իրինային։ Երկու տխոյեանները—Սալեօնիի և Տուզենբախի—մէջ մենամարտութիւն է տուլի ունենում և վերջինս կորցնում է իր կեանքը... Այդպիսով ամուսնատենչ օրիորդը դարձեալ մնում է սպասելու և տանջուելու։

Բայց այդ դէպքով չէ։ Առաջին հարուածին հետեւում է երկրորդը։ Շուտով բոլոր զինուորականները ընդմիջա հեռանում են քաղաքից և կեանքը նորից ընդունում ու իր սովորական հոսանքը—տաղտկալի ելեւեջներով։

Այդ բոլորից յետոյ, ինչպէս իրաւացի կերպով նկատում է ֆրանսիացի քննադատ Վօգիւէ—(„Revue des deux mondes“ 1902, janvier), պէտք էր սպասել, թէ քոյրերը աւելի պիտի տխրեն ու հրաժարուին։ Բայց այդպէս չի անում Չելսովը. նա ընդհակառակը վերջին բոպէում մի առանձին յոյս ու ոգեւորութիւն է ներշնչում իր հերոսուհիներին, որոնք իրար յետեւից բայականչում են, թէ պէտք է ապրել, ապրել ու աշխատել...

Մտաւ.—նրանք հեռանում են մեզանից... Մենք կը մնանք մենակ, որպէս զի նորից մեր կեանքն սկսեմք... Պէտք է ապրել... Պէտք է ապրել...

Երիցա.—(Գլուխը Սլզայի կրծքին դնելով)—Նը գալ ժամանակ, երբ բոլորը կ'իմանան, թէ ինչու համար էր այդ բոլորը, ինչու համար էին այդ տանջանքները. ոչ մի գաղտնիք չի մնալ, իսկ այժմ հարկաւոր է ապրել... Հարկաւոր է աշխատել, միայն աշխատել։ Վաղը ես մենակ կը գնամ, դաս կաւանդեմ դպրոցում և իմ ամբողջ կեանքը կը տամ նրանց, որոնց նա, զուցէ, հարկաւոր է։ Հիմա աշուն է, շուտով կը գալ ձմեռը, ամեն ինչ կը ծածկէ ձիւնով, իսկ ես կ'աշխատեմ, կ'աշխատեմ...

Օլգա.—(գրկում է երկու քոյրերին)—Ո՛հ, Աստուած իմ, կանցնի ժամանակ և մենք բոլորս էլ է՛ք գնանք յափտենականութեան գիրկը... Մեզ կը մոռանան։ Նը մոռանան մեր դէմքերը, ձայները, մեր թիւը, բայց մեր տանջանքները ուրախութիւն կը դառնան մեզանից յետոյ ապրողների համար։ Երջանկութիւն և խաղաղութիւն կը սկսուի աշխարհում։ Այն ժամանակ բարի խօսքով կը յիշեն և կը օրհնեն նրանց, որոնք ապրում են այժմ։ Օ՛հ, սիրելի քոյրեր, մեր կեանքը դեռ չէ վերջացել։ Ապրե՛մք։ Մի քիչ էլ և այն ժամանակ մենք կ'իմանանք, թէ ինչու համար ենք ապրում, ինչու համար ենք տանջւում... Եթէ իմանայինք, եթէ իմո՞նք...

Դրանով վերջանում է դրաման։

Դառնանք այժմ Գորկիի «Мѣщане» դրամային:

Մեչչանական ընտանիքի կեանքն է կազմում այն կանուան, որի վրայ հիւստեած է դրամայի ամբողջ բովանդակութիւնը: Ծնողների և զաւակների ընդհարումն է այն ներքին ոյժը, որի շուրջը կառարւում է գործողութիւնը:

Դրամայի հերոսներն են Բեզսեմնեով ամուսինները և նրանց զաւակները՝ Պետրն ու Տատիանան: Բեզսեմնեովը հասակն առած և ունեւոր մարդ է—մէկը նրանցից, որոնք ներկայ կապիտալիզմի ազդեցութեան տակ համարձակ քայլերով առաջն ընթանում, հարստութիւն են հաւաքում՝ առանց խտրութիւն գնելու միջոցների մէջ, առանց ճնշուելու մեղքից ու խաբեբայութիւնից: «Դու ինձ դուր ես գալիս, ասում է գործող անձերից մէկը—Տետերեովը—Բեզսեմնեովին, որովհետեւ դու չափաւոր խելացի ես և չափաւոր յիմար, չափաւոր բարի ես և չափաւոր չար. չափաւոր ազնիւ ես և ստոր, վախկոտ և քաջ... Դու օրինակելի քաղաքացի ես: Դու լիովին իւրացրել ես դատարկութիւնն ու ցածութիւնը—այն ոյժը, որ յաղթում է նոյն իսկ հերոսներին և ապրում է, ապրում է և փառաւորւում:

Սակայն բոլորովին այլ տիպեր են ներկայացնում այդ «օրինակելի քաղքենու» զաւակները՝ Տատիանան և Պետրը: Ժամանակակից մաւաւոր հոսանքներն ու հասարակական կեանքը դրոշմել են նրանց վրայ իրանց կնիքը: Նրանք իրանց հոգեկան աշխարհով, իրանց ձգտումներով ու համոզմունքներով տարբերւում են ծնողներից: Ահա հէնց այդ տարբերութիւնն էլ դառնում է ընտանեկան գոտութեան հիմնաքարը: Զաւակները դժգոհ են ծնողներից, իսկ ծնողները—զաւակներից, նրանց վարքից ու կենցաղից:—«Ի՞նչ է ձեր նպատակը, բացականչում է Բեզսեմնեովը, հառաչող Տատիանային տեսնելով. մեր կարգերը ձեզ դուր չեն գալիս, այդ մենք տեսնում ենք, զգում եմք... Բայց, ճիշտ է ձեր մտածած կարգը... Ահա հարցը:—Անխիղճներ, բացականչում է նա մի ուրիշ անգամ, ճնշում էք մեզ. ինչո՞վ էք հպարտանում, ի՞նչ էք արել... Իսկ մինք ապրել ենք, աշխատել ենք, տներ ենք չինել... ձեզ համար մեղքի մէջ ենք ընկել. այո, շատ մեղք ենք արել ձեզ համար...

Հէնց այդ պատճառով Բեզսեմնեովը իրան երախտաւոր է համարում և պահանջում է, որ զաւակները հպատակուեն իր կամքին, ամեն ինչ անեն իր խորհրդով ու հանձնութեամբ: Սակայն այդպիսի բռնակալական պահանջը աւելի ծանրացնում, աւելի վատացնում է Պետրի և Տատիանայի առանց այն էլ դառն կեանքը: Ծնողների այդպիսի վերաբերմունքը և չրջապատող մթնոլորտը սարաչափ բռնի նման ճնշում են նրանց:

Տատիանան հասակն առած օրիորդ է և պարապում է մանկավորութեամբ: Բայց այդ պարապմունքը նրան չի մխիթարում, նրա կեանքի դառնութիւնը չի մեղմայնում: «Ա՛խ, սրբան ձանձրալի է կեանքը», բացականչում է նա: Իսկ երբ եղբայրը—Պետրը խորհուրդ է տալիս թողնել չը սիրած պաշտօնը—վարժուհիութիւնը և գնալ սովորելու «կանանց դասընթացներում», Տատիանան պատասխանում է.

—Ինձ ի՞նչ հարկաւոր են դասընթացները, ես ապրել, ապրել եմ ուզում և ո՛չ սովորել: Բայց չը գիտեմ, չեմ երեւակայում, թէ ի՞նչ է նշանակում ապրել, թէ ես ի՞նչպէս կարող եմ ապրել...

Տաղտկալի է կեանքը Բեզսեմենովի ընտանիքում: Ի՞նչ է ներկայացնում այդ ընտանիքը: Օստրովսկու «Тёмное царство»-ի մի անկիւնը: Նմանութիւնը չափ մօտ է...

Յոռեւես է Տատիանայի հայեացքը կեանքի վրայ, յոռեւես է նաեւ նրա եղբոր հայեացքը: Պետրը համալսարանից արտաքսուած ուսանող է և ամենից բարձր դասում է անհատական ազատութիւնը: Նա չի ուզում կատարել ո՛չ միայն ծնողների, այլ նաեւ հասարակութեան պահանջները: Նա դառնացած բացականչում է.

—Հասարակութիւն—ահա իմ ուզած բառը: Նա անհատից բարձր պահանջներ է անում, բայց հնարաւորութիւն չի տալիս նրանց ուղիղ ճանապարհով, առանց խոչընդոտների զարգացնելու: Մարդը ամենից առաջ քաղաքացի պիտի լինի, բղաւում էր հասարակութիւնը իմ ընկերների բերանով: Ես քաղաքացի էի... Բայց չեմ ուզում, պարտական չեմ հասարակութեան պահանջներին հպատակուելու: Ես անհատ եմ: Անհատը ազատ է...

Ահա այդպիսով քոյր ու եղբայր իրանց յոռեւես հայեացքներով կարծես լրացնում են միմեանց և կազմում մի ամբողջութիւն, կեանքից հիասթափուած, չըջապատողներից դառնացած ամբողջութիւն: Այդ երկուսի հոգեկան աշխարհն էլ այնքան մոռլ է, այնքան սեւ, որ իրան զգացնել է տալիս ամեն մի քայլափոխում, ամեն մի դէպքում: Այսպէս, օրինակ, Տատիանային թատրոն են հրաւիրում, բայց նա փոխանակ հրաւերն ընդունելու, դառնացած պատասխանում է.

—Թատրոնն ինձ զգուեցրել է: Ինձ չարացնում, գրգռում են այդ բոլոր դրամանները—լաց ու հառաչանքներով: Այդ բոլորն էլ ճիշտ չէ: Կեանքը մարդկանց կատրատում է առանց ձայնի, առանց աղմուկի ու արցունքի, աննկատելի կերպով...

—Դրամաներ են լսալուսի սիրոյ տանջանքների մասին, քրոջ խօսքը լրացնում է Պետրը, բայց ոչ ոք չի տեսնում

այն դրամաները, որոնք հալ ու մաշ են անում «ուզում եմ» և «պարտաւոր եմ» գաղափարների մէջ տեղը կանգնած մարդու հոգին:

Այդ մարդկանցից է ինքը Պետրը և նրա քոյրը՝ Տատիանան. նրանք երկուսն էլ «ուզում են» յադուրդ տալ իրանցներքին՝ անհատական պահանջներին, բայց ծնողներն ու չրջապատող կեանքը շարունակ կանգնում են այդ ցանկութեան դէմ և միշտ կրկնում՝ «Պարտաւոր էք»...

Սակայն բոլոր գործող անձինքն էլ այդպիսի տրափիկ դրութեան մէջ չեն: Նրանց մէջ կան այնպիսիները, որոնք կենսուրախ են և հաւատալի, որոնք գործում են և հաւատում, թէ կեանքը պիտի բարեփոխուի, թէ մարդիկ վերջ ի վերջոյ պիտի հասնեն իրանց տենչալի նպատակին: Դրանց թուին են պատկանում Բեզսեմինովի տանը՝ Նիլը, այրի Նլենան Կրիւչովան, վարժուհի Յուստաման և այլն: Դրանք հաւաքւում են միասին, ներկայացումներ են սարքում բանուորների ու զինուորների համար—աշխատում են ու հաւատում...

Բոլոր գործող անձերից ամենակատարեալն ու բնորոշը երգիչ Տերենտիւն է. նա Գօրկիի սիրած թափառաշրջիկների—բոսեսկների տիպերից է. նա հարբեցող է, բայց երբեք չի ճնշւում դրանից. «Ինձ փչացնում է ոչ թէ օդին, այլ իմ ոյժը, աւում է նա: Աւելորդ ոյժ—անա իմ կորուստը: Այժմ հարկաւոր է ոչ թէ ոյժ, այլ ճարպիկութիւն, խորամանկութիւն, օձի ճկունութիւն»... Նա հարբում է, որովհետեւ «Աւելի յարմար է, աւելի հանգիստ է լինել հարբեցող, թափառաշրջիկ, քան թէ պահեցող, ագնիւ ու գործնական մարդ»: Ամբողջ դրամայի ընթացքում նա անհոգ կերպով մերթ սրախօսում է, մերթ փիլիսոփայութիւն անում—և միշտ էլ իր տեղումն է, իր դերումը...

Այդքանը դրամայի տիպերի մասին: Դառնանք այժմ նրա կօլլիգիային, գործողութեանը, որը այնքան էլ բարդ չէ: Բեզսեմինովի աղջիկը—Տատիանան սիրում է մեքենավար Նիլին, բայց առանց փոխադարձ սէր ստանալու կենսամաշ էր Տատիանան, իսկ Նիլը ուժով ու եռանդով լցուած, Յուստաման ու ջախջախեալ էր Տատիանան, իսկ Նիլը վառ յոյսերով, գործելու տենչով տոգորուած: Պարզ է ուրեմն, որ նա չէր կարող սիրել Տատիանային: Ժամանակը սահում է առաջ ու առաջ, իսկ սիրող սիրտը միշտ սպասում է, միշտ յոյսեր է տածում: Վերջապէս բացւում է դառն իրականութիւնը և մի րոպէում ջարդ ու փշուր անում այդ բոլոր տենչերն ու յոյսերը: Մի գեղեցիկ օր իմացւում է, որ Նիլը սիրում է դերձակուհի Պօլիային և արդէն վեռել է ամուսնանալ նրա հետ: Ի՞նչ պէտք է անէր թշուառ

Տատիանան: Միայն սիրոյ կայծն էր, որ կեանք էր տալիս նրան, միայն աղօտ յուսոյ թելն էր, որ կապել էր այդ կեանքը այս աշխարհի հետ և ահա յանկարծ կտրուեց այդ թելը, բաց անելով յուսահատութեան անծայր, անյատակ վիհը: Տատիանան գլորւում է նրա մէջ: Նա թոյն է ընդունում, որպէս զի վերջ դնէ իր չարքաւ կեանքին:

Սկսւում է աղմուկ, իրարանցում Բեզսեմնեօվի ընտանիքում: Շտապում են բժշկի յետեւից: Լալիս, ողբում են Տատիանայի ծնողները, անհանգստանում է նրա եղբայրը: Հաւաքւում են ծանօթներն ու ընկերները: Բոլորն էլ յաւում են, բոլորն էլ հետաքրքրւում են, թէ ինչը պիտի ստիպէր այդ քայլն անելու... Բարեբաղդարար բժշկական օգնութիւնը նորից առողջացնում է Տատիանային:

Առողջանում է նա, բայց կատարուած փաստը խորը հետքեր է թողնում և մի տեսակ նախաբան դառնում սպազայ փոթորիկների համար: Բեզսեմնեօվը ամեն մի քայլափոխում յոյց է տալիս իր ատելութիւնն ու թշնամանքը դէպի Նիլը և Պօլիան: Ինչպէս, իր սանը, իր մեծացրած Նիլը, համարձակւում է ամուսնանալ առանց իր խորհուրդն ու թոյլտուութիւնն ստանալու: Ինչպէս, իր տանը կար անող Պօլիան յանդգնում է խլել Տատիանայի սիրած փեսայացուին... Դա կատարեալ դաւաճանութիւն է նրա կարծիքով, կատարեալ անամօթութիւն...

Բայց Նիլը երկար չի տանում Բեզսեմնեօվի կշտամբանքները: Նա յայտնում է, որ ինքը ազատ անհատ է և ոչ ստրուկ, որ ոչ ոք իրաւունք չունի նրա վրայ բռնանալու... Նւ այդ աղմըկալի ընդհարումից յետոյ ընդմիջտ հեռանում է Բեզսեմնեօվի տանից: Վերջինիս կատաղութեան չափ չը կայ. «Վերադարձէք, գլուխ տուէք... կանչում է նա հեռացող Նիլի և Պօլիայի յետեւից, բայց անօգուտ...

Հեռանում է զոյգը, իսկ Բեզսեմնեօվը դեռ չարունակում է անզուսպ զայրոյթի արտայայտութիւնը: Տատիանան և Պետրը աշխատում են հանգստացնել, սակայն նրանց զխին էլ թափւում է կշտամբանքների հեղեղը: Միջամտում է այրի Ելենա Իւանօւնան, բայց այդ միջամտութիւնը իւղի նման սաստկացնում է կարաղութեան բոցը: Բեզսեմնեօվը վաղուց արդէն աւտում էր, որովհետեւ նկատում էր, որ Պետրը սիրում է նրան, քաւ է զալիս նրա յետեւից: Նա երբեք չէր հաշտւում այս մտքի հետ, թէ իր որդին կարող է ամուսնանալ մի այդպիսի կնոջ հետ, որ ոչ մեծ բաժինք ունէր և ոչ էլ յայտնի անուն: Նա իր կնոջ Ակուլինայի հետ միասին ամեն կերպ աշխատում էր հեռու պահել Պետրին Ելենայի ազդեցութիւնից, բայց ա-

Կօզաւտ Ատելութեան մաղձը օրէցօր հաւաքուում էր նրա սըր-
տում ե մի յարմար բոպէի էր սպասում, որ դուրս թափուի:
Ահա ե այդ բոպէն Նիլի ե Պօլիայի հեռանալուց յետոյ, երբ
Բեզսեմենովը դեռ չարունակում էր իր յանդիմանութիւնները,
երբ դեռ կատաղած էր բոլորի վրայ, Նլենան միջամտում է ե
իր մօտ է հրաւիրում Պետրին ու Տատիանային: Բեզսեմենովը
արգելում է:

— Ընտրողներն, հայր, պատասխանում է Պետրը, ես երեխայ չեմ:
Կը զնամ, եթէ ուզենամ:

Բեզսեմենով.— Ձե՛ս զնայ...

Սլենա.— Թոյլ տուէք, Վասիլի Վասիլիվիչ...

Բեզսեմենով.— Ո՛չ, այժմ արդէն դուք թոյլ տուէք, թէեւ դուք
դարգացած մարդիկ էք, թէեւ դուք կորցրել էք ձեր խիղճն ու ո՛չ ոքի
չէք լարդում...

Տատիանա.— (հեծկտալով) Հայրի՛կ, բաւական է...

Բեզսեմենով.— Լա՛ի՛ր, երբ դու քո բաղդի տէրը չես, լա՛ի՛ր...
սպասի՛ր, ո՛ւր... Պէտք է ինձ լսել: Արէք ինձ այլ բարութիւնը— լտեցէք:
Թողէք, որ հասկանամ թէ ինչու՞ն է քանը: Բոլորը հեռանում են, առանց
բացատրելու իրանց մտադրութիւնները, այնպէս, վիրաւորական է ե ա-
մօթալի Դու ո՛ւր կարող ես զնայ, Պետր: Դու... դու ի՞նչ ես: Խնչպէս
կարող ես ապրել... Ի՞նչ պէտք է անես... Դու երիտասարդ ես, դու դեռ
յիմար ես... Յիսուն ութ տարի ես աշխատանքի մէջ ջղերս եմ մաշել
դատակներին համար...

Պետր.— Այդ ես լսել եմ, հայր: Ես հարիւր անգամ...

Բեզսեմենով.— Սպասի՛ր, լա՛ի՛ր...

Ակուլիկնա Իւանովնա.— Ա՛խ, Պետեա, Պետեա...

Տատիանա.— Մայրի՛կ, դուք ոչինչ չէք հասկանում...

Բեզսեմենով.— Լա՛ի՛ր: Խնչպիսի խօսքեր ես ասում...

Պետր.— Հայր, դու տանջում ես ինձ: Քեզ ի՞նչ է հարկաւոր, ի՞նչ
ես ուզում:

Ակուլիկնա Իւանովնա (չ ա ն կ ա ր ծ բ ա ր ձ ր).— Ո՛չ, սպա-
սի՛ր. ես էլ սիրտ ունեմ, ես էլ ձայն ունեմ: Որդեա՛կ, ի՞նչ ես ասում,
ի՞նչ ես մտածել, ո՛ւմ ես հարցրել:

Տատիանա.— Սա սարսափելի է, սա մի՛ բթացած սրտը է... (մօտը)
դուք պատահտում էք մարդու հոգին ու մարմինը...

Ակուլիկնա Իւանովնա.— Մայրը՝ ողո՛ց է: Մա՛յրը:

Բեզսեմենով.— Պառա՛ւ, սպասի՛ր: Ահա նա... թող խօսի:

Սլենա (Պ ե տ ր ի ն).— Նո՛ւ, բաւական է. ես այլ եւս չեմ կա-
րող, ես զնում եմ...

Պետր.— Վանդնեցէք, ի տէր Աստուծոյ: Իսկոյն ամեն ինչ կը պար-
զուի...

Սլենա.— Ո՛չ, ես խելագարների տուն է... Սա...

Բեզսեմենով.— Դուք, պարո՛ն, դուք...

Տատիանա.— Արդեօք վերջանալո՞ւ է այս ամենը: Պետր, հեռա-
ցի՛ր...

Պետր, (բ զ ա լ ե լ ո վ).— Հայր... Նայի՛ր: Մայր... Ահա սա իմ
հարսնացուն է:

Գալով „Мѣщане“-ի բեմական արժանիքներին, պէտք է նկատել, որ նա զուրկ է այսպէս ասած «դրամատիզմից», զուրկ է գործողութիւնից: Նրա հերոսները բեղօնեօրներ են, որ աւելի շատ խօսում են, քան թէ գործում: Ամբողջ դրաման աֆորիզմների ժողովածու է, մի շարք տեսարանների հաւաքածու, որոնք տեղ-տեղ նոյն-իսկ տաղտկալի են դառնում: Բայց չը նայելով այդ թերութիւններին, դրաման իր վրայ կրում է Գօրկիի տաղանդաւոր գրչի գրոշմը և ունի լեզուի գունաւորութիւն, ոյժ և մի առանձին գրաւչութիւն: Բացի դրանից նա հետաքրքրաշարժ է իբրեւ աշխարհուշակ հեղինակի առաջին դրամատիկական երկը:

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

Հ Է Ն Ր Ի Կ Ի Բ Ս Է Ն *)

„Ջօն Գաբրիել Ռօրկման“ (Ջօն Գաբրիելի fixe ydee-ն. — Բօրկման իր առանձնավարում. — Վիլհելմ Յօլդալ. — Էլլա Բէնթհայմ. — Գունհիլդի Կրադները. — Իրհարդ. — Տիկին Վիլտօն. — Եյլայի և Բօրկմանի րացատրութիւնները. — Բօրկմանի տեսիլը և վախճանը. — Բօրկմանի իղէալիզմը. — Հիանդոտ իղէալիզմի „սառնութիւնը“. — Իրսէն հակաիղէալիստ). — „Սքրմեմ Գեմմ Գեռաժմեհեռ սքափուեմմ“ (Իսկական և quasi արուեստագէտը. — Բուրէկի ստեղծագործութիւնը. — Իրենէն իբրեւ մօդէլ. — Իրենէի անկումը. — Բուրէկի ճակատագիրը. — Մայեա. — Ուլֆհայմ. — Իրենէի և Բուրէկի հանդիպումը. — „Սթափուած մեռելները“. — Ինչպէս պէտք է հասկանալ „դրամատիկական վերջաբանի“ հիմնական հայեացքները). — Վերջաբան:

XVII

Իրսէն, որ իբրեւ մեծ դրամատուրգ վաղուց էր արդէն յարգարել իր փառքի ուղին, կամաց-կամաց մօտենում էր իր կեանքի արեւմուտքին. նրա հսկայական, փարթամ գլուխը հետզհետէ արծաթափայլ էր դառնում, առնական բերանի բնորոշ ծալքերը, ինչպէս և լայնարձակ ճակատի ակօսները աւելի և աւելի էին խորանում: Սակայն նրա դուզողուն ձեռների մէջն անգամ բազմարդիւն գրիչը դարձեալ պահպանել էր զօրեղ ստեղծագործութեան աւիւնը, որի բռնկումներից դեռ հանճարի բիւրեղներ էին ցայտում: Այս պատճառով զարմանալի չէ ի հարկէ, որ նրա ամեն մի «նորութիւնը» քաղաքակիրթ մարդկութեան լայնածաւալ շրջաններում մի տեսակ նկարչային, լարուած անհամբերութեամբ էր կլանւում: Այնքան մեծ էր և համատարած Իրսէնի հռչակը, որ նրա երկերը լոյս էին տեսնում ոչ միայն նօրվէգիայում, այլ և միաժամանակ եւրոպական զանազան կենդրոններում՝ առնուազն գերմաներէն, ֆրան-

*) Տե՛ս „Մուրճ“ № 8.

սերէն և անգլիներէն լեզուներով: Դեռ սկսնակ ուսանող էի երբ 1896-ի վերջերին լոյս տեսաւ «Ջոն Գաբրիէլ Բորկման» („John Gabriel Borkman“) — յիշում եմ այն զօրեղ ցնցումը, այն ահաւազին աղմուկը, որ առաջ բերեց Իբսէնի այս նոր դրաման արտասահմանեան թէ մամուլի չրջաններում և թէ թատրոնական կեանքում (Բերլինի նշանաւոր «Deutsches Theater»-ում շաբաթներով շարունակ «Ջոն Գաբրիէլ Բորկման» էին ներկայացնում): Իբսէնեան երկսեռ համայնքի համար դա մի ցնծութեան և յաղթանակի տօն էր յանուն իրանց ծերունազարդ առաաքեալի: Իսկ հակառակորդների համար՝ ստամբները կրճտայնելու և զրիջները սրելու մի յարմար առիթ: Ոմանք Ջոն Գաբրիէլի ողբերգական վախճանի մէջ տեսնում էին անհատականութեան գաղափարի անանկութիւնը և սուհասարակ ամբողջ դրամայի մէջ՝ իդէալիզմի անկումը, անզօրութիւնը — իսկ ոմանք անհատականութեան մարտիրոսութիւն և իդէալիզմի անդրգուելի ոյժը:

Այս երկու ծայրերի մէջ սակայն անհերքելի է այն հանգամանքը, որ «Ջոն Գաբրիէլ Բորկման» մի կողմից հեղինակի ներքին, սեփական պահանջների, ընդհանուր աշխարհայեացքի և միւս կողմից՝ ժամանակի, շրջապատող հանգամանքների ծնունդն էր: Ջոն Գաբրիէլի նման մի հերոսով Իբսէն անհատականութեան սկզբունքին տուեց նոր գունաւորում, բովանդակութեան նոր աստիճանաւորում: Սրա հետ միայն չի կարելի ուրանալ ի հարկէ և այն հանգամանքը, որ նա նորից կամեցաւ պատկերացնել ժամանակակից ամենավտանգաւոր ուրուականներից մէկի, ոսկէ հորթի ոյժը: Բորկմանը ներկայացնում է եթէ ոչ այս հորթին ստրկապէս երկրպագող, այլ տնտեսական թաւաւորութեան մէջ մի նոր նապօլէօն դառնալու հիւանդութեամբ բռնուած մի յաւագար, որի վերջնական նպատակն է փողի, նիւթական հարստութեան ոյժով բաղդաւորացնել ամբողջ մարդկութիւնը և որը սակայն ճակատագրի անողորմ հաբուածների տակ պէտք է ընկճուէր, սոսկալի հիւսթալիութեան պիտի մատնուէր և իբրեւ «խոտորուող» մի հանճար խելագարութեան անդունդի եզերքին միայն գտնէր իր վախճանը: Անցնենք սակայն դրամային, որից և կը պարզուի այս նոր նապօլէօնի ամբողջ էութիւնը իր տարբեր դիմագծերով:

Ջոն Գաբրիէլի դրամայի մի մասը դրամայի սկզբնաւորութիւնից առաջ է կատարուած: Նա նախկին բանկի մի վերատեսուէ է, որ իր նախանձելի դիրքից և փառքի բարձրութիւններից իջած՝ ութ տարի շարունակ առանձնասենեակի մօտյլ պատերումն էր անցկացնում իր կեանքը: Անցեալի ճշշող ստուեր-

ները նրան հանգիստ չեն տալիս. միւս կողմից այս անախորժ ուրուականները երբեմն փարատելու համար նա ապագայ նորանոր յաջողութիւնների երազովն է մխիթարուում:

Բայց ինչու՞ն էր կայանում այս առանձնացած վերատեսչի, այս «հիւանդ գայլի» մութ անցեալը: Զօն Գաբրիէլ մի հանքանաւի որդի էր և համոզուած էր, որ իրան է միայն վիճակուած երկրի տակն ամբարուած միլիոնները լոյս աշխարհ հանելու: Նա համարեա միստիկական զգայնութեամբ էր վերաբերւում դէպի այս ծածուկ, անմշակ գանձերը, որոնց ձայնը կարծես նա իր նուրբ լսողութեամբ լսոներով անցնելիս շարունակ լսում էր: Միայն անձնական շահը չէ Բօրկմանի նպատակը՝ այլ նրա զլխաւոր մտադրութիւնն է իր զիւտերով բազդաւորացնել հազարաւոր մարդկանց: Իր նպատակին հասնելու և առհասարակ խոշոր ձեռնարկութիւններ սկսելուն նա ձգտում է ամենից առաջ զիրք ձեռք բերել և բարձրացնել իր վարկը: Նա դառնում է բանկի վերատեսուչ, բայց ինչ գնով: Ամբողջովին յափշտակուած իր հեռաւոր նպատակով՝ նա այլ եւս ոչ մի սրբութիւն չէր ճանաչում. պատրաստ էր ամեն ինչ ոտնակոխ անել, միայն թէ մի քաջ աւելի արած լինի դէպի այդ նպատակը: Այս խտասիրտ, չոր և անողոր հանքահանի հողին մեղմութեան մի հետք էր միայն կրում՝ դա էլլայ Բէնթհայմի սէրն էր: Սակայն նա պատրաստ է անխնայ հետեւողականութեամբ ոտնակոխ անել նաեւ այս սէրը: Եւ ինչ զգուշի կօմպոսիտով ֓աստարան Զինկել, որի աջակցութեամբ նա յոյս ունէր վերատեսուչ դառնալ, սիրում է էլլային: Բօրկմանը նրա օժանդակութիւնը վայելելու և նրա վերաբերմամբ մրցակից չը հանդիսանալու համար հրաժարւում է էլլայից և ամուսնանում այս վերջինի քրոջ՝ Գունհիլդի հետ, որին նա ամենեւին չէր սիրում: Բայց Բօրկման որքան խտասիրտ էր իր այս տգեղ քայով՝ նոյնքան էլ կարճամիտ—նա անընդունակ էր նախատեսել, որ էլլայից յօժարակամ հրաժարուելը դեռ չէ նշանակում նրան Զինկէլի գիրկը մատնել: Էլլան երկուսից էլ իր երեսը զգուշութեով շուռ է տալիս:

Զինկելը էլլայից զրկուելով՝ բնականաբար ամեն ջանք ի գործ պիտի դնէր իր կարծեցեալ հակառակորդից՝ Բօրկմանից վրէժխնդիր լինելու: Վերջինիս գաղտնիքներին նա ամենայն մանրամասնութեամբ ծանօթ էր. գիտէր թէ խարդախութիւնների և կեղծիքների ինչ ծանրութիւն է բարձուած նորընտիր վերատեսչի ուսերին—ինչո՞ւ ուրեմն չօգտուել հանգամանքից և նրան դատաւտանի մատնել: Եւ ահա վաղեմի նպատակին բաւական մօտեցած՝ Բօրկմանին յանկարծ մի սոսկալի հարուած է

հասնում նա ամբաստանում է իբրև խարդախ և գող, դատարանը նրան հինգ տարուայ բանտարկութեան է դատապարտում: Նա ընկնում, արատաւորում է՝ արատաւորելով և անբաղդայնելով իր հետ նսեւ մի ամբողջ ընտանիք՝ գուցէ և ուրիշ բազմաթիւ մարդկանց:

Բանտից դուրս գալուց յետոյ, ինչպէս նկատեցինք, նա ամբողջ 8 տարի առանձնութեան մէջ է ապրում—թէև իր ընտանեկան յարկում, բայց ոչ որի հետ չէր տեսնուում: Ընտանիքի միւս անդամները՝ իր կինը (Գունհիլդ) և միակ որդին (Էրհարդ) ներքեի յարկումն էին ապրում, իսկ ինքը՝ վերելւ: Նա ոչ միայն ոչ որի հետ չէր տեսնուում, այլ և ամենեւին տնից չէր դուրս գալիս: Նոյն իսկ «երեկոներն անգամ խուսափում էր»: Փանին անգամ դուրս գալու նպատակով Բորկման Վախսենեակում մօտեցել էր իր վերարկուն վերջնելու, բայց մի անվտանգ և անվճռողական մղումով իր քայլերը նորից ուղղել էր գէպի իր առանձնավայրը: Այստեղ նա իրան երեւակայում էր իբրև գնդակահար եղած մի արծիւ կամ ս. Հեղինէում չըթթայուած նապօլէօն: Զջ որ նա երբեմն արքայազայել փառքի մէջ էր—մի փառք, որի պճնագարդ ցուցանակի վրայ չքեղութեան մի նշանակէց անգամ չէր պակասում: «Նա պատում էր քառածի կողքով՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս թաղաւորը, ստիպում էր մարդկանց խոնարհուել իր առաջ՝ ինչպէս թաղաւորի առաջ: Նրան ամենքը, ամբողջ երկիրը, մինչև իսկ ուղղակի իր անունովն էին կոչում՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս թաղաւորին—«Զօն Գաբրիէլ, Զօն Գաբրիէլ»: Ամենքը շատ լաւ էին ճանաչում նրան, զիտէին թէ ինչ ոյժ էր Զօն Գաբրիէլը»—դառնութեամբ և հեգնախառն շնչաով նկատում է իր կինը:

Իսկ այժմ—ճակատագրի անողոք հարուածից ընկճուած՝ նրա հոգին կատաղի մրդի մի ծով էր ներկայացնում, որի վրայով ոտակայն նա յոյս ունէր իր բազդի նաւը զնկալարել: Արդարեւ, ծանր հիւսաթափութեան ճնշումը կարծես այնքան էլ յուսահատական չէր այս կամաւոր բանտարկեալի համար: Նա իր առանձնավայրում գեռ իր նախկին ծրագիրներովն էր ապրում, փայլուն անկալութիւններից, վարդապոյն երազներից տրամադիր չէր բաժանուելու—նա յոյս ունէր ոչ միայն իր անունն արատաւորող խայտառակ բիծը մաքրել, այլ և բարձրանալ փառքի այն գագաթնակէտին, որին նա ձգտում էր սոսկալի անկումից առաջ: Կատաղի առիւծը, կամ ինչպէս իր կինն էր ասում, «հիւանդ գայլը» իր առանձնավայրում մոայլ մտորումների յորձանքի մէջ թաղուած՝ տհա թէ երբեմն ինչպէս գիտէր

յոխորդալ—բայց ապագայի անգոյն հեռանկարի մէջ օգային ամբողջներ էր միայն, որ նա կառուցանում էր:

Ջոն Գաբրիէլին պէտք է բեմի վրայ տեսնել, նա մի տարիքաւոր մարդ է—վաթսունից անց—սև սիւրտուկով, սպիտակ փողկապով, մտածկոտ, ճարպիկ և հնարագետ առևտրականի գլխով, որ չարունակ անց ու դարձ է անում սենեակում՝ ձեռները կրծքին ծալած կամ յետեւը դրած. իսկ նստած ժամանակ ձախ ձեռքը սեղանին յենած, իսկ միւսը՝ սիւրտիկի երկու կոճակների մէջ ամփոփած *)—նա մտածում է, անվերջ խոհերի ամպերով է պաշարուած: Ի՞նչ է նրա մտածմունքի գլխաւոր առարկան: Նա համոզուած է, որ անմոռուհի գանձերը դարձեալ իրան են սպասում, որ նորից ինքը պէտք է լինի երկրի տակի միլիոնների ազատարարը:

Այդ զեռ բաւական չէ. նա կատարելապէս համոզուած է, որ բացի իրանից ոչ ոք ընդունակ չէ բանկի ղեկավարութիւնը այնպէս օրինակելի և արդիւնաւէտ կերպով տանել՝ ինչպէս ինքն էր տանում: Այնպէս որ ամեն բոլոր սպասում էր, որ բանկից մի յատուկ պատգամաւորութիւն կը գայ անդուգական վերատեսչին նորից գործի գլուխ հրաւիրելու: Ով որ խփում էր դռան՝ նրան թւում էր թէ հէնց պատգամաւորներն են այնտեղ կանգնած. և նա մի կողմից խրոխտ և ինքնավստահ շեշտով «մտէք» էր կանչում, իսկ միւս կողմից իր սիւրտուկը և փողկապն ուղղում՝ պատգամաւորութեանը վայելուչ կերպով հանգիստելու համար:

Առանձնութեան մէջ միակ անձնաւորութիւնը, միակ «բարեկամը», որ երբեմն այցելում էր Բօրկմանին՝ դա Վիլհէլմ Ֆօլգալն էր, մի գրագիր, մի հասարակ պաշտօնեայ. իսկ Ֆօլգալի մատաղահաս աղջիկը՝ Ֆրիդան նրան երբեմն երաժշտական բաւականութիւն էր պատճառում՝ դաշնամուրի նուագով: „Danse macabre“—մահերգ—ահա այն տխուր խորհրդանշանը, որի մէջ անփոփոխ էին Բօրկմանի երաժշտական յոյզերը և որի մեղամաղձոտ հնչիւններն այնքան գրաւիչ էին գոթաղդ մեծակեացի համար: Ֆօլգալի բաղդի անիւն էլ էր շեղուել, այնպէս որ երկու «բարեկամները» իրար շատ լաւ էին հասկանում: Բայց լսկ հասկանութիւնը, փոխադարձ չողորթութիւնները լսելու հաճոյքն էր այս «բարեկամութեան» աստուղը:

Ֆօլգալը երիտասարդ ժամանակ մի ողբերգութիւն էր գրել, որ ոչ գնահատուելի և ոչ ներկայայման էր արժանացել:

*) Երբէն դերասանների համար ցուցումներ սովորաբար միշտ ինքն է տալիս և երբեմն ամենամանրամասն կերպով:

Միակ անձնաւորութիւնը, որ այսպէս թէ այնպէս գնահատութեան մի նշոյլ էր ցոյց տուել—Բօրկմանն էր: Չէ որ վերջինս էլ ըստ արժանւոյն չէր գնահատուած: Ահա թէ նա ինչ է նրկատում իր բարեկամ Ֆօլդալին—«Մեզ միակ ընտրեալներիս վրայ մի սոսկալի անէծք է ծանրանում, ամբօքը, ժողովուրդը, առհասարակ միջնավայրը չէ հասկանում մեզ, Վիլհէլմ»: Եւ երբ Բօրկման ինքն իրան համեմատում է «առաջին արչաւանքում յաղթուած Նապօլէօնի» հետ—«Այդ զգացմունքը ինձ էլ է ծանօթ»—միամիտ ինքնավստահութեամբ վրայ է բերում Ֆօլդալը:—«Այո, բայց մանրանկարով ի հարկէ»—նկատում է Բօրկման:—«Իմ փոքրիկ ստեղծագործող աշխարհը ինձ համար մեծ նշանակութիւն ունի, Ջօն Գարբիէլ»—պատասխանում է Ֆօլդալը՝ դաժնացած, բայց ինքնազուսպ շեշտով:

Պարզ է, որ այս տեսակ զոյգի բարեկամութիւնը անկարող էր երկարատեւ լինել: Դա կարող էր շարունակուել միայն մինչև այն աստիճան՝ քանի որ նրանք փոխադարձ հաւատք, վստահութիւն էին տաժում դէպի միմեանց, կամ աւելի ճիշտ՝ քանի որ նրանք ընդունակ էին փոխադարձ ինքնախաբէութեամբ զբաղուել: Երբ Բօրկման ինքնավստահ կերպով գալիք «պատգամաւորութեան» մասին է խօսում—կամ երբ ոգևորուած իր ապագայ միսիայի մասին է ճառում—նոր հանքերի, նոր հորերի, նոր ջրվէժների, բաժնետիրական ընկերութիւնների, մի խօսքով՝ առեւտրական ամեն տեսակ խոշոր ձեռնարկութիւնների մասին—և Ֆօլդալը համարձակում է իր կասկածը յայտնել, որ այս բոլորը հազիւ թէ չուտով տեղի ունենայ և որ առհասարակ Բօրկմանի ճակատագիրը դժուար թէ չուտով դէպի լաւ փոխուի—այն ժամանակ Բօրկման խորապէս վերաւորուած, բայց և ցինիկաբար նկատում է. —«Մենք իզուր ենք միմեանց հետ ժամաւաճառ լինում, աւելի լաւ է, այլ ևս չը գաս ինձ մօտ... Դու այլ եւս ինձ հարկաւոր չես»:

Վերջին յարկից, նախկին վերատեսչի սենեակից այժմ անցնենք դէպի ներքին յարկը՝ տեսնենք այնտեղ ինչ է կատարւում: Էլլա Րէնթհայմ՝ Բօրկմանի խտտարտութեան ամենամեծ գոհը, որ երկար տարիներով հեռացել էր իր եղբօր և քրոջ մօտից—այժմ եկել էր այցելութեան: Ընտանեկան տխուր ճգնաժամի միջոցին նա ոչ միայն նրանց փրկել էր կատարեալ չքաւորութեան մատնուելու դժբաղդութիւնից, այլ և իր եղբօր որդուն՝ փոքրիկ Էրհարդին իր մօտն էր վերցրել՝ զատախարակելու համար: Բայց մի քանի տարուց յետոյ Էրհարդը նորից վերադարձել էր դէպի իր ընտանեկան յարկը: Էլլան վտանգաւոր և անբուժելի կերպով հիւանդ էր ու շատ կարճ ժամանակ

ունէր միայն ապրելու Նա մտադիր էր իր ամբողջ հարստութիւնը կտակել Էրհարդին. այս պատճառով եկել էր նրան որդեգրելու Բայց նախ քան Էրհարդին անցնելը՝ Նա մեծ զարմանքով է տեղեկանում թէ ինչպէս իր քոյրը ամենեւին չէ տեսնուում Բօրկմանի հետ Գունհիլզը մինչև անգամ իրան արդարայնում է—Տեսնուել նրա հետ, դատապարտուածի, հինգ տարի քանաք նստածի հետ։ Այս տեսակ ճնշող ամօթ, Բաւական է յիշել թէ ինչ էր առաջ Զօն Գարրիէլ Բօրկմանի տնունը... հէ, հէ, հէ... ես անկարող եմ նրան տեսնել, երբէք, երբէք, ոչ մի կերպ։

Նա հաստատում է, որ իրանց կեանքը ամբողջ 8 տարի այդ ընթացքին է ունեցել, որ ինքը ներքեւի մենակեացն է, իսկ Բօրկմանը՝ վերեւի—«Բայց այգլիսի յարաբերութիւն ես երբէք չէի կարող թող տալ»—նկատում է Էլլան—«Իրողութիւնն այս է, որ երբէք չի կարող այլ եւս փոխուել»—պատասխանում է խոտասիրտ Գունհիլզը—«Բայց դա սարսափելի մի կեանք է, Գունհիլզ»—«Աւելի քան սարսափելի, շուտով երեւի ես այլ եւս ոյժ չեմ ունենայ գիմանալու»։

Երբ Էլլան կարեկցութեամբ նկատում է թէ՛ մթթէ չի կարելի ուրիշ կերպ վարուել—Գունհիլզը վեհանձնաբար պատասխանում է—«Նա (Բօրկման) երբէք այդ բանի համար ոչ մի քայլ չէ արել»—«Մթթէ ինքդ չէիր կարող տալին քայլն անել»—զարմանքով շարունակում է Էլլան—«Ե՛ս, այս բոլոր չարիքից յետոյ, որ նա հասցրեց իմ գլխին Ո՛չ, չնորհալալ եմ Թող գայլը վերստում շարունակէ անվերջ կերպով մոնչալ»—կոպիտ զայրոյթով, ահա թէ ինչ է պատասխանում Գունհիլզը։

Այսպիսի մտքերով զեկաւարուող մի կին սակայն երեւակայում էր իրան մի կարևոր միտքայի համար կոչուած Նա յոյս ունէր հին փառքի բեկորներից նոր ծիլեր, նոր բողբոջներ պատրաստել, նա «վերականգնուելու» միտին էր մտածում։ Իսկ ինչ գրուական ունէր նա այս վերականգման գործի համար—իր միակ սրցին Էրհարդը։ Սա էր մաքրելու այն արատը, որ ծանրանում էր Բօրկմանի ընտանիքի վրայ։ Էրհարդը մի «սասող» պիտի դառնար և իր փայլով պէտք է վանէր, փարատէր այն ստուերը, որ մութ տեսքով սփռուած էր իրանց ամբողջ ընտանիքի անդամների վրայ։ Բայց այս տեսակ լուրջ պարտականութեան համար նա մտածել էր կամ ընդունակ էր արդեօք ստալ իր որդուն և համապատասխան գաստիարակութիւն։ Իբրեւ մայր՝ նրա կատարած կրթական ամենախոշոր զերը կայանում էր նրանում, որ նա աշխատում էր ամեն կերպ ներշնչել իր որդուն ատելութեան և զգուսնքի զգայմունք դէպի իր հայրը։

Մինչդեռ մօր դաստիարակչական հայեացքներն այսպէս օտարոտի էին, միւս կողմից հայրը միանգամայն անտարբեր էր և իր որդու երեսն տնգամ չէր տեսնում: «Հիւանդ գայլը» իր դատարկ սնտիպառութեան զոհ էր բերում նոյն-խակ հայրական ամենատարրական պարտականութիւնը—«Եթէ մարդիկ ինձ հետ տեսնուել են ուղում՝ թող իրանք բարեհաճեն ինձ մօտ գալ. ես ոչ ոքի չեմ հրաւիրի»:

Թէ ինչ պէտք է լինէր այս տեսակ միջնորդի պատուը—սա մենք չուտով կը տեսնենք:

Էրհարդին ամենից լաւը էլլան էր ճանաչում—«Միթէ կարծում ես, որ Էրհարդի նման մի երիտասարդ, այն տարիքում, որի մէջ նա գտնւում է... առողջ, կենսութալի... զոհ կը բերէ իրան ինչ որ «միսիայի» համար»։ Մեծամիտ և ինքնավստահ մօրը համար քոջ այս նկատողութիւնը շատ վիրաւորական էր, նա չէր կամենում, որ իր հաւատքը դէպի Էրհարդ չնորամիտ համարուի—«Դու մտադիր ես ուրեմն ցցուել մեր երկուսիս մէջ, մօր և որդու մէջ»—սպառնական շեշտով նկատում է Գունհիլդը—«Ես կամենում եմ ազատել նրան քո իշխանութիւնից, քո լծից, քո բռնակալութիւնից»։ «Դա այլ եւս քեզ չի լաջողութիւն նա քո որոգայթն էր ընկել... մինչեւ 15 տարեկան հասակը: Բայց այնուհետեւ նա իմ տիրապետութեան տակն է»։ —«Ես նորից կը խլեմ նրան քեզանից, ես քեզ հետ միասին մի անգամ արգէն մահուան և կեանքի կտիւ եմ մղել մի մարդու համար»:

Էլլայի ամնարկած այս մարդը Զօն Գարրիէլ Բօրկմանն է, որի անունով տեղի ունեցած մաքառումից Գունհիլդը դուրս եկաւ իրրեւ յաղթող: Բայց և այնպէս անկասկած է, որ էլլան աւելի էր սիրում Բօրկմանին, միւս կողմից՝ եթէ վերջինս առհասարակ ընդունակ էր որեւէ քնքոյշ զգացմունք տածելու դէպի մէկը—դա միմիայն էլլան էր: Այն ինչ Գունհիլդը փառասիրական կրկնակի զգացմունքից զրդուած ձգտել էր դառնալ Բօրկմանի կինը—մի կողմից իր քրոջը յաղթելու, իսկ միւս կողմից «Զօն Գարրիէլի» կինը համարուելու համար:

Բայց ամենակծու հեգնութիւնը, ամենախիստ ապտակը Էրհարդ ինքն է հասցնում իր մօրը: Մինչդեռ վերջինս հպարտ սճով խրախուսում է նրան—«Հաւաքիր ոյժերդ, Էրհարդ, ամբողջիդ որդիս, մի մոռանար քո մեծ միսիան»։—«Նա թէ ինչ է պատասխանում Էրհարդը—«Ա՛խ, մայրիկ... Թող այդ դատարկ խօսքերը. ես ոչ մի միսիայի համար պիտանի չեմ»։ Այնուհետեւ իր մօրը և մօրաքրոջը բարի դիչեր ասելով՝ շտապով հեռանում է: Վերելից danse macabre-ի—մեռելների պարի—յաւերանա-

կան հնչիւնները ծակում էին քսաներեքամեայ երիտասարդ ուսանողի ականջը: Բայց նա հետուից, երեւակայութեամբ, երաժշտական աւելի ախորժելի ձայներ էր լսում: Անիորձ երիտասարդն ընկել էր մի կասկածելի, կոկէտ և միանգամայն raffinnirte այրի տիկնոջ՝ Փանի Վիլտօնի ձեռքը, որին նա այդ նոյն երեկոյ հանդիպելու էր—երեւակայեցէք, ում մօտ՝ փաստաբան Ջինկէլի, որ իրանց ընտանեկան ողբալի դժբաղդութեան միակ պատճառն էր: Սա արդէն Գունհիլդի դէմն ուղղուած հեգնութեան ապօթէօզն է: Ահա թէ ինչպէս է պատժուում մայրական յանցանքը: Բայց սա դեռ վերջին պատիժը չէր: Հետեւեալ օրը նա ուղղակի յայտնում է իր մօրը, որ այսուհետեւ «ինքն է իր կամքի տէրը», որ նա այլ եւս անկարող է տանել նրա լուծը», որ նա այլ եւս չի կարող դիմանալ իրանց տան «խեղդող մըթնողութիւն», որ ինքը վերջապէս «երիտասարդ է և կամենում է ապրել իսկական կեանքով»: Այս «իսկական կեանքի» ազբիւրը տիկին Վիլտօնն էր, որ նրան տանում էր դէպի Բաալիա: Այս փորձուած և անզգամ կինը ահա թէ ինչ է նկատում Գունհիլդին—«տղամարդիկ այնպէս փոփոխական են, տիկին Բօրկման, ինչպէս և մենք՝ կանայք»: Երբ որ էրհարդը իր հաշիւները կը վերջացնէ ինձ հետ... և ես նրա հետ... այն ժամանակ երկուսիս համար էլ վատ չի լինի, եթէ մէկը մեզ հետ գտնուի իբրեւ պաշար: Իսկ այս «պաշարը» դժբաղդ Փօլդալի աղջիկն էր,—Ֆրիդան, որ դեռ 15 տարեկան էր միայն:

Բարեսիրտ Էլլան ամեն կերպ աշխատում է պահել էրհարդին, բայց իզուր. նա անդդուելի էր իր վճռի մէջ: Իսկ Գունհիլդը հիասթափութեան տագնապի մէջ՝ սկզբում չոր և խիստ կերպով նկատում է—«Ես ոչ ոքի չեմ պահի. թող ամենքն էլ հեռանան ինձանից—թէ մէկը և թէ միւսը—հար կամենում են թող գնան՝ թէկուզ աշխարհի միւս ծայրը»—բայց անմիջապէս յետոյ դառն հեղեկանքով աղաղակում—«էրհարդ, մի գնա»: Գունհիլդը մայր էր միմիայն այս վերջին խօսքերն արտասանելիս. բայց արդէն ուշ էր:

Տիկին Վիլտօնի փառահեղ սահնակը արծաթէ զանգակները հնչեցնելով՝ մութ գիշերին երկու «որսերի» հետ միասին արագընթաց սահում էր ձեան շերտերի վրայով: Եւ բաղդի ինչպիսի հեգնութիւն—այդ նոյն սահնակը գետին է զլորում ձերուների Փօլդալին, որ չը նայելով Բօրկմանի տղեղ վարմունքին՝ եկել էր նրան յայտնելու իր ուրախութիւնը: Միամիտ ծերունու կարծիքով իր աղջկայ՝ Ֆրիդայի ճանապարհորդութիւնը տիկին Վիլտօնի հետ մի մեծ բարեբաղդութիւն էր:

Միայն էրհարդին որդեգրելու ցանկութիւնը չէր, որ Էլ-

լային մղել էր գէպի Բօրկմանի տունը՝ նա այս վերջինի հետ շատ կարևոր հաշիւներ ունէր մաքրելու:

Բօրկման վաղուց չէր տեսել Էլլային, որի թուխ գիսակները նա երբեմն շոյում էր առանձին խաղաքշանքով, իսկ այժմ նրա առաջ կանգնած էր տարիքաւոր մի կին՝ սպիտակ մազերով, տանջուած, բայց գեղեցկութեան հետքերը դեռ չը կորցրած գէմքով: Գերեզմանի չէմքից ոչ հեռու՝ նա մի մարմնացած բողոք էր Բօրկմանի խստասիրտ և տմարդի վարմունքի դէմ: — «Դու ամեն ինչ զոհնդիր» — ասում է նա Բօրկմանին — «ինչ որ թանկագին էր քեզ համար — և քո ապագան... և քո կեանքը»: Բայց Բօրկմանի համար «կեանքը միշտ ամենաթանկագին բանը չէ աշխարհում»: Բօրկմանին թէի այժմ թւում էր թէ իր համար ամենաթանկագինը եղել է Էլլան — այնուամենայնիւ իրական տխուր փաստերն անհաշտ էին այս կարծիքի հետ. «ամենաթանկագին» կեանքը նոյնպէս փշրուած և խորտակուած էր՝ ինչպէս իր սեփական կեանքը: Բօրկման մի մեծ ոճիր էր գործել այն կնոջ դէմ, որ պատրաստ էր իր հետ կրել «ամեն ինչ — և՛ աթօթը և՛ անանկութիւնը»:

Երկար բացակայութիւնից յետոյ՝ այժմ ոճրագործի առաջ կանգնած՝ արդար զայրոյթի շանթեր են, որ դուրս են ցատում Էլլայի բերանից — «Դու մարդասպան ես, դու գործնդիր ամենամեծ մահաշոյու մեղքը. դու սպանեցիր իմ մէջ կենդանի հոգին, որ ընդունակ էր սիրելու: Հասկանում ես թէ դա ինչ է նշանակում: Ս. Գրքի մէջ խօսւում է մի խորհրդաւոր մեղքի մասին, որի վերաբերմամբ գոյութիւն չունի և ոչ մի ներում: Առաջ ես ամենինիս գաղափար չունէի թէ դա ինչ տեսակ մեղք է. այժմ եմ միայն հասկանում: Ամենամեծ, աններելի մեղքը — դա մարդկային կենդանի հոգու սպանութիւնն է... Դու պատասխանատու ես կրկնակի սպանութեան համար — թէ քո և թէ իմ հոգու»:

Բօրկմանը Էլլայի սրտի այս աղիւղւորմ փղձկոյցը զանում է շատ «բնական» և հասկանալի, որովհետեւ նա մի կին է, որի համար ուրիշ ոչինչ գոյութիւն չունի «բացի սրտի հաշիւներէի»: Բայց նա ուղում էր, որ Էլլան էլ իրան հասկանայ և չը մտածէ թէ ինքը «Շահի համար ծախել է իր ամենաթանկագին սեփականութիւնը աշխարհում»: Բօրկմանի այս ցանկութեանը և նրան անմիջապէս հետևող պատճառաբանութիւնների մէջ արտայայտւում է գժբաղդ հերոսի բնաւորութեան ամենահետաքրքիր կողմը, որ և իր անկեղծ ու անարուեստ չնշտով կարծես մասամբ մեղմացնում է նրա չոր, անողոք խստասրտութիւնը — «Ա՛խ, Էլլա, անցեալի հետ կապուած գործողութիւնների շար-

ժառիթները յիշել այնքան հեշտ չէ։ Ազօտ կերպով այսքանն եմ միայն պատկերացնում, որ լուելեայն պատրաստելով իմ հակա-յական ձեռնարկութիւնները՝ ես ինձ համարում էի կարծես մի օղագնաց, որ գիշերներն անքուն մնալով՝ լցնում է իր ահագին գունդը և պատրաստում ընկղմուել անյայտ և բազմաթիւ վտանգներով լի օդային ուղիքանոսը... Ես կամենում էի իմ ձեռքն ամփոփել մեր երկրի իշխանութեանն բոլոր աղբիւրները, բոլոր հարստութիւնները, որոնցով վխտում են երկիրը և ժայռերը, ծովը և անտառները—ուզում էի ինձ հպատակեցնել, որպէս զի յետոյ գրանցով բազդաւորացնէի հազարաւոր մարդկանց։

Այս խօսքերից յետոյ էլլան թէն դարձեալ անյուզողդ է— Բօրկմանի դարձեալ համարում է «սփրագործ, կենդանի և ուրախ գգայմունքներ սպանող» —այնուամենայնիւ նա տողընդմէջ յոյց է տալիս նաև կարեկցութեան ջերմ՝ զգայմունք զէպի Բօրկմանի Որքոն տարբերում է այս տեսակէտից Գունհիլդը, որի առաջ Բօրկման նոյնպէս բաց է անում իր սիրտը— «Իմ յանցանքը յայտնի է ամբողջ աշխարհին, բայց աշխարհը անտեղեակ է թէ ինչու ես այդպէս վարուեցի, թէ ինչու ես այդ յանցանքը պիտի գործէի։ Մարդիկ անընդունակ են ըմբռնելու, որ ես ուրիշ կերպ չէի կարող վարուել, որովհետեւ ես էի այն, ինչ որ եմ—Չօն Գաբրիէլ Բօրկման... Ես ունէի իշխանութիւն իմ ձեռքի տակ, միւս կողմից այն ներքին, անյաղթելի մղումը... միլիօններ կուտակուած էին երկրի տակ, ժայռերի խորերում և ինձ էին կանչում, ազաչում էին աղատուելու համար, և ոչ ոք, բացի ինձանից, չէր լսում նրանց»։ Եւ երբ նա դեռ սթափուելու, նոր կեանքի արշալոյսի մասին էր մտածում— «Քարասիրտ կինը իսկոյն վրայ է բերում— «Այլ ես մի երազի կեանքի մասին։ Աւելի լաւ է հանդիստ կերպով մնալ գերեզմանումդ, ուր որ արդէն ընկած ես»։ — «Գունհիլդ, Գունհիլդ, ինչպէս կարող ես»... —յուզուած կերպով ընդմիջում է էլլան։

Գունհիլդը իր ամուսնուն «մեռած» համարելով արդէն «յուշարձանի» պատրաստութիւնն էր տեսնում—մի յուշարձան որ ոչ քարից էր լինելու և ոչ մետաղից, այլ «կենդանի ծիւրից»։ Այս «կենդանի յուշարձանը» սակայն գնաց իտալական երկնքի տակ թառամելու։

Ութ տարուայ առանձնութիւնից և փակուած կեանքից յետոյ՝ ծիւտ այն գիշերը, երբ իր որդին ճանապարհ է ընկնում զէպի հարաւ—Բօրկման, առանց ուշադրութիւն դարձնելու ցուրտ կզանակի վրայ, դուրս է գալիս զէպի իր սիրած բնութեան գիրկը, որ մի տարօրինակ զուգաչիտութեամբ ձեռն և

սառույցի շերտերով է ծածկուած՝ ինչպէս իր սիրտը՝ Նրան ուղեկցում է հաւատարիմ էլլան։ Դժբաղդ մենակեացի բոպէները սակայն արդէն հաշուած են. նա դուրս է եկել այլ եւ յաւիտեան իր առանձնասենեակի երեսը չը տեսնելու համար։ Ժայռերի գլխին կանգնած ցնորամիտ երեակայութեամբ նա այսպէս է զստանցում— «Տեսնում ես հեռու, ֆիօրդերի վրայ մեծ շողենաւերի ծուխը։ Ես տեսնում եմ. նրանք գնում ե գալիս են աշխարհի զանազան ազգերը միմեանց հետ կապուած Դրանք լոյս ե տաքութիւն են տարածում հաղարարութեան արտերում։ Իմ նպատակն էր ահա այդ բանն ստեղծել, որ ե մնաց երազ... Իսկ այնտեղ, ներքեւ՝ գետի ափին, լսում ես գործարանների ալմուկը, զղրգոյը։ Դրանք իմ գործարաններն են— այն բոլորը, ինչ որ ես ստեղծել էի ուզում։ Լսիր, ինչպիսի կենդանութեան մէջ են։ Գիշերային աշխատանքի ժամանակն է— այնտեղ գիշեր ե ցերեկ աշխատում են։ Լսիր, լսիր անիւների պտոյտը, զլանների փայլը... Բայց այդ բոլորը դեռ իմ կառավարութեան արուարձաններն են... Ի հարկէ իմ կառավարութեան, այն կառավարութեանը, որին ես համարեա թէ տիրապետելու վրայ էի, երբ ես մնուայ... Եւ սհա այդ բոլորն ընկած է անտէր ե անօդնական, աւազակների յարձակումներին ե կողոպուտներին ենթարկուած։ Էլլա, տեսնում ես հեռուում այն լեռնաշղթաները, որոնք մէկը միւսի յետեից բարձրանում են աշտարակաձի— ահա իմ անվերջ, խոր ե անսպառելի թագաւորութիւնը... Ես տեսնում եմ կուտակուած միլիոնները, զգում եմ հանքային երակները, որոնք զանազան ձեւաւորութիւններով ե հանգոյցներով ձեռները գէպի ինձ են մեկնում։ Ես տեսայ այդ բոլորը իբրեւ կենդանի ոտուերներ՝ այն գիշերը... Երբ լսագոյնը ձեռքիս բանկի ներքնասնեակումն էի (Բօրլմօնը սրանով իր կատարած բանկի կողոպուտն է յիշում)։ Նրանք ազատութիւն էին խնդրում. ե ես փորձեցի նրանց ազատել բայց չը կարողացայ. զանձը նոբից անդունդն ընկղմուեց։ (Ձեռները բազկատարած) Բայց այս գիշերային լուսութեան մէջ ես կամենում եմ մրմնջալ ձեզ— սիրում եմ ձեզ, ով անդունդների ե խաւարի մէջ թաղուած կենդանի զանձեր. սիրում եմ ձեզ կեանքի ծարաւով պապականող նիւթեր, սիրում եմ ձեզ ձեր բոլոր չքեղութեամբ, ձեր փայլով ե իշխանութեամբ։ Սիրում, սիրում, սիրում եմ ձեզ»։

— «Այն, այնտեղ՝ երկրի տակն էր միշտ քո սէրը, ուր ե մնայ, Զօն, իսկ այստեղ՝ երկրի վրայ մի ջերմ, կենդանի մարդկային սիրտ էր բաբախում քեզ համար ե դու փչելէիր...

Այդ տեսակ սպանութեամբ դու երբեք չես հասնի քո նը-

սլատակին. ամենեւին յաղթական կերպով մուտք չեն դործի քո
ցրտաշունչ և մռայլ թագաւորութեան մէջ՝—սլատապանում է
էլլան:

Բայց Բօրկմանի շունչն արդէն մարելու վրայ էր—կաթ-
ուածի նշանները կամաց-կամաց երևում էին. —“Կարծես մէկը
սառոյցի ձեռներով ճնշեց իմ կուրծքը... հէ... երկաթէ, և ոչ
թէ սառոյցի ձեռներով” —այս խօսքերից յետոյ նա անշնչայաժ
վայր է ընկնում:

Գունդիլը աղախնի հետ վրայ հասնելով՝ նկատում է.

—“Նա հանքահանի որդի էր... բանիկի վերատեսուչ. այդ
պատճառով չը կարողացաւ դիմանալ այս թարմ օդին”:

—“Աւելի շուտ նրան ցուրտն սպանեց” —աւելացնում է
էլլան:

—“Յուրաքանչեւ, ցուրտը նրան վաղուց էր սպանել”:

էլլան հաստատում է իր քրոջ այս խօսքերը աւելացնե-
լով.

—“Եւ ինձ քեզ հետ ստուերի վերածել”:

—“Իրաւունք ունես”:

—“Մեռեալը և երկու ստուերներ—ահա թէ ինչ արաւ
սառնութիւնը”:

—“Հոգեհան սառնութիւնը, եւ կարծեմ այժմ կարող ենք
ձեռք մեկնել միմեանց, էլլա”:

—“Կարծեմ այժմ կարող ենք”:

Այսպիսով երկու քոյրերը իրանց “սիրածի” դիակի վրայ
են միայն հաշտում: Բայց այլ ևս ինչո՞ւ համար՝ քանի որ նը-
րանք երկու “ստուերներ” էին միայն—որովհետեւ երկու կա-
նանց մէջ այլ ևս ոչ մի կուտածաղիկ չը կար—Բօրկմանը դիակ
էր զարձել, իսկ էրհարդը բարոյապէս մեռել:

Բօրկմանի վերջին խոստովանութիւնները և ողբերգական
վախճանը արդէն ցոյց են տալիս, որ նա լոկ իր փառքի և հա-
համար չէր ձգտում դէպի առաջ: Թող պարագօքս չը թուի,
եթէ նկատենք, որ նա էլ իր տեսակում նոյնպէս մի իդէալիստ
էր և մինչև իսկ մի մոլեռանդ իդէալիստ: Նա սկզբից մինչև
վերջ մի երեւակայող, ցնորամիտ երազող է, որ անողոք կեան-
քի բոլոր անախակալ հարուածների առաջ մնում է միանգամայն
անդրդուելի: Իրականութեան ամենաճնշող բռնութիւնն անգամ
անկարող եղաւ զրուել նրա երազը — և նա մինչև իր վերջին
շունչը երազում էր: Բայց ինչ էր նրա երազը, կամ ուրիշ խօս-
քով, ինչո՞ւմ էր կախնում նրա իդէալիզմը—իր “գիւտերով” և
կարողութեամբ լախտաւորացնել ամբողջ մարդկութիւնը: Նա
այնքան ինքնավստահ էր և իր ուժերով յափշտակուած, որ ի-

րան մի բացառիկ և ընտրուալ մարդ համարելով՝ կատարելապէս համոզուած էր, որ միայն ինքն է կոչուած այդ մեծ միսիայի համար—միայն ինքը՝ Զօն Գաբրիէլ, նա էր միայն լսում երկրի տակ կուտակուած միլիօնների զնգզնգոցը, հանքային բաղմաթիւ սրակներ պաղատանքի մրմունջներով միայն նրան էին մեկնում իրանց բազկատարած ձեռները։ Որ ինքն էր միայն ընտրուած սրանց պաղատանքը լսելու, այս անկենդան երակներին կեանք պարգևելու, սա, իմիջի այլոց, որոշակի երեւում է հետեւեալ խօսքերից.—«Նս կը կամենայի իմանալ՝ եթէ ուրիշներ լինէին իմ տեղը՝ նոյն իշխանութիւնը ձեռնարին՝ արդեօք ճշտ այնպէս չէին վաբուր, ինչպէս ես... Ո՛չ, և միմիայն նրա համար, որովհետև նրանց պակասում էր այն ոյժը, որով միայն ես ինքս եմ օժտուած։ Եթէ անգամ նրանք նոյնն անէին, ինչ որ ես՝ յամենայն դէպս ուրիշ զբղումներով կը զեկաւարուէին, քան թէ ես և այն ժամանակ գործը ինքն էլ ուրիշ կերպարանք կը ստանար»։

«Ուրիշ զբղումներ» խօսքը արդէն ցոյց է տալիս, որ Բօրկման իրան ազատ է համարում եսական հակումներից և նուիրուած միմիայն իր իդէալին։ Այն ինչ, եթէ ուրիշները նոյն յաջողութիւնը ունենային՝ դա կը դառնար միայն փառասիրութեան և ոչ թէ իդէալիզմի հետեւանք։ Այս ջերմ, անսպառ հաւատքն է դէպի իր իդէալը, որ նրան դարձնում է և իր սեփական դատաւորը—մի դատաւոր, որ անշուշտ պէտք է արդարայնէր ինքն իրան—«Բանտարկութեան տարիներում և այստեղ դահլիճում՝ առանձնութեան մէջ ես կրկին և կրկին քննում էի իմ գործը—ինքս անձամբ... Ես էի ինձ և՛ դատաւարտող և՛ պաշտպանող, ես էի իմ դատաւորը—և համարձակում եմ աւել՝ աւելի անաչառ քան թէ ուրիշ որ և է մէկը... Քննում էի այնպէս անխնայ, այնպէս անողորմ կերպով՝ ինչպէս մի փաստաբան... Եւ ահա իմ խորհրդակցութիւնների մշտական հետեւանքը—եթէ ես մեղաւոր եմ՝ այն ժամանակ մեղաւոր եմ միմիայն իմ առաջ»։

Ինքն իրան արդարայնելով հանդերձ՝ «անաչառ դատաւորը» այնուամենայնիւ մի բանում խիստ կերպով դատաւարտում է իրան—դա մի անխնայ, ոչնչացնող ինքնադատաւարտութիւն է.—«Նս այս ամբողջ 8 տարին իզուր անցկացրի—բանտարկութիւնից ազատուելուց անմիջապէս յետոյ ես պէտք է նուիրուէի իսկական կեանքին, անդրդուելի և ամեն տեսակ ցնորբից ազատ իրականութեանը... Ես պէտք է ամեն ինչ նորից սկսէի՝ նախկին բարձրութեանը հասնելու—նոյն իսկ աւելի

բարձր կանգնելու քան թէ սուաջ՝ հակառակ այն բուրբին, ինչ որ տեղի էր ունեցել»:

Այս իրականութեան մղումն է, որ նրան կէս դիշերին դուրս է բերում իր սուսնձնասենեակից: Բայց իր ամենավառ երազից յետոյ՝ երբ նա մի քանի ակնթարթ սթափուում է՝ այդ նոյն իրականութեան բազուկը—«սառսցի» և «երկաթի» իմաստալից խորհրդանշանով—ճմլում է նրա կուրծքը...

Մենք տեսնում ենք՝ թէ ինչպէս Իբսէն մի հին, վաղուց արծարծած թեմայի տալիս է նոր արտայայտութիւն—դա իդէալիզմն և կեանքի մէջ եղած յարաբերութիւնն է: Այն իդէալիզմը, որի ծիւրը կեանքի հոգի վրայ չէն ընկնում, մնում է անպտուղ, այն իդէալիզմը, որ իրական հորիզոնից դուրս է կազմակերպում—սոսկերի թաղաւորութեան մէջ—դառնում է մի ցնորք. մի իլլուզիօն: Իբսէն իր բազմաաեսակ հերոսներով հաստատել է այս ճշմարտութիւնը...

Միւս կողմից անկասկած է, որ Իբսէն չօչափում է հոգեբանական մի վերին աստիճանի հետաքրքիր և բարդ խնդիր—իդէալիզմի էութիւնը, նրա ներքին վերլուծումը և որ զլիսաւորն է՝ իդէալի և իդէալիստի մէջ եղած յարաբերութիւնը: Բացարձակ իդէալիզմը և անհատական կեանքը նա ուղղակի դժմուդէմ է դնում, և կարծես մէկը հերքում, բացառում է միւսը: Չէ որ Բօրկման ինքն է խոստովանում թէ «կեանքը միշտ ամենաթանկագինը չէ»: Նրա համար ամենաթանկագինը իր իդէալն էր, որին նա զոհ բերեց իր կեանքը, և ոչ միայն իր սեփական կեանքը, այլ և շատերի՝ չը խնայելով նոյն-իսկ իր որդի սիրածին:

Խիստ, բացարձակ մտքով իդէալիզմը կարծես մի տեսակ ոչնչացում, ինքնաքայքայում է: Եւ հետաքրքիրն այն է, որ Իբսէն իդէալիզմի այս քայքայող էութեանը ընդհանրապէս մի տեսակ քարայնոց սառնութեան արտայայտութիւն է տալիս—Էլլան նկատում և Գունհիլը հաստատում է, որ Բօրկմանի մահունի պատճառը «սառնութիւնն» էր: Բրանդն էլ մարդկութիւնը գէպի իր աստուածային իդէալն առաջնորդելիս՝ միթէ նոյն դօրութեան և սառնութեան ներկայացուցիչը չէր, միթէ նա էլ չը զոհեց թէ իրան և թէ իր ընտանիքի բոլոր անդամներին: Նոյն սառնութեան զոհերին մենք իսկայն կը հանդիպենք նաեւ Իբսէնի վերջին գրամայում:

Սակայն հոգեբանական այս նուրբ վերլուծումով Իբսէն միթէ հանդիսանում է իբրեւ իդէալիզմի հակառակորդ: Այսպէս մտածել կը նշանակէ Իբսէնի ոգին միանգամայն խեղաթիւրել: Չը պէտք է մոռանալ, որ նա բացարձակ, կամ ուրիշ խօսքով՝

անառողջ, ցնորոմիտ իղէալիզմ է, որ ներկայացնում է սառնութեան դրօշմտի եթէ այս տեսակ իղէալիզմը պահանջում է անպայման զոհարերութիւն՝ պարզ է, որ առողջ իղէալիզմը, յամենայն դէպս, դարձեալ անմտածելի է առանց զոհարերութեան: Սակայն տարբերութիւնը կայանում է նրանում, որ այս դէպքում զոհարերութիւնն ունի իր սահմանը և որ գլխաւորն է՝ որակը: Ձոհարերութիւնն այն ժամանակ է դառնում զոհահատելի՝ երբ այս սրակը անտես չէ անում և այդպիսով իր դրսեւորման հիմքը—իղէալիզմի մաքրութիւնը, վսեմութիւնը—բացասականի չէ վերածում:

Ուրեմն, ընդունելով հանդերձ, որ ամեն մի իղէալիզմ կապուած է զոհի զազաւարի հետ՝ միւս կողմից յայդ տարով, որ զոհարերութիւնն ունի և իր հիւանդոտ ու բացառական տեսակները—Իբսէն միթէ, մտադիր է առհասարակ զոհի զազաւարը, կամ ուրիշ խօսքով իղէալիզմը à tout prix հերքել—ամենեւին—կը պատասխանենք մենք:

XVIII

1899-ին լոյս տեսաւ Իբսէնի վերջին գրաման—„Նրբ մեցմ մեռածներս սրափուեցմ“—Դրամայի ճակատին հեղինակը գրել է „գրամատիկական վերջաբան“, որ երկու էերպ կարելի է համընթաց—կամ մի շարք գրամանների վերջաբան և կամ առհասարակ Իբսէնի գրամատիկական գրուածների վերջաբանը: Սակայն ամենահաւանականը վերջինն է, որովհետեւ, ծերութեան պատճառով—1898-ի մարտի 20-ին տօնուկը հանճարեղ գրամատուրգի ծննդեան 70-ամիայ յօրեկանը, որ մի ընդհանուր փառահեղ տօն էր Միանդինասեան թերակղզու բոլոր ազգերի և առհասարակ ամբողջ քաղաքակիրթ ուշխարհի համար—երեւի պատկանելի հեղինակը այլ եւս զաղտրել է գրելուց:

Իբրեւ „գրամատիկական վերջաբան“ Իբսէնի այս ստեղծագործութիւնն անշուշտ աւելի մեծ հետաքրքրութիւն պիտի չարժէ՞ քան թէ նրա որեւէ նախկին գրաման: Մանաւանդ որ ընթերցողը կամ հանդիսականը մի ներքին մղումով կամենում էր տեսնել այս վերջին գրամայի մէջ Իբսէնի հանճարի ամենափայլուն արտադրութիւնը և նրա աշխարհայեացքի, փառաստութեան և խորհրդածութիւնների գումարը:

Նօթանաստամիայ ծերունին ինչքան էլ հանճարեղ լինէր, այնուամենայնիւ այս տարիքում անկարող էր, ի հարկէ, տալ մի արտասովոր, բոլոր նախկինները գերազանցող ստեղծագործութիւն: Մենք կը տեսնենք, որ նա իր այս վերջին գրամայում

համարեա նոյն զլիաւոր պրօբլեմներն է շօշափում, որոնք արծարծուած էին նրա նախալերջին և նախկին ուրիշ շատ դրամաներում—անհատականութեան, իսկական ամուսնութեան, իդէալի և կեանքի յարաբերութեան խնդիրները: Ամենահետաքրքիրն այն է, որ այս անգամ Իբսէնը այս կարեւոր խնդիրները կապում է մի այնպիսի հերոսի հետ, որի ներքին աշխարհի նկարագիրը գուցէ որոշ չափով հէնց իր սեփական հոգու արտայայտումն է—դա մի արուեստագէտ է, մի նշանաւոր քանդակագործ: Այնպէս որ կեանքի և իդէալի մէջ եղած յարաբերութեան փափուկ խնդիրը այս հերոսի վերաբերմամբ երեւան է գալիս իբրեւ կեանքի և գեղարուեստական իդէալիզմի յարաբերութեան խնդիր:

Ո՞ր իսկական արուեստագէտը միայն ապրելու, կեանքի հաճոյքը մինչեւ յատակը վայելելու մէջն է տեսել իր կոչումը, իր նպատակը: Կան, ի հարկէ, quasi-արուեստագէտներ, որոնք զուրկ լինելով իրանց կոչմանը համապատասխանող իսկական շնորհքից՝ իրանց *artiste* լինելը ամեն կերպ աշխատում են *bonvivant*-ական ամենաբանալ հակումների, անբարոյականութեան տղմի մէջ միայն որոնել: Եւ պէտք է նկատել, որ հասարակաց կարծիքն էլ այս տեսակ „ականաւոր“ օրինակներ ի նկատի ունենալով՝ շատ անգամ մոլորուել է և մոլորում է՝ ենթադրելով, որ այդպէս էլ պէտք է լինի, որ արուեստագէտ ասածը ուրիշ կերպ անմտածելի է: Յիրաւի՝ արուեստագէտ գաղափարը—լինի իսոքա բանաստեղծի, նկարչի, երաժիշտի թէ դերասանի մասին՝ դա միեւնոյնն է—ժողովրդի մեծագոյն մասը համարեա ամեն տեղ կապում է շարունակ ապականուած բարքի և անբարոյականութեան հետ:

Այն արուեստագէտը, որ ընդունակ է եթէ ոչ լիովին, գոնէ աւելի ուժեղ կերպով իր արուեստով և ոչ թէ կեանքի անյողական հաճոյքներով յափշտակուել՝ նա է իսկական արուեստագէտը: Ամեն մի բանական արարած՝ փողոցային չըմուխկից սկսած մինչեւ բարձրագոյն կրթութեան տէր ինտելիգենտը՝ կեանքի մէջ ունի մի կենդրոնական նպատակ, մի յոյզ, մի կիրք: Մէկի համար՝ գողութիւն, աւազակութիւնն է կիրքը, միւսի համար՝ անբարոյականութիւնը, երրորդի համար՝ թղթախաղը, չորրորդի համար՝ մտաւոր զբաղմունքը, Նապօլէոնի համար՝ աշխարհ տիրապետելը, Բրանդի համար իր աստուածային իդէալը, Բօրկմանի համար՝ երկրի տակից գանձեր հանելու ձգտումը և այլն: Ահա իսկական արուեստագէտի կիրքն էլ իր սեփական արուեստն է. դա ոչ միայն նրա նիւթական, այլ ա-

ոսեւիպէս հոգեկան կեանքի աղբիւրն է *)։ Quasi-արուեստագէտը անունով է արուեստագէտ, որովհետեւ արուեստը նրա համար կիրք չէ, նրա յափշտակութեան և ոգեւորութիւնների կենդրոնակէտը չէ։

Որոշելով իսկական և quasi-արուեստագէտի մէջ եղած այս բնորոշ տարբերութիւնը՝ այժմ դառնանք դէպի խնդրի միւս կողմը, որի շուրջն էլ իսկապէս պտտում է Իբսէնի գրամայի գլխաւոր հանգոյցը — չը նայելով, որ բուն արուեստագէտի համար ամենաուսեղ կիրքը իր, այսպէս ասած, գեղարուեստական կիրքն է՝ այնուամենայնիւ միթէ այս կիրքը միաժամանակ պէտք է լինի և նրա միակ կիրքը. միթէ նա բացառապէս իր արուեստով պէտք է ապրի՝ կեանքը, սէրը, ընտանեկան պարտականութիւնները և այլն պէտք է արհամարհէ։

Ահա այս հարցի պատասխանն է, որ մենք գտնում ենք, Իբսէնի վերջին գրամայում։ Թէ այսպիսի հարցին նա ինչ տեսակ պատասխան կարող էր տալ՝ սա.չառ պարզ է. դա նոյն պատասխանն է, որը մենք գտանք «Բրանդում» և որին հանդիպեցինք նաև Ջոն Դաբրիէլ Բօրկմանում։

Պրօֆէսսոր Արնօլդ Բուրէկը մի նշանաւոր քանդակագործ է. նրա փառքը և հռչակը աւելի է մեծանում մի ստեղծագործութեամբ, որ նա խորհրդաւոր կերպով անուանում է «Յարութեան օրը»։ Բայց կարելի է ասել, որ նա իր այս հռչակը մասամբ պարտական էր մի կնոջ, մի հրաշագեղ կոյսի, որ պատրաստակամ կերպով իր ամբողջ մերկութեամբ նրան իբրեւ մօդէլ էր ծառայել։ Իրինէն ոչ այնքան գեղարուեստասէր հակումներին՝ որքան դէպի Բուրէկն ունեցած վառվռուն, բայց ծածուկ սիրուց դրդուած՝ յանձն էր առել իր մարմինն ի ցոյց դնել նրա առաջ։

Բուրէկը արուեստագէտ է բառի բուն նշանակութեամբ. նա ամբողջովին իր ստեղծագործութեան իդէալով յափշտակուած՝ Իրենէի վրայ նայում է լոկ իբրեւ մօդէլի և այս պատճառով ամենեւին չէ չօչափում նրան։ Ուրիշ կերպ Իրենէն ինչպէս կարող էր դառնալ նրա համար «ամենաաղնիւ», ամենամաքուր և ամենաիդէալական կնոջ՝ նախապատկերը իսկ Իրենէն՝ երիտասարդ, գեղեցիկ, թարմ՝ իր զգայմունքների բոլոր ջերմութեամբ սիրում է Բուրէկի մէջ մարդուն, աւելի ճիշտ՝ տղամարդուն և ոչ թէ արուեստագէտին. իր սրտի խորերում նա

*) Սա չէ նշանակում, ի հարկէ, թէ իսկական արուեստագէտները առհասարակ հեռու են ուրիշ տեսակ հաճութիւն որոնելու ձգտումից։

գուցէ նոյն-իսկ տառում, արհամարհում էր Բուբէկի արուեստը: Իրենէն կատաղում, զայրոյթից պատառ-պատառ է լինում, բայց ի զուր. Բուբէկի մոքոմն անգամ չէ անցնում զժրազդ կնոջ ներքին, հոգեկան փոթորիկը: Հասնելով իր նպատակին՝ ստեղծելով մի հրաշակերտ, որ իր փառքի և անմահութեան կոթողն էր գտնաւում՝ նա շնորհակալութեամբ, բայց միանգամայն անտարբեր կերպով արձակում է իրենէին՝ նրա հետ հանգիպելը և այս հանգիպման խոշոր հետեւանքը համարելով լոկ «մի բաղդատ. որ միջադէպ»:

Իրենէն գտնութեան և արդար զայրոյթի լեզին կրծքի տակն ամբարած՝ բաժանում է Բուբէկից, որին նա տուել էր ոչ միայն իր մարմինը, այլ և «իր հոգին»: Սառն, անտարբեր արուեստագէտից կամովին յետ իլիկ իր հոգին նա անկարող էր, իսկ մարմինը շարունակ իր տրամադրութեան տակն էր: Եւ վայ այն նորաթիթիթ, մատաղ կոյսին, որի հոգին ուրիշին է պատկանում, իսկ մարմինը—սչ: Կարելի է ասել, որ այս տեսակ անբազդ արտաբան մարմինը ուղղակի գտնում է մի վտանգաւոր խալթոց, մի ռիսկիթ թշնամի հէնց իր սեփական հոգու գէմ: Որոշ տարիքում այս է կոնսցի բնաւորութիւնների հիստիալիութեան, վերաւորանքի և յուսահատութեան բնական հետեւանքը: Իրենէն նոյն սեռի և արկածալից տարիքի ներկայացուցիչն էր՝ հետեւաբար նոյն ուղիովով ընթանալու վտանգին մատնուած: Կատաղի զայրոյթից մի տեսակ ինքնամոռարութեան մէջ ընկած՝ նա անձնատուր է լինում կեանքի ալիքներին և զգայական հաճոյքների յորձանգումն է որոնում իր «թիթիթարութիւնը»: Այն մարմինը, որ մի գեղարուեստական հրաշակերտի պատկն էր կազմում՝ նա այժմ ի ցոյց է դնում զտնագան Variété-ներում, որ Բուբէկի անմեղ աչքերի փոխարէն նրա վրայ են յառած հազարաւոր մոլի և կրքոտ հայեացքներ: Նա գտնում է «մի մերկ արձան կենդանի պատկերների մէջ»:

Այս դեռ բաւական չէ. Բուբէկի վրէժը նա լուծում է այն բոլոր տղամարդկանցից, որոնց նա հանդիպում է իր կնանքի այս փոթորկալից տարիների ընթացքում: Քանիսի հետ նա վտանգաւոր, անխիղճ խաղեր է խաղում, քանիսին բաղդաւորաբանելու կեղծ, խարդախ ժպիտ ցոյց տալիս՝ գրաւում, յափըշտակում, բայց դէպի անբաղդութեան վրէն առաջնորդում. քանիսի մոհուան և ինքնասպանութեան պատճառն է լինում: Կատաղի ոճրագործը և ոչ մէկի մէջ խորութիւն չէ դնում, նա չէ խնայում նոյն-իսկ իր երկու ամուսիններին, որոնցից առաջինը ամերիկացի մի բարձրաստիճան զիպլումատ էր, իսկ երկ-

բորզը Ուրալում ոսկի հանքեր ունեցող մի հարուստ ռուս վաճառականն Մէլկին նա խելագարեցնում, ինքնասպան է գարծնում, իսկ միւսին՝ իր փոքրիկ, սրածայր դաշոյնով՝ սպանում։ Նա չէ հրաժարւում գործ դնել նոյն-խել ամենավայրագ ոճիւրը — որդեսպանութիւն. իր բոլոր զաւակներին նա մէկ միւսի յետեւից սպանում է՝ «ծնունդից առաջ կամ յետոյ»։

Այս սարսափելի ոճրագործութիւններից սթափուելիս՝ հասկանալի է թէ Իրենէն իւր պէտք է գտնէր իր փրկութիւնը — խելագարատան մի անկիւնում, որտեղ սակայն, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, նա անբուժելի կերպով չէ կաշկանդւում։

Այժմ տեսնենք թէ ինչ բնաւորութիւն ունեցաւ Բուբէկի ճակատագիրը՝ Իրենէից բաժանուելուց յետոյ։ Այս անզուգական մոգէլից յետոյ Բուբէկի ստեղծագործող հանճարը նուազում է. նա այլ եւս անընդունալ է նախկին ոգեւորութեամբ ներշնչուել և ըստ այնմ արտագրել։ Իրենէն անդարձ կերպով տարել էր իր հետ մեծ քանդակագործի մուղան։ Այնուհետեւ նա մի քանի «աննշան բիւստեր» է միայն պատրաստում, որոնք իրան ամենեւին չէին բուսականացնում։ Իր սեփական ստեղծագործութիւններն այնքան անարժէք, այնքան աննշան են երեւում իրան, որ նա կծու հեղձութեամբ ծաղրում, արհամարհում է այն տգէտ ամբոխին, որ ոչխարային հակումներով կարող է յափշտակուել դրանցով և նոյն-խել «ծանրակշիռ ոսկով» փոխարինել։ Նա այդ բիւստերը չէ համարում իսկական բիւստեր, այլ դրանց յետեւ տեսնում է զանազան «կասկածելի և թաքուն» պատկերներ, որոնք անմատչելի են ամբոխի հայիայքին։ Ամբոխը բերանը բաց միայն ոգեւորուել գիտէ այդ բիւստերի «սալչեցնող նմանութեամբ»։ Եւ գիտէք ինչն է այն ծածուկ և խորհրդաւոր երեւոյթը, որ միայն Բուբէկի աչքերին է մատչելի — «Չիերի այլանդակ դէմքեր, պնդագլուխ էշերի քթեր, երկարաականջ և կարճաճակատ չնիրի ու պարարտ խոզերի գլուխներ — պակաս չեն նաեւ ապուշ և վայրենի եղջերի դէմքեր» — մի խօսքով «ընտանի կենդանիների մի ժողովածու»։

Իրենէից բաժանուելուց յետոյ Բուբէկն ամուսնանում է մի կենսուրախ, բայց զեղարուեստասիրական ոչ մի հակում չոյց չը տուող կնոջ հետ — Մայեա, որի համար նա ծառնից լճի գեղածիծաղ ափերում մի սիրուն Վիլլա է կառուցանում։ Բուբէկը զգայական յափշտակութիւնների առաջին և վաղանցուկ շրջանից յետոյ է միայն նկատում այն անդունդը, որ գոյութիւն ունի Մայեայի և իր մէջ։ Նա մի ժառանգի խորհրդաւոր կերպով խոստացել էր իր կնոջ բարձրացնել մի ահագին

լեռ՝ այնտեղից ցոյց տալու «աշխարհի ամբողջ փառահեղութիւնը»։ Բայց նա չուտով համոզուեց, որ Մայեան «անընդունակ է լեռ բարձրանալ», որ նա «նովիտների» կին է և ոչ թէ բարձրութիւնների։ Իսկ երբ Մայեան յիշեցնում է նրան այս մասին՝ Ռուբէկն ուղղակի խոստովանում է թէ դա մի ֆրաղ էր, որ նա սիրում էր դեռ զպրոցական տարիներից յաճախ գործածել։ Բայց Ռուբէկը կեղծում է. նա այս խոստումը համոզուած կերպով էր արել՝ միայն չուտով հիասթափուել, տեսել, որ Մայեան ոչ իր արուեստով ոգեւորուել գիտէ և ոչ կարող է առհասարակ իրան հոգեպէս բաւականացնող մի կին դառնալ։

Մայեան նոյնպէս ասում է Ռուբէկի արուեստը—միայն այն տարբերութեամբ, որ Իրենէն հասկանալով՝ առհասարակ գեղարուեստի էութիւնը, ոգին ըմբռնելով էր ասում, այն ինչ Մայեան՝ առանց որևէ հասկացողութեան։ Նա ամենանպաստաւոր դէպքում իր ամուսնու փառքով միայն կարող էր ոգեւորուել և ոչ թէ այս փառքի իսկական յիշատակարաններով։ Ռուբէկը իր կնոջ հետ անցկացրած հինգ տաղտկալի տարիներումն է վերջապէս համոզւում, որ իր «գեղարուեստական երազները» մրափում են միայն Իրենէի սրտում, որ իր ստեղծագործական ներշնչումների կախարդական բանալին Իրենէի ձեռքումն է և ոչ թէ Մարեայի։

Այս հանգամանքներում Իրենէն և Ռուբէկը հարաւային նորվեգիայի ծովեզերեայ ամարանոցներից մէկում անակնկալ կերպով հանդիպում են միմեանց—սրտնով էլ համարեա սկսւում է դրաման. այնպէս որ գլխաւոր հերոսի և հերոսուհու կեանքի վերոյիշեալ դէպքերը վարագոյրի յետեւն են տեղի ունենում։

Ընկճուած, մելամաղձոտ, հիասթափութեան ենթարկուած Ռուբէկը նախ քան ծովային մի մեծ ճանապարհորդութեան սկսելը՝ Մայեայի հետ առժամանակ հանգստանում էր ամարանոցում։ Անքուն գիշերներից մէկում, նա իր սենեակի պատուհանի հանդիպակաց ծառերի տակ, նկատում է մի սպիտակազգեստ կին թափառելիս. սրան անմիջապէս կից որոշում է մի ուրիշ կերպարանը՝ «բոլորովին մութ՝ ինչպէս մի ստուեր»։ Երբ առաւօտեան Ռուբէկը պատմում է Մարեային իր տեսածը՝ վերջինս կարծում է թէ նա երազած պէտք է լինի։ Սակայն Ռուբէկը իր սեփական աչքերով տեսածին աւելի էր հաւատում, քան թէ իր կնոջ մեկնութեանը—այնպէս որ վերոյիշեալ գիշերային կերպարանների մասին հիւրանոցատիրոջից է բացատրութիւն խնդրում։ Վերջինս սկզբում անտեղեակ և մի քանի րոպէից յետոյ միայն ուշքի եկած՝ հազիւ էր սկսել Ռուբէկին

քացատրութիւններ տալ—երբ յանկարծ հեռուից նկատում է մի նիհար, բարձրահասակ տիկնոջ և նրա հետ մի տարկաւագուն՝ արծաթէ խաչը կրծքին, Տիկնոջ երեսը դժգոյն է և դալուկ, դիմագծերը անշարժ և անկենդան, աչքերը դէպի գետին խոնարհած և ըստ երեւոյթին կարծես առանց տեսողութեան, քայլերը յամր և դանդաղ, Առանց իր շուրջը որեւէ հայեացք ձգելու՝ նա իր ուղեկցի հետ մտնում է հիւրանոցի պալիլիոն, Բուբէկն ակամայ դէպի Պալիլիոնի դուռն ուղղուած՝ նետարդային հետաքրքրաշարժութեամբ հարցնում է—«ո՞վ էր այս տիկինը»։—«Մի օտարուհի»—պատասխանում է հիւրանոցատէրը։ Նա յայտնում է նոյն-իսկ տիկնոջ անունը—madame de Satow. Մայեան նկատելով իր ամուսնու տաքօրինակ հետաքրքրութիւնը՝ հարցնում է—«չը լինի այս տիկինը քեզ երբ և իցէ մօզէլ է ծառայել»։—«Մօզէլ»—ապշած կրկնում է Բուբէկը—«ո՛չ, իմ փոքրիկ Մայեա, Նա իսկապէս միայն մի հատիկ մօզէլ եմ ունեցել, մի հատ իմ բոլոր ստեղծագործութիւնների համար»։

Այդ միջոցին հեռուից գալիս է կալուածատէր Ուլֆհայմը՝ «արջասպանը»՝ չըջապատուած իր ամենասիրելի բարեկամներով—չներով։ Հիւրանոցատէրը ամեն կերպ աշխատում էր խուսափել նրան հանդիպելուց, որովհետև շատ անախորժ էր նրա հետ խօսել, մանաւանդ «կանանց ներկայութեամբ»—բայց արդէն ուշ էր։

Ինչպէս madame de Satow մի րոպէ առաջ դրաւել էր Բուբէկի ուշադրութիւնը՝ այնպէս էլ այժմ այս տաքօրինակ որսորդն է դարձել Մայեայի հետաքրքրութեան առարկան—«Դուք ճիշտ արջերի որսորդ էք»—հարցնում է նա Ուլֆհայմին։—«Ամենամեծ հաճոյքով արջերի յետևիցն եմ ընկնում, բայց ինձ ակորժելի են առհասարակ ամեն տեսակի գազաններ, որոնք կը հանդիպեն գնդակիս—արծիւներ, դայլեր, կանաչք, եղնիկներ թէ եղջերուներ—բոլորը մէկ է—միայն թէ պէտք է թարմ, հիւթալից և արիւնառատ լինեն»։

Նրանք շուտով են բարեկամանում։ Ուլֆհայմը յայտնում է թէ մտադիր է շուտով լեռը բարձրանալ որսի և առաջարկում է Մայեայի ընկերակցութիւնը։ Իսկ նախ քան այդ՝ նա գնում է իր նոր բարեկամի բարեկամների—չների—կերակրուելը տեսնելու։

Այս բաղդաւոր զոյգի հեռանալուց անմիջապէս յետոյ ներս է մտնում տիկին de Satow՝ սարկաւագունու պատրաստած նախաճաշը վայելելու։ Կաթի բաժակը հազիւ շրթունքներին մօտեցրած՝ նա յանկարծ կանգ է առնում, անկենդան և արտայայտութիւնից զուրկ հայեացքով նա Բուբէկին է նայում։

— «Ես քեզ ճանաչում եմ, Իրենէ՛» — նկատում է ապշած Բուբէկը: — «Դու իմացածը ես ով եմ, Արնօլդ» — հարցնում է Իրենէն կիսակենդան ձայնով:

Իրենէն խնդաբարտանը կազդուրուելով՝ դուրս էր եկել և ապրում էր մի հիւանդապահ օտարկաւաղուհու հսկողութեամբ: Նա այժմ իր երկրորդ ամուսնու անունով — ուստի վաճառականի՝ կոչւում էր տիկին de Satow. Նա զարմանում է, որ Բուբէկը դեռ «կենդանի» է և նոյն-իսկ ամուսնացել մէկի հետ, որին ձեռք է բերել իր (Իրենէի) «մահուանից յետոյ»:

«Իսկ զաւակը», հարցնում է Իրենէն, նա էլ ի հարկէ լաւ է: Մեր զաւակը ինձանից երկար է ապրում՝ փառքի և պատուի մէջ: Բուբէկը անցեալի յիշողութիւնները պատկերացնելով՝ հասկանում է «մեր զաւակ» արտայայտութիւնը — Իրենէն նրա մեծ ստեղծադործութեան մասին էր ակնարկում, որին ինքը իբրեւ մօդէլ էր ծառայել, «իր կենդանութեան ժամանակ»:

— «Այո, այո, Իրենէ, այժմ «մեր զաւակը» ամբողջ աշխարհում հռչակուած է: Դու անշուշտ այդ մասին կարդացած կը լինես — չէ՞»:

— «Եւ իր հօրն էլ հռչակաւոր դարձրեց — այս էր քո երազը» — դառնացած չեշտով վրայ է բերում Իրենէն:

— «Այս բոլորը միայն քեզ եմ պարտական, Իրենէ, բոլորը: Շնորհակալ եմ»:

— «Եթէ ես այն ժամանակ իմ արգարացի իրաւունքը դործ դնէի, Արնօլդ — այդ զաւակին պէտք է սպանէի... սպանէի քեզանից բաժանուելուցս առաջ, քայքայէի, աւերէի, փռչիների վերածէի»:

— «Այդ դու չէիր կարողանայ, Իրենէ. դու այդ սիրտը չունէիր»:

— «Ոչ. ես այն ժամանակ այդ սիրտը չունէի... Բայց այնուհետեւ ես բազմաթիւ սպանութիւններ եմ գործել՝ թէ լոյս արեւով և թէ գիշերային իրաւարով: Սպանել եմ ատելութեան, վրէժի և տանջանքի մէջ»:

— «... Գուցէ դու մի ուրիշի վրայ սիրահարուած էիր»:

— «Միայն մեկի վրայ, որին սակայն աւելորդ էր իմ սէրը և որը այլ եւս պէտք չունէր իմ կեանքին»:

Այնուհետեւ Իրենէն վտապին կերպով պատմում է իր մրրկածուի կեանքի տրեւանքները: Եւ Բուբէկը «մի խոր միտք է տեսնում» այն բոլորի մէջ, ինչ որ պատմում է նա:

— «... Իւրաքանչիւր խօսքը, որ դուրս է գալիս իմ բերա-

«ից՝ կարծես մըմնջում են իմ ականջին» — այսպէս է խոստովանում Իրենէն:

— «Քո սրտում լարեր են կտրուած, Իրենէն»:

— «Միշտ այդպէս է լինում՝ երբ մեռնում է մի երիտասարդ, տաքարիւն կին»:

— «Բայց, Իրենէն, ազատի՛ր քեզ այդ խառնակ մտապատկերներից: Դու ապրում ես, ապրում, ապրում»:

— «Ես մեռած էի՝ տարիներ շարունակ. եկան և շղթայեցին ինձ, ձեռներս մէջքիս կապեցին և յետոյ ինձ գերեզման իջեցրին, որ վանդակուած էր երկաթէ ձողերով և ունէր պատառածածկ պատեր — այնպէս որ վերեւը՝ երկրի վրայ ոչ ոք չէր լսում թաղուածի ազաղակը: Այժմ ահա սկսում եմ հետզհետէ մեռելներից յարութիւն անել»:

Յետոյ նա պարզապէս յայտնում է, որ իր մահուան պատճառը Բուէէին էր, որին սակայն նա պատրաստ էր մինչև իր կեանքի վերջը հետևել՝ ծառայել, պիտանի լինել նրան ամեն հանգամանքներում — ճիշտ նոյն պատրաստակամութիւնը էլ լին էր յոյց տալիս Բօրկմանի վերաբերմամբ:

— «Ազատ, քօղազուրկ մերկութեամբ... ես ինձ ի յոյց դրի քո առաջ... և դու ոչ մի անգամ չը չօշափեցիր ինձ»:

— «Իրենէն, գիտես, որ երբեմն ուղղակի խելագարում էի քո գեղեցկութիւնից»:

— «Բայց և այնպէս եթէ դու ինձ չօշափէիր՝ քեզ անշուշտ տեղն ու տեղը կը սպանէի: Ես մի սուր սահել ունէի ինձ մօտ՝ մաղերումս պահած...»:

— «Ես արուեստագէտ էի, Իրենէն... Եւ «Յարութիւնը» պէտք է մարմնանար մի երիտասարդ կնոջ պատկերով, որ նոր էր ստափուում մահուան քնից... Եթէ ես զգայական ցանկութեամբ քեզ վրայ նայէի՝ այն ժամանակ իմ մտքերը կը սրբապղծէին և ես չէի կարող լիովին ստեղծագործել այն, ինչ որ կարօտագին տենչանքով ստեղծել էի ուզում: — Եւ ես մինչև այժմ էլ հաւատացած եմ, որ մի ճշմարտութիւն կայ դրա մէջ»:

— «Առաջ գեղարուեստական երկը՝ և յետոյ մարդկային զաւակը»:

— «Դու ինձ համար մօղէլ չէիր, այլ իմ ստեղծագործութեան սկզբնական աղբիւրը: Դու տուիր ինձ քո ամբողջ մերկ գեղեցկութիւնը»:

— «... Քո և քո զաւակի փառքի համար»:

— «Նոյնպէս և քո փառքի, Իրենէն»:

— «Բայց ամենաթանկագին ընծան դու մոռացար: Ես

նուիրեցի քեզ իմ մատաղ, կենդանի հոգին և մնացի դատարկ կրծքով՝ առանց հոգու։ Այդ պատճառով էլ մեռայ, Արնօղջ՝

Այն միջոցին, երբ իրենէն Րուբէկի առաջ իր սրտի դառն կսկիծն էր արտայայտում՝ Մայեան իր նոր բարեկամի հետ իրան շատ երջանիկ էր զգում։ Նա թախանձանքով խնդրել էր իր ամուսնուց թոյլ տալ այն «գարհուրելի արջասպանի» հետ լեռը բարձրանալ։— «Ձեռ կարող երեւակայել, թէ նա ինչ հրաշալի բաներ է պատմում լեռների մասին, այնտեղ տիրող կեանքի մասին. տգեղ, սարսափելի, անհաւատալու չափ դարչնլի են նրա պատմած ստախոսութիւնները—համարեա թէ ես հաւատում եմ, որ դա պէտք է սուտ լինի։ Ձը նայելով այս բոլորին՝ չափազանց գրաւիչ, գայթակղեցնող»։

Լեռնային զբոսանքից ուրախութեան աղաղակներով յետ գալիս՝ Մայեան առանձին գոհունակութեամբ պատմում է իր ամուսնուն, որ Ուլֆհայմը «ամենեւին արուեստագէտ չէ»։ Բայց նա աւելի է առաջ գնում։— «Դու ընկերութեան մարդ չես՝ Բուբէկ։ Դու ամենամեծ հաճոյքով քո սեփական ճանապարհովն ես գնում և քո սեփական չահերովն զբաղւում։ Իսկ ես միանգամ ընդմիշտ անկարող եմ քո գործերի մասին կարգին խօսել քեզ հետ—այս զեղարուեստական հարցերի մասին և այլն։ Եւ Առտուած վկայ՝ դա ինձ ամենեւին չէ հետաքրքրում»։

Վերջապէս Րուբէկը կարեւոր է համարում, երկարատեւ լռութիւնից յետոյ, զէթ մի անգամ իր կեանքում բացատրուել իր կնոջ հետ։— «Այն, որ ինձ համար այժմ շատ զգալի է և ցաւալի—դա մի այնպիսի մարդու պակասութիւն է, որ ներքուստ ինձ իսկապէս մօտիկ լինէր»։

— «Միթէ ես այդպէս չեմ, Րուբէկ»։

— Դու ինձ սխալ ես հասկանում։ Ես պէտք է սպրէի այնպիսի մէկի հետ, որ ինձ ուղղակի լրացնէր, ինձ հետ մի լինէր՝ իմ ամբողջ կեանքի և ստեղծագործութիւնների մէջ»։

— «Այո, այդպիսի բարձր պահանջների ես, ի հարկէ, չէի կարող բաւականութիւն տալ»։

— «... Ուրեմն դու ինձ հարկադրուած առար՝ իրեւել փոխարինող մի միջոց»։

— «Եթէ անկեղծ խոստովանեմ, համարեա թէ այդպէս էր...»։

Բայց Րուբէկը ուրիշ յայտնութիւններ էլ է անում։ Նա չէ կարող թաղցնել այն ձանձրոյթը, որ այժմ զգում է իր կոչումից՝ զեղարուեստական գործունէութիւնից։— «Այդ բոլորը ինձ այժմ դատարկ, անբովանդակ և ոչինչ է երեւում»։

— «Դրա փոխարէն ինչ կը կամենայիր» — հարցնում է Մայեան:

— «Կեա՛նք, Մայեա՛»:

Բուրէկն ապրել էր կամենում. բայց Մայեան միթէ կարող էր նրան կեանք տալ: Բուրէկի կեանքի և երջանկութեան բանալին Իրենէի ձեռքն էր — «Օգնիր ինձ, որ ես մի անգամ էլ կարողանամ ապրել» — պաղատում է նա Իրենէին: — «Դատարկ երազներ, ունայի, մեռած երազներ: Մեք կենակցութիւնից այլ եւս ոչ մի յարութիւն չի կարող սուաջ դալ» — յուսահատական շեշտով պատասխանում է Իրենէն: Վերջինիս համար մի բան միանգամայն հաստատ էր — «Այն, ինչ որ անդառնալի կերպով կորած է՝ կը տեսնենք միայն այն ժամանակ՝ երբ մենք մեռածներս կը սթափուենք»:

Իսկ ինչ էր այս «սթափուած մեռեալների» տեսածը — «որ մեք երբեք չենք ապրել»: Բայց յուսահատութեան խաւարի մէջ միթէ չը կար լոյսի մի աննշան ճառագայթ, մեռելածին երազը միթէ մի քանի ականթարթ գոնէ չը պիտի իրականանար: Եւ ահա Իրենէն նոր, ոգեշունչ կեանքի յոյսով յանկարծ վերակենդանացած՝ դառնում է դէպի Բուրէկը — «Կամենո՞ւմ ես ինձ հետ մի ամառնային դիչեր անցկացնել՝ վերեւը, լեռնային բարձունքներում»: Բուրէկը ցնծութեան աղաղակներով «այո՛» է պատասխանում: Նրանք վճռում են «նախ քան նորից իրանց դերձմաններ վերադառնալը՝ կեանքի վախճանում գէթ մի անգամ ճաշակել կեանքը»:

Բայց չէ՞ որ Մայեան էլ էր ուզում «ապրել»: Նա էլ իր «լրացուցիչ կէսն» էր գտել: Բուրէկը՝ առանց որեւէ դժուարութեան, ընդհակառակն մեծ բաւականութեամբ թոյլ է տալիս նրան Ուլֆհայմի հետ «որսի» գնալ: Մայեայի ուրախութիւնն անսահման է — «Ես ազատեմ, ես ազատեմ, ես ազատեմ. բանտարկութեան ժամը անցաւ. ես ազատեմ ինչպէս մի թռչուն — ես ազատեմ»: Եւ նա խոստանում է իր ամուսնուն լեռներից մի «դիչատիչ թռչուն» բերիլ:

Արշալոյսին՝ երկու զոյգը տարօրինակ պատահականութեամբ լեռների ձիւնածածկ բարձրութիւնների վրայ հանդիպում են միմեանց: Չը նայելով Ուլֆհայմի խորհրդաւոր նախազգուշութիւններին՝ Բուրէկ և Իրենէն շարունակում են իրանց ճանապարհը դէպի լեռների անմատչելի կատարները, իսկ Ուլֆհայմը և Մայեան իջնում են դէպի ստորոտը: Եւ ահա յանկարծ լսում է մի որոտաղին աղմուկ: Մի հսկայական ձեան հիւս գլորում է սոսկալի արագութեամբ դէպի հովիտը և իր թանձր շերտերի տակ թաղում Իրենէին և Բուրէկին:

Սարկաւագուհին՝ Իրենէի «ստուերը» բազկատարած ձեռներով աղաղակում է և ապա բոսկական լուծիւնից յետոյ՝ օդում խաչակնքում և արտասանում— «Pax vobiseum» —խաղաղութիւն ընդ ձեզ»:

Այս «վշուկը» — ինչպէս անուանում էր Իրենէն իր մշտական հսկողին — բարեպաշտութեան խորհրդանշանն էր, կեանքի թշնամին, որ զժբազդ հանգուցեալներին խաղաղութիւն էր ցանկանում:

Այս էր «սթափուած մեռեալների» ճակատագիրը — անցեալ կեանքի մահաշունչ ստուերը փարատելուց յետոյ՝ յաւիտենական քնի մէջ միայն միանալու ինչու — որովհետեւ նրանք երկրի վրայ գերեզմանային երջանկութիւն էին սրտնում — երջանկութիւն լեռնային բարձունքներում: Բազդի մի հեղնական զուգադիպութեամբ՝ միւս զոյգը երկրային սովորական երջանկութիւն էր փնտռում՝ առանց «բարձունքների ցաւով տառապելու» — և երջանկացաւ Բայց Իրենէի և Բուբէկի այս տեսակ վախճանը ունէր և մի ուրիշ հիմք: Նրանք թէեւ սթափուել էին, բայց արդէն ուշ էր — իբրեւ գերեզմանից նոր դուրս եկած մարդիկ՝ նրանց մէջ ապրելու ձգտումը աւելի ուժեղ էր, քան թէ ապրելու կարողութիւնը: Իրենէն թէեւ սթափուած, այնուամենայնիւ նոյն կիսամեռ արարածն էր, քայքայուած, տալիս ու վրայ եղած նեարդերով, նոր գերեզմանի շէնքից ոչ հեռու Բուբէկը թէեւ լի կեանքի ետուն սենչանքով, բայց իր մեռած լինելու գիտակցութեամբ դեռ նոր պաշարուած՝ զղման զգացմունքովն էր տառապում և անկարող էր սրա հետ կապուած մեղամաղձոտ յոյզերի արտայայտութիւնից ազատուել ու երբ և իցէ երջանկանալ: Իրենէն ինքնասպանութիւն էր գործել, իսկ Բուբէկը և՛ սպանութիւն և՛ ինքնասպանութիւն — «Ես էլ մի մարդ էի» — այսպէս աղիողորմ կերպով գտնգատում է Իրենէն — «և ես էլ ունէի մի կեանք ասլընդու համար... ես պէտք է զաւակներ ծնէի, շատ զաւակներ, իսկական զաւակներ — և ոչ թէ այնպիսին, որին գերեզմաններումն են պահում — այս էր իմ կոչումը: Ես երբեք քեզ չը պէտք է ծառայէի, սովորաւորապէս»:

Իրենէն գիտակցաբար է գործածում «բանաստեղծ» խօսքը. նա որքան անխնայ է իր դատապարտութեան մէջ՝ այնուամենայնիւ խորապէս զգում է, որ Բուբէկի յանցանքը բաւական մեղմանում է, որովհետեւ նա բանաստեղծ է:

Ուրեմն ինչ. բանաստեղծ-արուեստագէտը պէտք է իր գեղարուեստական իդէալը զոհէր մի գեղեցիկ կնոջ, որ քոչազուրկ մերկութեամբ իր առաջն էր կանգնած և որը պատրաստ էր լիովին անձնատուր լինել նրան. նա պէտք է յարութեան

գաղափարը սրբապղծէր և իր ստեղծագործական թռիչքների թափը ջլատէր։ Եթէ խորը քննելու լինենք՝ կը տեսնենք, որ Իրաքն խնդիրն այսպիսի երկսայրաբանութեամբ չէ դնում։ Իրենէի բողոքը—որ Բուրէկը իրան իբրեւ մօզէլ ծառայեցնելիս ամենեւին չը շօշափեց—իմաստը միայն թեթեւ, մակերեսային կան կերպով ըմբռնելիս՝ կարելի է գալ այն բանալ եղբակաշուծեան թէ՛ Իրաքնը հակուած է պնդելու, որ Բուրէկը իր գեղարուեստական իղէալը պէտք է մի կողմ դնէր և միայն իր զգայական հաճոյքի մօտին մտածէր *)։ Այս եզրակացութեան անմիտ և սխալ լինելու ամենափայլուն արկածայեցը Իրենէի հետեւալ խօսքերն են—«այնուամենայնիւ եթէ դու ինձ շօշափէիր ևս քեզ տեղն ու տեղը կը սպանէի»։

Մենք տեսնում ենք, որ Իրաքնին հետաքրքրողը զուտ զգայական հաճոյքի պօրովեմը չէ, այլ բոլորովին մի այլ խնդիր—իդէալիզմի քարայրոզ սառնութիւնը, որին մենք հանդիպեցինք Բօրկմանի և գրանից առաջ՝ Իրանդի մօտ։ Ամբողջովին իր գեղարուեստական իղէալով յափշտակուած՝ Բուրէկ սառն անտարբերութեամբ է վերաբերում գէպի այն կինը, որի գեղեցկութիւնները իրան երբեմն «ուզկալի խնկարացնում էր»։ Բուրէկին շատ լաւ յայտնի էր, թէ Իրենէն ինչպիսի գնով էր իբրեւ մօզէլ ներկայացնում։—Նա թողել էր իր ծնողներին, ընդհանուր բամբասանքի առարկայ էր դարձել և յանձն էր առել առնաստրակ ամեն տեսակ զբկանք։ Եւ ահա այս տեսակ մարմնացած մի զո՞հ շահագործելուց յետոյ՝ Բուրէկը, առանց ջերմութեան մի նշույլի, նրա հետ հանդիպելը համարում է լոկ «մի բարեբաղդ միջադէպ»։

Այո, ջերմութիւն—ահա թէ ինչ էր պահասում Բուրէկին. իր ստեղծագործութեան հետ կապուած փառքի երազներով ընդարմացած, փաստակելիք կանաչ դափնիներով շլացած՝ նա շատ ուշ միայն գիտակցեց թէ իր աններկի անտարբերութեամբ ինչպիսի թանկագին զանձ էր կորցրել։ Այդ դեռ բա-

*) Մի քանի քննադատներ Բուրէկի անձնատրութեան մէջ տեսնում են հէնց իրան՝ Իրաքնին, որ մեր կարծիքով սխալ է։ Երբ մենք այդ շափը դնելու լինենք՝ այն ժամանակ Բօրկմանն էլ է Իրաքն, ինչպէս և Բրանդը և ուրիշ շատ հերոսներ։ Այն ինչ իրողութիւնն այն է, որ այս հերոսներից ոչ մէկը ուղղակի անկարող է Իրաքն համարուել, այլ զուցէ կրում է միայն հեղինակի բնատրութեան այս կամ այն գիծը իր մէջ։ Միտ կողմից Բուրէկին համարելով Իրաքն՝ Հէյման Տիւրկի նման մի տաղանդաւոր զրոյ հետեւալ տալուով կարծիքն է յայտնում—«Իրաքնի համոզմունքով իղէալական կեանքը՝ կեանք չէ... Այն ամենը, ինչ որ իղէալական է կեանքի ոտին է»։

ւական չէ. նա գործեց և երկրորդ սխալը—փորձեց այս կորուստը փոխարինել⁶։ Բայց շատ շուտ համոզուեց, որ կեանքի մէջ կան զանձեր, որոնք միայն անփոխարինելի են։

Նոյնքան, գուցէ և աւելի բանալ կը լինէր Ռուբէկից պահանջուելիք ջերմութիւնը կապել լոկ զգայական հաճոյքի, Իրենէին «շօշափելու» հետ։ Այդ ջերմութիւնը սիրոյ և կարեկցութեան այն զգացմունքն է, այն սրտաբուլիս հուրը, որի առաջ եսականութեան սառոյցը հալւում, գոլորշիանում է և որի կայծերը Իրենէն եթէ նոյն իսկ աղօտ լոյսով նշմարած լինէր— երբէք չէր անբաղդանայ։

Անհատական և ուրիշի «ես»-ի համերաշխութիւն, կեանքի և իդէալի ներդաշնակութիւն—և ոչ թէ անհատութիւն, փոխադարձ յիշատում—ահա Իբսէնի «դրամատիկական վերջաբանի» իմաստը, որ և կարմիր թելի նման անցնում է նրա համարեաբոլոր ստեղծագործութիւնների շարքով։

Սրանով մենք ծանօթացրինք ընթերցողին Իբսէնի բոլոր դրամաների հետ—մի բան, որ պէտք է խոստովանենք՝ մեր սկզբնական ծրագրից դուրս էր։ Սակայն նախ քան վերջացնելը՝ աւելորդ չենք համարում տալ մի քանի լրացուցիչ և ամփոփ տեղեկութիւններ Իբսէնի գրական նշանակութեան և նրա աշխարհահայեացքի հիմնական տարրերի մասին։

Եթէ ամեն մի անհատ իր ժամանակի և միջավայրի ծընունդն է—կան և բացառիկ, ընտրեալ անհատներ, որոնք իրանց ժամանակի և միջավայրի վրայ դնում են ինքնուրոյնութեան մի դրօշմ—այն, ինչ որ իւրացրել են միջավայրից արգասաւորում, արդիւնաւորում են և իբրեւ սեփական, ինքնուրոյն հանձարի արտագրութիւն աւանդում իրանց չրջապատողներին և յետնորդներին։ Այս հազուադիւս ընտրեալների շարքին է պատկանում նաև Իբսէն։

Այս օտարոտի, բայց հանճարեղ նօրվէզացին բուն սկանդինաւեան բերք է, հիւսիսային մոայլ երկնքի և դժոյն արևի իսկական պտուղ։ Սկանդինաւեան, Ֆեօրդների մշտաշառաչ ալիքների նման՝ փոխանցիկ տրամադրութիւնների, խօլական երազների, վառվռուն ցնորքների, խորիմաստ միստիցիզմի հայրենիքն է։ Գերմանական ցեղի ճոխ զիցաբանութիւնը միայն սկանդինական բնութեան գրկում կարող էր ստանալ այն ահարկու վարիանտները, որոնք իրանց տեսակում միանգամայն անզուգական են։ Եւ ինչ—Իբսէնի բոմանտիկական չրջանի դրամաների աղբիւրը միթէ այդ նոյն զիցաբանութիւնը չէր, միթէ հիւսիսային մոայլ բալլադները չէին։

Հիւսիսային բանաստեղծները, համարեա առանց բացառութեան, մտածող բանաստեղծներ են—և Իբսէն Սկանդինավիայի ամենամեծ մտածող բանաստեղծն է։ Նա ոչ միայն բանաստեղծ, այլ և փիլիսոփայ է և նոյն իսկ շատ նորամիտ մի փիլիսոփայ, որ իր խորհրդածութիւններին տալիս է գեղարուեստական-բանաստեղծական արտայայտութիւն, որովհետև բանաստեղծական կրակը այսպէս թէ այնպէս գերակշռող է իր մէջ։ Եթէ իր հայրենակից միւս բանաստեղծները, մանաւանդ նորագոյները, սիրում են յափշտակուել իրանց փարթամ և հարկուքնութեան խորհրդաւորութեամբ—Իբսէն՝ առանց այդ նոյն բնութեան ազդեցութիւնը թօթափելու, աւելի յափշտակուած է կեանքի խորհրդաւորութեամբ և այս պատճառով քրքրում է պրօբլէմ պրօբլէմի յետեւից, առեղծուած առեղծուածի յետեւից, որոնք ցայտում են կեանքի աղբիւրից։

Իր չըջապատող բնութեան և կեանքի խորհրդաւորութեան մէջ պէտք է որոնել այն միատիցիդմը, որ թէեւ տարբեր աստիճանաւորումներով, բայց համարեա սկզբից մինչեւ վերջ նկատելի է նրա զրամանկրում։ Այս միատիկականութիւնը կրօնական հակումների հետ, ի հարկէ, ոչ մի կապ չունի, այլ ինքնամիով խորհրդածութիւնների և աւելի ճիշտ, բուն սկանդինավեան զգացմունքի ծնունդ է։

Դրամատիկական տեխնիկայի մէջ Իբսէնի ցոյց տուած կատարելութիւնը մի կողմ թողած՝ բաւական է կանգ առնել այն հանճարեղ ընդունակութեան վրայ, որով նա քրքրում, վեր է լուծում մարդկային հոգին՝ իր բոլոր խորհրդաւորութիւններով։ Այնպէս որ Իբսէնը նեղ մտքով նստուրալիստ չէ. նա երեւոյթները միայն դիտել և անփոփոխ նկարագրել չը գիտէ, այլ կերպարանաւորել, ինքնուրոյն դրօշմ տալ։ Նա ոչ միայն երեւոյթները իր սեփական տեմպերամէնտովն է գունաւորում—ինչպէս պահանջում էր Զօլան իսկական նատուրալիստից—այլ և որոշակի կերպով ցոյց է տալիս իր անհատականութիւնը։ Առանց այս անհատական դրօշմի անմտածելի է և ոչ մի մնացումը հրամատիկական ստեղծագործութիւն։ Եւ անհատականութեան ամեն մի ինքնայայտարարումը բնդհանրապէս մի ըմբոստ գործողութիւն է տիրող կարգերի և հայեալքների դէմ։ Իբսէն ոչ միայն կեանքը այլ և բանաստեղծութիւնը համարում է մի «կռիւ»։ Եւ նա իր առաջին դրամայից—«Կատիլինայից»—սկսած հանդիսանում է իրբեւ մի ըմբոստ, մաքառող ոգի, որ իր համար «բայ ճակատով» նոր շաւիղներ էր որոնում։ Դժգոհ, անբաւական իր ժամանակուայ հասարակական կարգերից՝ նա անխնայ կերպով հարուածում, մարակում է զանազան «սրբագործ-

ուած՝ սկզբունքների ձեւերը—և՛ սխալ ըմբռնուած ամուսնու-
թիւնը և՛ սէրը և՛ բարեկամութիւնը և՛ հիւանդոտ իգէալիզմը և
այլն: Եւ որովհետեւ դժգոհութեան ամեն մի արտայայտու-
թիւն սկզբնապէս դեռ բացասական է, քան թէ դրական—այս
պատճառով նա աւելի շատ քանդող, աւերող է՝ քան թէ կա-
ռուցանող. նոր իգէալների մշուշի մէջ դեռ եւս տարուբերուե-
լիս՝ նրա բուն ցանկութիւնն է խորտակել, հերքել, բացասել
այն ամենը, ինչ որ ինքը վնասակար է համարում: Իսկ հին
կարգերի ներկայացուցիչները, ճահճացած կիսանքի երկրպագու-
ները իրանց չըջապատող ապականուած հոսանքն ալեկոծող ոյ-
ժին յայտարարեցին «անբարոյական», «խեղագար», «անիշխա-
նական» և այլն: Բայց Իբսէնի հակառակորդները մի խոշոր թիւ-
րիմացութեան մէջ էին, նրանք անընդունակ էին ըմբռնելու, որ
մեծ դրամատուրգի մտրակողական հարուածներն ուղղուած են
ոչ թէ վերոյիշեալ սկզբունքների դէմ՝ ըստինքեան, այլ այդ սկզբ-
ունքներին համապատասխանող սխալ հասկացողութիւնների,
վտանգաւոր ձեւերի դէմ: Այս անպէտք, վնասակար և վերանո-
րողութեան կարօտ կարգերի քարայնող ճնշումն է, որ նրան
շատ անգամ պաշարում է մոայլ յոռեցեսուրբեան ամպերով: Սա-
կայն այս մոայլ ամպերի միջից համարեա միշտ անպակաս են
եղել նաեւ կենսատու օպտիմիզմի ճառագայթները: Այս փըր-
կարար օպտիմիզմը յատուկ է առհասարակ այն բոլոր ստեղծա-
գործող ոգիներին, որոնք հանգէս չեն եկել լուի իրրեւ աւերող-
ներ, այլ և վերանորոգողներ: Իբսէնն էր իր երիտասարդական
խանդավառ չըջանից յետոյ՝ մտրակողական ուժգին հարուած-
ների հետ միասին պարզեց և իր դաւանանքի—ազատութեան,
ճեմարտութեան, աւուղջ, անհատականութեան, իսկական սիրոյ եւ
կենսունակ իդէալիզմի—գրօշուի:

Եւ ահա մեծ գրօշակագիրը, հիւսիսի հանճարեղ «մենա-
ւորը» դուրսէ այժմ էլ՝ իր կեանքի վերջալոյսում խորաթափանց
հայեացքը դէպի ապագան յառած նոր մտորումներով, նոր սլօք-
լեմներով է պաշարուած: Հաւատանք, որ նա տուեց իր դրա-
մատիկական վերջաբանը—մենք կ'ստեղծուիմք:

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

ՇՎԷՑՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ

V

Ահա քեզ մի հետաքրքիր զուգադիպութիւն, սիրելիս, ան-
ցեալ նպատակովս քեզ նկարագրեցի այստեղի գիւղական քահա-
նան և եկեղեցին, իսկ այժմ գալիս եմ քեզ պատմելու թէ ինչ-
պէս են կատարուում այստեղ թաղումները, որովհետեւ հէնց
այսօր ներկայ եղայ մի յուղարկաւորութեան:

Մեռնողը տան աշխատաւոր էր, մի ընտանիքի հայր: Գիւղն
ափսոսանքով լսեց նրա կանխահաս ցաւալի վախճանը: Յուղարկա-
ւորները բազմաթիւ էին: Մեռնողի հայրը՝ մի ևօթանասուն տա-
րեկան ծերունի, տան բակում ընդունում է յուղարկաւորներին:
Նա հազիւ է կարողանում քայլել տարիների և վշտի ծանրու-
թեան տակ, բայց և այնպէս զոգզողալով դիմաւորում է եկողնե-
րին, որոնք նրան ասում են քանի մի միտիթարական խօսքեր: Վա-
ղուց հետէ պահարանում քաշ արած սեւ զգեստները այսօր այս
սղի ժամին հանել և հագցրել են խեղճ ծերունուն, երեւի օրուայ
խորհրդաւորութիւնը, սղի ընդհանուր պատկերը արտաքինի
այլանդակութեամբ չը խոռվելու համար: Միայն ծերունին չէ, որ
հագել է տխուր ժամին պատշաճ զգեստ, բոլոր յուղարկաւորներն
առանց բացառութեան սև սիւրտիւկ, սեւ գլխարկ կամ ցիլինդր,
ինչպէս և սպիտակ մաքուր օսլայած շապիկ ունենաւ Այս մար-
դիկ կարծես մի հանդիսի են եկել, և իրաւունք ունեն, սիրե-
լիս, մահն էլ մի հանդէս է և բոլոր հանգէտներից ամենախոր-
հրդաւորը, ամենաահաւորը: Եթէ որեւէ մերձաւորի հեռաւոր
երկիր ճանապարհը ընկնելը առաջ է բերում առանձին տխուր
տրամադրութիւն, որ հանդիսաւորութիւնից զուրկ չէ, որչափ
աւելի հանդիսաւոր է լինելու վերջին տրաքի երթը՝ զէպի այն-
տեղ, «որտեղից ոչ մի ճանապարհորդ չի վերադառնում»: Միւս
կողմից մահը ինքն ըստ ինքեան արդէն այնքան սարսափելի,

այնպէս ջախջախիչ, այնպէս անյոյս է, որ միանգամայն աւելորդ է էլ աւելի ծանր, էլ աւելի անախորժ դարձնել այն՝ արուեստական, արտաքին միջոցներով: Դու յիշում ես մեր երկրում թաղումների ժամանակ առաջ եկած տեսարանները, այն ուլանիչ, համարեա ոչնչութիւն ներկայացնող պատկերները. տղամարդիկ այլանդակօրէն հագնուած, կանայք առանց գլխակալի, մազերը խոփւ, լաց, ճիչ, երգ, բայաթի, գովք, ոմանք երեսներն են չանգռում, ուրիշները գլուխներին կրծքերին տալիս, ոմանք գետնին են թաւալւում, իրար փաթաթւում, չը գիտես ինչո՞ւ, և ամենքը միասին ներկայացնում են կարծես աշխարհի կատարածի նախընթաց ժամը: Արեւելքում իւրաքանչիւր թաղում, մանաւանդ ռազիզ մեռելի՞ք թաղում, մի փոքրիկ կրկնութիւն է կարծես մահմեդականների Շախսէ, Վախսէի՞ք, կամ Մհառլամի սուզին: Զարմանալի է, թէ ինչո՞ւ արցունքը, ողբը, սուգը ամենալայն չափով այդպէս պատշաճում են արեւելքին, ինչո՞ւ մարդիկ այնտեղ այնպէս խորը և յուսահատ սգալ գիտեն:

Իսկ այստեղ, չվէյցարական գիւղում, ահա թէ ինչպէս կատարուեց սուգը: Բակում՝ ինչպէս ասացի, հետզհետէ հաւաքուեցին սեւաղգեստ յուզարկաւորները, եղանակը լաւ էր, հէնց այնտեղ դրսում էլ պարզեցին մի սեղան. ապա մէկը դուրս բերեց մատուցարանների վրայ յուզարկաւորների թուին հաւասար բաժակներ, և տուեց ամեն մէկին մի մի հատ, նրան հետեւեց մի ուրիշը և իւրաքանչիւրին տուեց մի բաժակ գինի, մի երրորդը մատուցարանով անցաւ բոլորի առաջից և ամեն մէկը վերցրեց մի մի հատ կարկանդակ:

Այս տեսարանն ինձ խիստ հետաքրքրեց, մի բաժակ գինի և մի հատ կարկանդակ, ահա չվէյցարական գիւղում մեռելահացը՝ նայում էի և մտածում մեր երկրի տնաքանդ «քելեխի» մասին. յիշում էի թէ՛ ինչպէս մեզանում մեռելատէրը աչքերը սրբելով՝ ստիպուած է այս ու այն կողմն ընկնել բրնձի, իւղի, հացի, մսի ճարանել մի քանի հարիւր հոգի կերակրելու համար, այն ժամանակ, երբ տան մնացած անդամները տակաւին տաք դիակի շուրջը կատարում են սոսկալի ողբը: Անշուշտ, երեխայամտութիւն կը լինի հեգնութեան առարկայ դարձնել առհասարակ որեւէ ժողովրդի ազգային սովորութիւն և մասնաւորապէս մահուան հետ կապուած սովորութիւնները: Քելեխը, որի մասին այնքան գրուել է և գրւում է մեզանում շատ անգամ, նոյն-իսկ թեթեւամիտ, անպատշաճ լեզուով, ժողովրդի համար կարող է նոյնքան սրբազան համարուել, որքան, օրինակ, իր մեռելի վրայ թաղման կարգ կատարելը: Եւ դա շատ հասկանալի է, եթէ ի նկատի աւնենանք, որ ամեն մի սովորութիւն, մանա-

ւանդ կրօնական՝ իր խորը պատմական-փիլիսոփայական ծագումն ունի, արմատացած է դարերով և կապուած է ժողովրդի ամենանուիրական հասկացողութիւնների հետ: Նրանք կը փոխուեն, երբ արմատական փոփոխութեան կ'ենթարկուեն այդ սովորութիւններին ծագումն տուող հասկացողութիւնները: Սա չի նշանակում սակայն, որ ժողովրդի գիտակցական մասը պէտք է հանդարտ սպասի մինչև այդ բոլորն ինք իրան փոխուի, պէտք է աշխատել վերացնել այդ փնասական սովորութիւնները: Բայց երբէք չը հեգնել, երբէք թեթեւամտօրէն չը վերաբերուել, և որ գլխաւորն է՝ երբէք չը վիրաւորել ժողովրդի զգացմունքները, որոնց հետ խորապէս կապուած են այս կամ այն սովորութիւնները: Ամեն բան կախուած է միմիայն ժողովրդի կրթութիւնից, նրա մտաւոր մակերեւոյթի բարձրացնելուց, մնացածը ինքն իրան կը կատարուի:

Ես չարունակում եմ նկարագիրը: Յուզարկաւորները բաւկում սպասում էին, իսկ դադաղը գտնուում էր ներսում: Ինչ որ ինձ զարմացրեց, ներսից չէր լսուում և ոչ մի ձայն: Լայն ու ողբը կատարուում էր լռութեամբ, առանց աղմուկի, առանց այլանդակութիւնների:

Հասաւ պատօրը, նա մէկիկ մէկիկ ձեռք տուեց յուզարկաւորներին և սգաւոր բարեկամներին, որոնց ուղղեց քանի մի մխիթարական խօսքեր: Դադաղը տնից դուրս բերեցին բակը: Քանանան կարգաց մի պատշաճաւոր աղօթք, ապա բռնաբան առնելով Վեղքով մահը աշխարհ մտաւ խօսքերը: Դէնց այնտեղ, բակում խօսեց մի մխիթարական քարոզ, որի ընթացքում չօջափեց շատ ժամանակակից բարոյական հարցեր: Ինչ ասել է՝ մեղքով մահը մտաւ աշխարհ, բացականչեց նա, ի միջի այլոց, երբ ոչ միայն սկզբնական մեղքը չէր գործուել, այլ նոյն իսկ մարդն էլ գուցէ գոյութիւն չունէր, բայց մահը կար աշխարհում: Մարդու ապրումստի եղանակը, նրա վարք ու բարքը, իր ֆիզիկական և բարոյական ոյժերի վատնումը շատ անգամ կամաց կամաց պատրաստում են նրան մահը, կամ աւելի ճիշտ մեռցնում են նրան նախ քան վերջնական մահը: Երիտասարդ ոյժերի անխնայ վատնումը, չռայութիւնը, մեղկութիւնը, ահա թէ ինչ ասել է՝ սկզբնական մեղքը և նրանից առաջացած մահը: Չափաւոր վայելքները, ապրելը լրիւ կեանքով և բնական սահմաններումն աշխատանքը, երբէք մահ չեն առաջ բերում, այլ կեանք: Ապա պատօրը մխիթարեց սգաւորներին, խօսեց հանգուցեալի առաքինութիւնների, նրա հեզութեան, աշխատասիրութեան, բարութեան մասին և վերջացրեց իր խօսքը՝ կոչումն անելով դէպի մարդկային լաւագոյն առաքի-

նութիւնները, որոնք միայն ընդունակ են գեղեցկացնել կեանքը, խորհուրդ տալ մարդկային ծանր ճակատագրին և թուլացնել մահու սարսափը, յաղթահարել նրան:

Այն, այս չվէյցարական քահանաները, ինչպէս գիտեն խօսել իրանց ժողովրդի սրտին, ինչպէս գիտեն իւրաքանչիւր մոմկնտի իսկական նշանակութիւնն ըմբռնել:

Կանայք չը կային, տղամարդիկ վերջրին դագաղը և առաջ ընկան, յուզարկւաւորները զոյգ զոյգ շարուեցին իրար յետեւից, նախ պաստօրն ու ազգականները, ապա մնացած բազմութիւնը:

Թափօրը շարժուեց դէպի գիւղից դուրս, կանաչապատ լեռնադաշտի միջից անցնող սիրուն ծառուղիով: Հետու երեւում է գերեզմանատունը իր մշտադալար մացառների քանկապատով, որ դաշտերի ընդհանուր կանաչութեան մէջ թւում է մի գալարուն մոյգ երիզ: Ահա և գերեզմանատունը. Թափօրը ներս մտաւ երկաթապատ դռնից: Սա կարծես գերեզմանատուն չէ, այլ մի ծաղկազարդ զբօսավայր: Իւրաքանչիւր շիրիմ շրջապատուած է կանաչի ու ծաղիկների փոքրիկ ցանկով, տեղ տեղ քարերը կորել են պսակների, գիրլեանդների մէջ: Ոմանք նոյն իսկ խնամոտ ձեռքով իրանց մեծած սիրելիների յաւիտենական բնակարանին հովանի անելու համար տնկել են սղատերև ուռիներ, որ կախկիսել են իրանց դալար ճիւղերը մինչև գետին, համբուրում են շիրիմների հետ: Քարեզը բոլորն էլ փոքր են, մեծ մասամբ փոքրիկ մարմարների՝ սիրուն սիմֆօններով քանդակուած: Մոռացուած շիրիմներ չեն, իւրաքանչիւր գերեզմանի վրայ երևում է խնամք, առանձին հոկողութիւն, ծաղիկները մշակուած են, խոտերը յարգարուած: Այս սիրուն, ծաղկազարդ շիրիմների մէջ մի փոքրիկ փոս է փորուած նաև հանգուցեալի համար: Խորութիւնը մեծ չէ, մի արշինից հաղիւ մի փոքր աւելի: Դագաղն իջեցրին փոսի մէջ, պաստօրը կարգաց դարձեալ մի քանի ազօթք. ապա ամենքը հեռացան գնացին գերեզմանափորերից բացի, որոնք շարունակում էին հողով ծածկել գերեզմանը: Վերադարձին ես տեսայ թէ ինչպէս պաստօրը մօտեցաւ հանգուցեալի ծերունի հօրը, որ դժուարութեամբ էր քայլում, իր թևն տուաւ նրան և ճանապարհի բոլոր ընթացքում նա համարեա գրկած տանում էր անզօր ծերունուն, խօսում, մխիթարում էր նրան մի լաւ գաւալի սրտաղաւ հոգացողութեամբ, աշխատելով ամոքել վշահար ծերունու ցաւոտ սիրտը: Թաղումից վերադարձող բազմութիւնը այլ ևս հանգուցեալի տունը չը մտաւ, ինչպէս անում են մեր երկրում և հացկերութիւն չեղաւ, այլ իւրաքանչիւր ոք իր տունը, իր

աշխատանքին գնաց, մեռելատէր ընտանիքին ազատելով այդ ահադին բաղմութիւնը կերակրելու անօգուտ և աւերիչ հոգսից։ Այսպէս վերջացաւ թաղումը։

Յուդարկաւորութիւնից յետոյ, մարդիկ վերադարձան գիւղ, իսկ ես դեռ մենակ թափառում եմ կանաչադարձ, ծաղկապատ դերեզմանատան մէջ, թափառում եմ և միտս է գալիս մեր գիւղի գերեզմանատունը։ Սարերի կրճքից պոկուած սև սև ժայռերի ահագին կտորներ սղմում են մեր մեռելների կրճքերը, ասես նրանց կրած ցաւը խլացնելու համար։ Այնտեղ, այն մեր ողբալի ծննդալայրում գեղարուեստը չի մեղմացնում մահի սարսափը և ոչնչացման պրօցեսսի արտաքին պատկերը իր միատերի անհասկանալի և ճնշող բոլոր խստութիւնն ունի։ Ոչինչ չը կայ գերեզմանատանը, որ սգաւոր աչքի հայեացքը հանգստացնի, ոչինչ, որ կեանքի ունայնութեան և մեր գոյութեան տխուր վախճանի վրայ մի խարուսիկ քօղ ձգի։ Եւ այդ հասկանալի է, սիրելիս, ցաւերով ու տառապանքներով լի գոյութիւնները գերեզմանների մէջ էլ պահում են իրանց արտասուկի պատկերը։ Ժայռեր, ժայռեր, կեանքն ամբողջ ապառաժ, քար է մեր գիւղերում։ Ինչո՞ւ զարմանալ, որ գերեզմաններում ժայռեր են չարուած։

Շրջում եմ և մտածում նաև մեր երկրի թաղումների մասին, երբ ողբն ու արցունքը սյնքան առատ են դառնում. երբ մարդիկ չեն լալիս, այլ ճչում են. երբ սգի մի փոթորիկ է անցնում մի տան, մի թաղի, մի գիւղի վրայ։ Արեւելքում մահերը մի սոսկում են բերում իրանց հետ, որ աւերածի բոլոր ոյժն ունի, այնտեղ ողբերն իրանց յուսահատութեամբ զարհուրելի են, ամեն մի թաղումով կարծես մի տուն է փլչում, մի ընտանիք ջնջւում։

Անշուշտ մահերի առթիւ կատարուող սուգը, թաղման ձէսերի յուսահատական մանրամասնութիւնները, ինչպէս նամակիս սկզբում ասացի, արտաքին նշան են այն հասկացողութիւնների, որ այս կամ այն ժողովուրդ կապում է մահուան գաղափարին, անդրշիրիմեան կեանքին, բայց դրա հետ միասին անուրանալի է, որ կան նաև շատ սօցիալական տնտեսական պատճառներ, որոնք մեծացնում են կորուստը և շատ անգամ իրօք աւերած առաջ բերում հարուածին ենթակայ ընտանիքի ծոցում։

Թողնենք դեռ այն մահերը, ուր խօսողը միմիայն սիրան է, կամ ինչպէս մեր երկրում ասում են «ջիգեարի մոմուօղը», երբ որ և է նիւթական պատճառ չի կարող խառ-

նուեղ սղին, երբ կիզիչ ցաւը իբր հիմունք ունի միմիայն մի սիրելու կորուստ. բայց այլ է խնդիրը, երբ այդ կորուստին, այդ հոգեկան, բարոյական զրկանքին աւելանում է նաև կեանքի նիւթական դժուարութիւնների մօտաւոր պերսպեկտիւան, երբ ընտանիքը անտէրութեան անողորմ վիհն է տեսնում իր առաջ բացուած այն սև փոսին նայելիս, որ ծածկում է մի սիրելու դիակ: Ահա այս վերջին դէպքում մահերի առթիւ եղած սուգն ու յուսահատութիւնն ստանում է կրկնակի ուժգնութիւն, և ողբը չափեր է ընդունում, որից մարդու աղիքներն են գալարւում:

Ով երբ և իցէ տեսել է մեղանում մի բազմանդամ ընտանիքի մօր, այրու սուգը իր «գլխաւորի», իր «տէր ու տիրակալի», իր ամուսնու համար, նա կը համաձայնի, որ դա սովորական ողբ չէ, դա ցաւերով ուռած սրտի մի զեղումն չէ, այլ ինքնասպանութիւն է. մի սրտաճմլիկ կոչումն դէպի մահը, որ դայ մնացածներին էլ տանի, որովհետեւ անտէր են, էլ ապրել չեն կարող: Նւարդարեւ, ով է հոգացողը, մտածողը նրա, այս ողորմելի այրու և նրա որբ մնացած զաւակների համար: Արեւելքում «գլխաւորից» զրկուած ընտանիքը, եթէ չաւտ մօտիկ սրտացաւ ազգական չունի, զոհ է ամեն տեսակ պատահականութեան, ամենաանողորմ ոտնձգութիւնների, անթակայ կատարեալ անտէրութեան, դատապարտուած ոչնչանալու: Ես, որ արեւելցի եմ, տեսել եմ նկարագրածս սուգերը, մասնակից եմ եղել շատերին, ճաշակել եմ նրանց պատճառած յուսահատութեան բոլոր դառնութիւնը, տեսել եմ որբեր, այրիներ, այժմ տեսնում եմ նոյնը այստեղ և զարմանքով նկատում եմ, որ տարբերութիւնն ահագին է: Ինչ ուզում են ասեն, բայց համարձակ կարելի է ասել, որ արեւելեան «եթիմ» հասկացողութիւնը հաւասար չէ արեւմուտքի orphan-ին և «որբւայրին» հաւասար չէ այստեղի veuve-ին: Դու երեւի կը համաձայնուես ինձ հետ, որ «եթիմ» և «որբւայր» բառերը մեղանում այնքան յուսահատութիւն, այնքան խեղճութիւն են պարունակում, որ դրանցից մահուան հոտ է փչում:

Եւ դա չաւտ հասկանալի է, սիրելիս, արեւելքում, ուր ընտանեկան, ազգակցական կապերն այնքան զօրեղ են, ուր ցեղական եսասիրութիւնը իր արտայայտութիւնների մէջ ոչնչով յետ չի մնում անհատական եսասիրութիւնից, ուր թասիքը, ընտանեկան աւանդութիւնները, հաստատուած շահերի նոյնութեան վրայ շաղկապում են իրար այնքան հեռաւոր ազգականներ, նոյն արեւելքում կատարելապէս բացակայ է հասարակա-

կան խնամատարութիւնը, (assistance publique) և հազիւ թէ նա արտայայտուում է «ողորմութեան» ստորացուցիչ և վատ ձեւով: Ահա թէ ինչու «որք և այրիներն» ու «եթիմները» եթէ տէր ու տիրական չունեն, համարեա մահու բաժին են: Այլ է այստեղ, ուր անհատը, նրա գոյութիւնը իր մերձաւորներից դուրս դրուած է նաեւ ընդհանուր հասարակական խնամքի ներքոյ, որքերն ու այրիները երբէք անտէր չեն մնայ, նրանց շահերը հնարաւոր չափով պաշտպանուած են չարամիտ ոտնձգութիւններից, խեղճերի կրած ծանր կորստին չի միանում նաեւ ապաքայ դառնութիւններով ու ցաւերով լի մի կեանք: Մի ուրիշ անգամ, գուցէ ես առիթ կ'ունենամ քեզ նկարագրելու, թէ այստեղ ինչպէս է կազմակերպուած հասարակական խնամատարութիւնը (assistance publique) գիւղերում, իսկ այժմ թոյլ տուր քեզ յիշեցնել թէ մեզանում հասարակութիւնն ինչ է անում որբերի համար: Օրէնք, ի հարկէ գոյութիւն ունի, որ պարտք է դնում հասարակութեան վրայ խնամակալներ կարգել որք կրեխանների վրայ, կառավարել նրանց ստացուածքը և հայրութիւն անել: Ինչպէս տեսնում ես լաւ օրէնք է, բայց ինչ անես, որ երբ հասարակական խիղճը զարգայած չէ, պարտքի գիտակցութիւնը լայն կերպով չի ըմբռնուած և անգամ լաւ օրէնքի գործադրութիւնը վատ մարդկանց ձեռքում դառնում է մի կատարեալ չարիք, դու խօս գիտես, թէ մեզանում խեղճ այրիները, մանաւանդ՝ եթէ ամուսնուց մնացած փոքրիկ ժառանգութիւն կայ, ինչպէս են աշխատում ամեն կերպ, որ իրանց որբերը ազատ մնան համայնքի խնամքից, նրա ընտրած խնամակալներից, որոնց «հայրութիւնից» սարսափելու բոլոր իրաւունքն ունեն, որովհետեւ փորձը ցոյց է տուել, որ այդ հայրերը միշտ քարուքանդ են անում որբերի փոքրիկ տնտեսութիւնը: Մեր գիւղական խնամակալների մասին խօսելիս միտս ընկաւ մի հետաքրքիր օրինակ. Պարիզի վերջին ցուցահանդիսի գեղարուեստական բաժնում դրուած էր ի միջի այլոց մի բրօնզեայ արձան, որ ներկայացնում էր «փրկութիւն». դա մի յաղթանգամ մարդ էր, պատրաստ ձեռքի պարանը ձգելու ջրում խեղդուողին, բայց դէմքի արտայայտութիւնն այն աստիճան սարսափելի էր, որ ինձ հետ չրջող ընկերա ծիծաղելով ասաց՝ «եթէ ես լինէի խեղդուողը ոչ մի պայմանով չէի համաձայնի բռնել այդ սարսափելի մարդու պարանը»: Մեր կողմերում որբերի խնամակալներն ինձ ակամայ յիշեցնում են «փրկութիւն» ներկայացնող այն սարսափելի մարդը. հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ «եթիմ» բառը այնքան սարսափ ունի իր մէջ արեւելքում:

Բարձրերի տեսակէտից բնորոշ չէս գտնում նաեւ մեր երկ-
րի հետեւեալ ասացուածքը՝ «Եթիմիոն ոչ ծեծիր, ոչ հայհոյիր,
միայն հացը ձեռքից խլիր և ճանապարհ դիր»։ Անողորմ առաժ,
որ սակայն իրագործւում է ամբողջութեամբ, ոչ միայն հացն
են խլում որբի, այլ և՛ ծեծում են, և՛ հայհոյում։

Յը գրութիւն.

Հսկերդ՝

ԿՈՒՐԲԱԹ-ՀԱՐՈՒՆ

Ա Ն Հ Ա Շ Տ Ը

(ժողովրդական կեանքից)

Գ

Անցել է մի ամբողջ տարի: Շ... քաղաքից դէպի Ն... գիւղը տանող մեծ ճանապարհի վրայ թոնդ-թունդ իրանց ձիերը քշում են երկու երիտասարդներ, որոնց մինը ուսանողական խունացած համադրեստով, իսկ միւսը՝ մահուդի չերքեզկայով, ճանապարհային կօշիկներով և կակուղ չալ մորթէ գլխարկով:

—Գիտես ինչ կայ, Արշակ-ջան, գնանք իջնենք ջրաղացում, այն ուռենիների տակ, Օ... գիւղի մօտ. ուղարկենք ինքնաեւր բերեն, թէյ խմենք, հանենք խուրձի-նիցս պաշարեղէնը, որ մայրս և Սօնան են թխել, պատրաստել. ախ, որքան ուրախ կը լինի Սօնան էգուց քեզ տեսնելով...:

Եւ երիտասարդը խոր հառաչեց:

—Իսկ քեզ տեսնելով, չարածնի, առաց ուսանողը, նա, երեւի կը տրտմէ, չէ:

—Ախ, Արշակ ջան, դարդերս մի նորոգիր. Սօնային ես երբէք չեմ արժանանայ. հայրդ երբէք այդ բանին չի համաձայնի: Չէ որ ես մի քնձուտ և տրեխաւոր գիւղացի եմ, իսկ նա մէլիքի թոռն և բէգի աղջիկ:

—Էլի այդպէս յուսահատեցիր, Սարգիս, ինչ փորձահոգին ես եղել. չէ որ Սօնան քեզ սիրում է. էլ ինչ ես ուզում. ո՞վ կարող է, և իրաւունք ունի բռնանալ

նրա կամքի վրայ, երբ որ չափահաս դառնայ: Բայց շտապենք, շտապենք, չափ գցենք ձիերը. ես այնտեղ, ծառերի տակ, այս գիշերը ահագին բաներ ունեմ պատմելու բեզ. ես դեռ բեզ ոչինչ չեմ պատմել. հանգիստ եղիր. երկու երեք ամսից յետոյ Սօնան ձեր տանը նոյնպէս հարս կը լինի, ինչպէս Աննան մեր տանը: Յիշում ես Աննային, մեր վարժապետի սիրուն աղջկան: որքան նա գեղեցկացել է այժմ և որքան զարգացել:

Եւ երիտասարդը մտրակեց ձին, նրա յետեւից սլացաւ և Սարգիսը:

Մութը արդէն կոխել էր, լիալուսինը փայլում էր երկնակամարի վրայ, երբ երիտասարդները հասան ջրաղացին, որի դռան առաջ, ոտքից մինչև գլուխ ալիւրաթաթախ ծերունի ջրաղացպանը նստած՝ բազարը էր թխում օջախի վրայ: Տեսնելով հիւրերին և ճանաչելով նրանց, նա իսկոյն մի կարպետ փռեց ուռենիների տակ, ջրաղացում բանոդ գործաւորին ուղարկեց գիւղը ինքնաեռ բերելու և մի քանի բոպէից յետոյ ծառերի տակ, երեկոյեան թարմ զովութեան մէջ հանգստանում էին Արշակը և Սարգիսը, ու բանալով խուրջինը, փռելով սփռոցը, հանեցին լօշ, պանիր, կաթնահունց, տապակած հաւ և սկսեցին ուտել, հրաւիրելով և ծերունի ջրաղացպանին:

Երբ վերջացրին ընթրիքը, երիտասարդները պառկեցին մէջքի վրայ, կող առ կող և լուռ զմայլում էին գիշերային գեղեցիկ տեսարանով: Նրանք որոշել էին մի քիչ հանգստանալ այդտեղ և օգուտ քաղելով լուսնեակ գիշերից, ճանապարհորդել ու լուսաբացին հասնել ն... գիւղը, որ դեռ բաւական հեռու էր:

Այդ երիտասարդներից մինը Զօհրաբ բէգի որդին էր՝ Արշակ բէգը, որ աւարտելով ուսումը Մոսկուայի համալսարանում, վերադառնում էր, իսկ միւսը մեզ արդէն ծանօթ Սարգիսը՝ Թովմաս ապօր որդին:

Լուսինը արդէն տարածել էր իր արծաթափայլ շողերը դաշտերի, արտերի, բլուրների վրայ. փչում էր

մի մեղմ հով, որին խառնուում էր խոտերի գէղերից փչող հաճելի բուրմունքը:

Արշակը առաջինը խղեց տիրող լուսթիւնը.

—Որքան սիրում եմ այս լուսնեակ գիշերը, այս արծաթափայլ դաշտերը, արտերը, այս կիսափորձան ջրաղացը, այս ծառերը, այս կարկաչող առուն, արտասանեց Արշակը մեղմ և զգացուած ձայնով, կարծես պատասխանելով այն ներքին զգացման, որով ողողուած էր ամբողջ նրա սիրտը. ախ, որքան քաղցր է հայրենի հողը, հայրենի ջուրը, որքան քաղցր յիշողութիւններ է նա յարուցանում մեր մէջ: Որպիսի բերկրանքով շնչում եմ խոտի գէղերի այս անուշահոտ բուրմունքը, ինչքան սիրելի են ինձ այս նահապետական սայլերը, գիւղացու հովիտները քաղուկների այս մանգաղահատութիւնը. ինձ թւում է, որ այստեղ, խորհրդաւոր և բիւր զգացումներ զարթեցնող այս բնութեան մէջ, այս աշխատասէր, ժրջան գիւղացիների մէջ պէտք է որոնել իսկական, պարզ, անպաճոյճ և երջանիկ կեանքը. ինձ թւում է, որ հէնց այստեղ մենք պարտաւոր ենք գործադրել մեր բոլոր ոյժերը, մեր ուսումը: Ես շարունակ յիշում էի, որ մենք երդուել ենք ծառայել մեր հայրենի հողին, մեր ժողովրդին: Հաւատա, որ նոյն իսկ անախորժ և տխուր լուրերը հօրս դժբախտութեան և մեր պապենական հորստութեան, կալուածների անհետացման մասին, անզօր էին հանդիսանում ջնջել սրտիցս՝ հայրենիք շուտ վերադառնալու ջերմ փափագը: Ես չը գիտեմ, ինչ ներքին, մի զօրեղ մագնիսական ոյժ է թագնուած մեր ծննդավայրի հողի, ծառերի, քարերի, սարերի, անտառների, առունների, գետերի, այս անմշակ, խոպանացած, քաղաքակրթութիւնից հեռու խուլ անկիւնի մէջ, որ մեզ անզսպելի կերպով ձգում է դէպ իրան. դուցէ նրա համար, որ մեր մանկական յիշողութիւնները, մեր պապերի, հայրերի կրած տանջանքները, մեր ամբողջ պատմական անցեալը կապուած է այդ բիրտ ու կռաւիտ սպառաժ-

ների, սարերի, այդ անմշակ ծմակների ու խորտ ու բորտ հովիտների հետ։

— Ուրեմն դու տխրում էիր, Արշակ, Մոսկուայում։
ուրեմն քեզ չէին գրաւում մայրաքաղաք իզուարճութիւնները։

— Տխրել, միթէ ժամանակ կար տխրելու, միթէ ժամանակ կար զուարճանալու. ես և մի քանի ուրա ու մալոուր ուսանող ընկերներ այնքան էինք գրաւուել ուսումով, համալսարանի դասերով, որ քիթներս սրբելու անգամ ժամանակ չէինք ճարում։ Ախ, ինչքան գեղեցիկ, վեհ է համալսարանը, գիտութիւնը և ինչ հիանալի, իդէալական ձգտումներով է նա լցնում ուսանողների սիրտը, և ես որ մի ժամանակ սկսել էի շեշուել իմ կոչումից, հէնց շնորհիւ այդպիսի մի քանի իդէալիստ ուսանողների սթափուեցի և աւելի պինդ յարեցի այն իդէալին, որին հաւատարիմ մնալ երդուեցինք քեզ հետ, սիրելի Սարգիս, երբ աւարտեցինք մեր ուսումը թեմական դպրոցում։

— Ինչպէս, ինչպէս, պատմիր, շատ հետաքրքիր է։

— Ես արդէն երկրորդ կուրսումն էի. մեր համալսարանում, այդ տարի ուսումնաւարտող ուսանողների թւում կային երկու ուրա և երկու լատիշ գիւղացիների որդիներ Արխանգելսկի և Վիլնայի նահանգներից, որտեղ բնութիւնը այնքան անհրապոյր ու խղճուկ է, բնակիչները աղքատ ու ողորմելի. այդ ուսանողները ամենաառաջագէմ և աչքի ընկնող անձինք էին իրանց ցոյց տուած ընդունակութիւններով. համալսարանի վարչութիւնը նրանց համար գտել էր շատ շահաւէտ ու փառաւոր պաշտօններ, որտեղ նրանք կարող էին շատ և շատ առաջանալ, բարձր աստիճանների հասնել. կեանքը, յարմարութիւններով, զուարճութիւններով, ամեն տեսակ բարիքներով լի կեանքը բաց էր նրանց առաջ, ի հարկէ, և հարուստ հարսնացուներով, բայց ինչ ես կարծում, նրանք մերժեցին այդ բոլորը,

մերժեցին անձնական երջանկութիւնը և ասացին. «Մեր հայրերը խեղճ գիւղացիներ են, մենք ուսումն ենք առել մեր ծնողների ճակատի դառն քրտինքով վաստակած դրամով և հասարակական նպաստներով. մեր պարտքն է վերագառնալ նրանց մօտ, հատուցանել նրանց մեր պարտքը. մեզ սպասում է մեր գիւղը, որի համար մենք ճրագ պէտք է լինենք, մենք իրաւունք չունենք թողնել մեր գիւղը խաւարի մէջ», եւ ինչ ես կարծում. նրանք գնացին իրանց ցուրտ և խըղճուկ գիւղերը և վերջին երկու տարուայ ընթացքում մեզ հասնում էին լուրեր որ նրանք հրաշքներ են գործում այնտեղ. նրանք, փայլուն համալսարանաւարտներ, ստանձնել են հասարակ գիւղական ուսուցչի պաշտօն, նրանք օգնում են գիւղացիներին իրանց խորհուրդներով, մանր ժողովրդական կրեդիտներ են ստեղծում, սովորեցնում են գիւղացիներին կատարելագործուած մեքենաներ գործադրել երկրագործութեան մէջ, կիրակնօրեայ դպրոցներ են հաստատում, թոյլ չեն տալիս որ գիւղացիները ընկնեն վաչխառուների ձեռքը, զարգացնում և տարածում են փոխադարձ օգնութեան ընկերակցութեան գաղափարը և գիւղացիները արգէն պաշտում են նրանց:

«Երբ նրանք մեկնում էին Մոսկուայից, ուսանողները գնացին նրանց ճանապարհ գնելու. նրանցից մինը, լատիշ ուսանողը, մի այնպիսի ճառ ասաց հրաժեշտի ժամանակ, որ մտրակի ազդեցութիւն ունեցաւ իմ վրայ. ես սթափուեցի, վերածնունդի բարոյապէս և այնուհետեւ ես աշխատում էի անընդհատ, շարունակ, պաշարում էի գիտութիւն, և ահա, աւարտելով ուսումնս, ես սլացայ ժամ առաջ գալ գործադրել ուսումն յօգուտ իմ հայրենիքի, իմ ժողովրդի, որի բարօրութեան համար այնքան աշխատել և տքնել է իմ պապը. ես այնպէս եմ կարծում, որ իմ վրայ ամենից շատ բարոյական պարտաւորութիւն է ծանրացած աշխատելու իմ գիւղի և գաւառի ժողովրդի համար, ի նկատի ունե-

նալով այն չարիքը, որ հասցրել է նրան հայրս։ Եւ ահա, Սարգիս ջան, ես այստեղ եմ, քո մօտ և մենք ձեռք ձեռքի տուած, իբրև ժողովրդի զաւակներ, կը գործենք։ Դու ուրախ ես, այնպէս չէ։

— Ոհ, այնքան ուրախ, որ բացատրելու համար խօսքը պակասում է ինձ. ես ժամը, րոպէն հաշուում էի, թէ երբ կը գաս. ես ագահաբար լսփում էի այն գըրքերը, որ դու ուղարկում էիր ինձ իմ ինքնակրթութեան համար. ես արդէն շատ բան գիտեմ, արդէն դրել եմ մեր ապագայ գործունէութեան հիմքը. գիւղի երիտասարդները անհամբեր սպասում են քեզ, միայն ավստոս, որ...

— Ահ, որպիսի երջանկութիւն, Սարգիս-ջան, ընդհատեց ընկերի խօսքը Արշակը, առանց նոյն իսկ լսելու վերջինը, որքան բախտաւոր կը լինենք մենք, ես՝ ամուսնացած Աննայի հետ, դու՝ Սօնայի հետ։ Աննան կը բանայ և կը կառավարէ օրիորդական դպրոցը, կը սովորեցնէ Սօնային օգնել իրան. մենք ևս, ի հարկէ, կը զբաղուենք Սօնայի, իմ թանկագին քրոջ ինքնակրթութեամբ, իսկ ես և դու կը բանանք տղայոց դպրոց, կը կազմակերպենք չափահաս երիտասարդների համար կիրականօրեայ կամ երեկոյեան դասախօսութիւններ, կը հաստատենք փոխատու կամ մանր կրեդիտի ու փոխադարձ օգնութեան ընկերակցութիւններ, որպէս զի ազատենք գիւղացիներին վաշխառուների ճիրաններից, կը սովորեցնենք գիւղացիներին խելացի գիւղատնտեսութիւն, մի խօսքով, կը գործենք, կաշխատենք, որքան կարող ենք, որքան մեր ոյժը ներսւմ է։ Դու կը տեսնես, որ մենք կը կերպարանափոխենք գիւղը տասն տարուայ ընթացքում։

— Ախ, հառաչեց Սարգիսը, երանի թէ այդ մեր ցանկութիւնները իրագործուէին, բայց ես չատ եմ կասկածում։

— Ինչու, ի՞նչ պատճառ ունես։

— Դու մոռանում ես, որ հայրդ ոչ միայն չի հա-

մաձայնի Սօնային ինձ տալ, այլ և թոյլ չի տայ, որ դու ամուսնանաս Աննայի հետ: Նա չարունակ ասում է, որ դու պէտք է պրիստաւ, կամ քննիչ, նոյն իսկ գաւառապետ դառնաս և սպառնում է դիւղացիներին, որ քեզանով մեր հախից կը գայ. նա մտադիր է ամուսնացնել քեզ հարուստ բէգի աղջկայ հետ:

— Դու միամիտ մնայ. ես նրա համար չեմ տանջուել, չարչարուել, անքուն, քաղցած մնացել, ուսում առել, որ պրիստաւ դառնամ կամ ամուսնանամ մի աղջկայ հետ, որին չեմ սիրում: Հայրս ոչ մի իրաւունք չունի բռնանալ իմ և Սօնայի կամքի վրայ, ես արդէն չափահաս եմ, իսկ Սօնան 3 տարուց յետոյ կը դառնայ չափահաս և նա այնքան ջերմ սիրում է քեզ, որ երբէք յանձն չի առնի ուրիշի գնալ: Հայրս արդէն իրան և խեղճ մօրս դժբախտացրեց, նա իրաւունք չունի մեզ ևս դժբախտացնել, ես այդ թոյլ չեմ տայ: Մի ցաւ որ սունեմ, այդ այն է, որ ես հոյ չունեմ: Գուցէ և տուն. ան, ինչքան բախտաւոր կը լինէի, եթէ պապիս ազարակներից գոնէ մինը մնացած լինէր, ինչպէս և մեր օջախը, պապենական տունը. բայց հոգ չէ, ես ունեմ բազումներ, աշխատութեան ընդունակ բազումներ. դու էլ ինձ կօգնես և մենք երջանիկ կը լինենք, կը հասնենք մեր մուրադին:

— Դու, Արշակ ջան, հոգի և օջախի մասին դարդ չանես, դու կունենաս պապիդ մեծ ագալակը և օջախը:

— Ինչպէս, ինչպէս, զարմացած և ուրախացած հարցրեց Արշակը:

— Էհ, պատմեմ, թէ և հայրս չէր ուզում որ դու վաղօրօք իմանաս: Հայրս, կամենալով հատուցանել մէլիք Սահակի իրան արած բարերարութիւնները, իմանալով թէ որքան քեզ ցաւ պէտք է պատճառէ պապենական կալուածներից զրկուելը, գնել է աճրդի ժամանակ մեծ ագալակը և ձեր տունը, և որոշել է քեզ

նուիրել, իբրև Մէլիք Սահակի թոռան, հէնց որ հաստատուեցիր գիւղում:

—Ոհ, որքան ազնիւ մարդ է թովմաս ապերը, ինչքան բարի է նա. ես անպատճառ կը վերադարձնեմ նրան գումարը, երբ որ ամենափոքր հնարաւորութիւն կունենամ:

—Ոչ, ոչ, այդպէս բան չանես, հայրս խիստ կը վիրաւորուի. նա շատ ինքնասէր մարդ է. վերջապէս, միւսնոյնը չէ. եթէ դու չընդունես, Սօնային պէտք է տայի ես:

—Իմ սիրելի, ազնիւ ընկեր, համբուրելով Սարգսին, ասաց Արշակը, որքան բարի ես: Ես այժմ հազարապատիկ երջանիկ եմ. դէ, բաւական է, հաւերը արդէն կանչում են. վեր կենանք և ճանապարհ ընկնենք:

Կէս ժամից յետոյ երեք ձիաւորները ուրախ-ուրախ երգելով, աշտանակում էին լուսնի վերջին շողերով փայլող ճանապարհի վրայ, որ տանում էր ն... մեծ գիւղը:

Դ

Հինաւորաց տունը կամ մէլիքենց բերդը մի տարուայ ընթացքում աւելի էր քանդուել, ամայացել: Արշակը, պապենական օջախի այս ամայութիւնը տեսաւ սրտի խորին ցաւով:

Հեռաւոր աշխարհից վերադարձած որդու գալըստից երեք օր էր անցել միայն և հայրը կարծէք էլ ուրախ չէր տեսնել նրան: Երկուսն ևս, հայր և որդի, տնից դուրս չէին գալիս և փակուել էին իրանց սենեակներում: Կիրակի առաւօտեան, երբ պատարագը վերջացաւ և գիւղացիները եկեղեցու բակում հաւաքուեցին, իմացուեց, Շուշան արոր հաղորդած տեղեկութիւններից, որ հօր և որդու մէջ մեծ ընդհարումն է եղել և Զօհրաբ բէգը փրփրած, կատաղած խօսում, հայհոյում է որդուն: Եւ զարմանալի բան, երբ գիւղացիները իմացան, որ հօր ու որդու ընդհարումի պատ-

ճառն այն է, որ Արշակը չէ կամենում չինօգնիկ դառնալ, ինչպէս հայրն է ցանկանում, այլ կամենում է մընալ գիւղում, երկրագործութեամբ և ուսուցչութեամբ պարապել. իրանք ևս շատ զարմացան: Ուրեղ է տեսնուած, որ բէգզադէն այդպիսի բաներով զբաղուի, որ նա չինօգնիկութիւնը թողնի. միթէ դրա համար է ուսումն ստացել, որ գիւղացի դառնայ:

— Ուրբան ես գիտեմ, ասաց թովմաս ապերը, բէգզադէն խելօք, հասկացող տղայ է. նա, ասանց պատճառի չէ այդպէս վարւում, նա մեր գիւղի լաւութիւնն է ցանկանում և մտադիր է պապի, մէլիք Սհակի օջախը նորից շէնացնել ու վառ պահել: Գնանք գիւղի կողմից բարի գալուստ մաղթենք և շնորհաւորենք:

Եւ գիւղի ծերունիները, քահանայի առաջնորդութեամբ գիմեցին մէլիքենց օջախը: Երբ նրանք մտան մեր նկարագրուած թալարը, Զօհրաբ բէգը, որ մի տարուայ ընթացքում, աւելի ծերացել, կռացել և մռայլուել էր, յուզուած, այլագունուած ման էր գալիս պատշգամբի վրայ:

— Աչբդ լոյս, բէգ, ասացին գիւղացիները, գլուխ տալով: Բէգզադէն եկել է, ոտքը խէրով լինի ձեզ համար, այս օջախի համար, մեր գիւղի համար:

Զօհրաբ բէգը խոժոռ նայուածք ձգելով գիւղացիների վրայ, ինչ որ փնթփնթաց և դուրս եկաւ թալարից: Մի քանի րոպէից, յետոյ ներս մտաւ Արշակը. ի տես նրան, գիւղացիները ոտքի կանգնեցին և գլուխ տուին: Երիտասարդը շտապով մօտեցաւ քահանային, համբուրեց ձեռքը, ապա մօտեցաւ թովմաս ապօր և միւս ծերունիներին ու բարեկեց. թովմաս ապերը համբուրեց երիտասարդին և հրճուանքով ասաց.

— Մի տեսէք է, ինչ գեղեցիկ ջահիլ է, կատարեալ մէլիք Սհակն ինքն է. Աստուած տայ, որդի, նրա փառքին, համբաւին, նրա անունին տիրանաս:

— Ամէն, կրկնեցին ծերունիները:

— Բարի ես եկել բէգզադէ, շարունակեց թովմաս

ապերը, աչքի վրայ դու տեղ ունես: Մենք լսեցինք, որ դու ուզում ես գիւղում մնալ, մեզ պէս գիւղացի դառնալ, բայց միթէ այդ կարելի է:

—Բայց ինչո՞ւ չի կարելի:

—Որովհետեւ բոլոր բէգդադէսները այդպէս չեն աւելում. նրանք չինօվսիկ են դառնում, որը պրիստաւ, որը քննիչ, որը օֆիցէր, բայց եթէ մեր մէջ մնաս, մենք շատ ուրախ կը լինենք, մենք քեզ մեր աչքի լոյսի պէս կը պահենք, միայն լաւ կը լինէր պրիստաւ կամ քննիչ դառնայիր, մեզ համար էլ շատ լաւ կը լինէր, դու մեզ չէիր նեղացնի, մեր դարդին դարման կը լինէիր, մեզ ճանապարհ ցոյց կը տայիր:

—Մի վախենաք, ես ձեզ ցոյց կը տամ, որ առանց պրիստաւ, չինօվսիկ էլ լինելու, ես ձեզ օգտակար կը լինեմ, ինչպէս օգնում էր ձեզ պապս: Ես շուտով կը բանամ այստեղ ուսումնարան և դուք կը տեսնէք, որ մեր գիւղը բոլորովին կը կերպարանափոխուի,

Եւ երիտասարդի թախծալի դէմքը պայծառացաւ ու սւրախացած, զուարթացած՝ սկսեց զրոյց անել գիւղացիների հետ: Նրա պարզ խօսակցութիւնը, նրա գեղեցիկ և համակրելի դէմքը, նրա աշխոյժութիւնը և թարմութիւնը և այն հանգամանքը, որ նա բէգդադէ, ուսում առած մարդ, չէր արհամարհում խօսել գիւղացու հետ իբրեւ իր ընկերի, բարեկամի հետ, այնպէս գրաւեցին գիւղացիներին, որ դուրս գալով մէլիքենց տնից, նրանք երկար ժամանակ միայն Արշակի, նրա խելքի և բարութեան մասին էին խօսում:

Մնալով միայնակ թալարում, Արշակը սկսեց ման գալ, բոլորովին մտազբաղ և անձնատուր իր գեղեցիկ յոյսերին:

—Ես ցոյց կը տամ այս բարի, պարզ, տգէտ գիւղացիներին, թէ ինչքան օգտակար կարող եմ լինել նրանց. ես կը վերակենդանացնեմ պապիս յիշատակը, բայց պէտք է վերջացնել հօրս հետ, պարզել ամեն

բան, վճռական լինել. թողնել ինձ և Սօնային այս ա-
նորոշ դրութեան մէջ անկարելի է:

Թալարը մտաւ Զօհրաբ բէգը և նրա կնճռոտած,
մռայլ դէմքը նոյնպէս ցոյց էր տալիս, որ հասել է
վճռական ժամը:

— Ես դարմանում եմ, որ դու, ուսումնս ստացած
մարդ, ժամերով խօսում ես քնճռոտ և տրեխաւոր գիւ-
ղացիների հետ. ախր նրանք ինչ քո թայ մարդիկ են:
Վերջապէս, հոգիս կոկորդս է հասել. ես քո ասածներդ
մինչև այժմ հանաքի տեղ էի ընդունում. յոյս ունեմ
խելքի ես եկել և ինքդ էլ տեսնում ես, որ քո դիտա-
ւորութիւններդ անօգուտ բաներ են:

— Ո՛չ, հայր, դու սխալուում ես. ես դիտաւորու-
թիւնս չեմ փոխել. ես հաստատ եմ իմ որոշման մէջ,
եւ քեզ պարզ յայտնեցի երէկ, որ պէտք է ամուսնա-
նամ Աննայի հետ, որին ես սիրում եմ, որին խօսք եմ
տուել. մենք միասին պէտք է ուսումնարան բանանք,
եւ պէտք է պարապեմ գիւղատնտեսութեամբ և ես
յոյս ունեմ, որ մենք ամենքս բախտաւոր կը լինենք:

Զօհրաբ բէգի դէմքը կապտեց բարկութիւնից.

— Այդ քո վերջին խօսքն է:

— Այո, հայր, վերջինը:

Նա զսպեց զայրոյթը և մեղմ, բայց յուզուած
ձայնով ասաց.

— Որդիս, բայց դու ինձ չես խնայում. գիշեր ցե-
րեկ աչքս ջուր է կտրել, սպասելով, որ ուսումդ կ'ա-
ւարտես, կը գաս, լաւ պաշտօն կը ստանաս, մեր հա-
րուստ բէգերից աղջիկ կուզես և պապիդ, հօրդ քան-
դուած տունը կը վերականգնեցնես, ինչպէս արել և
անում են քո բոլոր ընկերները, միւս բէգզազէները:
Տես, մէլիք Իսրայէլեանց տղան, որ միայն գաւառական
դպրոցում է ուսումնս առել, այսօր ինչ մեծ պատուի է
տիրացել. նա իրանց գաւառի պրիստաւն է և 4—5
տարում լաւ տուն, տեղ, այգի, ջրաղաց, արտեր, փող է
ձեռք բերել. հօրը պարտքերը տուել, քանդուած տունը

վերաշինել: Այ, տղան այդպէս կը լինի. նրա առաջ դողում են գիւղացիները և նա էլ նրանց երես չէ տալիս: Իսկ դու, որ համալսարանն ես աւարտել, չէ որ դու կարող ես աւելի առաջ գնալ:

—Ո՛չ, հայր, նոյնպէս յուզուած պատասխանեց Արշակը. հէնց նրա համար, որ ես համալսարանն եմ աւարտել, ես չեմ կարող այն անել, ինչ որ անում է մէլիք Իսրայէլեանց տղան. ես չեմ կարող կաշառքներ ուտել, հարստահարել գիւղացիներին, իսկ ռոճկով հարքստութիւն, տուն, տեղ ձեռք բերել անկարելի է:

—Բայց ինչի վրայ ես դրել յոյսդ, չէ որ ես ոչինչ չունեմ, պարտքի մէջ խեղդուած եմ. վերջապէս, ինձ չես խղճում, դոնէ քրոջդ խղճայ. չէ որ նա հասել է, մարդու պէտք է տալ, իսկ բէգդադէններից ո՞վ նրան կուզի առանց փողի, օժիտի:

—Յոյսս դրել եմ իմ ուսման և այս բազուկներիս վրայ, ասաց երիտասարդը. ինչ վերաբերում է Սօնային, նա շատ բախտաւոր կը լինի, որովհետեւ նրան կը տանք Սարգսին, որին նա սիրում է և որը պաշտում է նրան առանց փողի և օժիտի վրայ աչք անկելու:

—Ի՞նչ, ի՞նչ, պոռաց Զօհրաբ բէգը կատաղած, աղջկանս տամ մի գիւղացի լակոտի. Տէ՛ր Աստուած, միթէ սա իմ որդին է: Ամենեւին, ես երբէք թոյլ չեմ տայ, որ Սօնան ամուսնանայ Սարգսի հետ, որի հայրը մեր տան ծառան է եղել. աւելի լաւ է տանը պառաւի, բաղցածութիւնից մեռնի, քան այդպիսի խայտառակութիւն տեսնեմ ես. ես երբէք, երբէք չեմ հաշտուի այդ մտքի հետ. ես կ'անիծեմ երկուսիդ էլ, ես ձեզ տնիցս դուրս կ'անեմ:

Եւ շտապ շտապ քայլելով թալարի մէջ, նա աւելի և աւելի էր յագուրդ տալիս իր զայրոյթին:

Արշակը, յուզուած, վշտացած վեր կացաւ տեղից և կանգնեց հօր առաջ.

—Ես շատ ցաւում եմ, հայր, որ դու այդպէս ես մտածում. բայց ահա, խնդրեմ, մի րոպէ հարցրու խըղճ-

մտանքիդ, արդեօք դու, որ ապրել ես իբրև բեղզադէ, երջանիկ ես եղել, արդեօք երջանիկ էր խեղճ մայրս. արդեօք դու կարողացար պահել և աւանդել որդիներդ պապենական այն ժառանգութիւնը, որ հայրդ թողեց բեզ:

— Ես, ես, կմկմաց Զօհրաբ բէգը և մնաց չփութուած կանգնած:

— Ոչ, հայր, շարունակեց Արշակը, դու կործանեցիր հօրդ տունը, օջախը, դու թշուառացրիր մօրս կեանքը, դու կորցրիր գիւղացիների սէրը, արատաւորեցիր իմ պապի անաղարտ անունը և դու այսօր դեռ չես խղճահարւում, դու կամենում ես քո զաւակների կեանքը, երջանկութիւնն էլ փշրել: Դու իրաւունք չունես խորտակել նրանց կեանքը, անբախտացնել նրանց. մի լաւ նայիր հոգուդ մէջ, խղճմտանքիդ խորքը և հարցուքեղ. իրաւունք ունեւ այդ անելու, ժամանակ չէ՞ արդեօք ուղղել այն չարիքը, որ դու գործեցիր: Եւ որովհետեւ դու ինքդ չես ուղղում ուղղելու, ես, ես կ'ուղղեմ՝ այդ չարիքը, ես կը վեճականդենմ քո և պապիս պատիւը: Այսուհետեւ, անիծիր, եթէ կամենաս, արա ինչ որ կուզես:

Եւ երիտասարդը, վեր առնելով գլխարկը ու փայտը, դուրս նետեց իրան սենեակից, յուզուած, արտասուքը աչքերին:

— Դու իրաւունք չունես խորտակել քո որդիների բախտաւորութիւնը, կեանքը, ես պէտք է ուղղեմ քո գործած չարիքը—այս խօսքերը անընդհատ թնդում էին Զօհրաբ բէգի ականջին և մի բոպէ անգամ հանդիստ չէին թողնում նրան:

Որդու մեկնելուց յետոյ, նա պառկել էր տախտի վրայ և լուռ, անշարժ, աչքերը սեւում ատաստաղին, մտածում էր, քայց չէր կարողանում կենտրոնացնել մտքերը: Նրա հոգին յուզուած էր. «Ի՞նչ ասաց նա.

շարունակ մտմտում էր նա, լաւ նայիր հոգուդ մէջ, խղճմտանքիդ խորը»։ Եւ նա վախենում էր նայել այդ հոգու մէջ, այդ խղճմտանքի խորքի մէջ. նա կամենում էր մոռանալ այդ խօսքերը, բայց նրանք, շարունակ, վերադառնում էին, կանգնում էին նրա առաջ, կարծես գրուած լինէին մեծ տառերով՝ քարետախտակի վրայ և նա թէև աչքերը փակում էր, բայց տառերը, մեծ, խոշոր տառերը ծակում էին նրա աչքը և նա կարդում էր. «Լաւ նայիր հոգուդ մէջ, խղճմտանքիդ խորը»։ Եւ վախովսելով, կամաց կամաց նա նայեց...։ Նրա առաջ անցան մէկ մէկու յետևից տեսարաններ, որ երբէք նա չէր յիշել և ոչ մի անգամ. նա տեսաւ հօրը, մէլիք Սհակի վշտահար դէմքը, մօր կըսկիծով և արտասուքով լի աչքերը, նրա մահը. նա յիշեց իր կնոջը, գեղանի Հռիփսիմէին, տեսաւ ինչպէս նա աղի արտասուքներ էր թափում, իսկ ինքը միայն ծիծաղում, կամ բարկանում և կամ ծեծում էր խեղճ, թշուառ կնոջը։ Նա շատ պարզ տեսաւ իր ցոփ, շուայտ կեանքը, անառակ զուարճութիւնները իր ընկերների հետ, նա տեսաւ, ինչպէս մէկ մէկու յետևից գնում էին հօր թողած բարիքները—այգիները, դաշտերը։ Եւ զարմանալի բան, նա նոր յիշեց, որ նոյն իսկ պապենական օջախը իրան չէ պատկանում. նա դառնապէս ժպտաց, յիշելով, որ որդուն սպառնում էր վռնդել այդ օջախից։ Եւ ինչ օգուտ էր տուել այդ կեանքը. հայրը, մայրը կսկիծից գերեզման իջան, կինը նոյնպէս ցաւից, մորմոքից մեռաւ ծաղիկ հասակում. գիւղացիները սկսեցին առել նրան, ընկերները, բարեկամները հեռացան, իր սեփական զաւակները խեղճութեան մատնուեցին և որդին ստիպուած էր դասեր տալով ապրել ու ուսում ստանալ. ոչ մի բան չը մնաց, ոչ ոքի համար նրա կեանքը օգուտ չը բերեց։ Եւ ահա այսօր ամենքը հեռանում են նրանից, նոյն իսկ իր հարազատ զաւակները, որոնց նա կամենում է անիծել։ Նա իր կեանքի մէջ առաջին անգամ ունեցաւ այն գիտակցութիւնը, թէ իր կեանքը

որքան անօգուտ է եղել: Բայց Տէր Աստուած, միթէ հաշտուել այն մտքի հետ, որ նա այլ ևս հնարաւորութիւն չի ունենայ լուծել իր վրէժը այդ ամբարտաւանացած, գլուխները բարձրացրած գիւղացիներէից, վերագարձնել այն վիրաւորանքները, որ իր դասակարգի մարդիկ, բէգերը և բէգդադաները հասցնում էին իրան, երբ աղքատացաւ. նա ուրեմն այլ ևս չի գնայ որսի. ճաշեր չի տայ, ձիարշաւներին չի մասնակցի: Եւ նա մէլիքի տղայ, բէգ, նա պէտք է հօր երեկուայ սպասաւորի հետ խնամանայ, իր ազնիւը տայ գիւղացու և նրա որդին, բէգդադէ, պէտք է այդ ոչլոտ գիւղացիներին երեխաներին վարժապետութիւն անի, իսկ նրա տունը պէտք է հարս գայ մի աղքատ վարժապետի ազնիւ: Ոչ, ոչ, աւելի լաւ է մեռնել, գլուխ վերցնել, փախչել, բան տանել այդպիսի անպատուութիւն, վիրաւորանք: Եւ թող մարդիկ չասեն, որ մէլիք Սհակի թոռնը, Զօհրաբ բէգը, որ մի ժամանակ դաւաճապետների, պրիստանների հետ նստում, վեր էր կենում, հիմա դարձել է գիւղացու և բաղցած վարժապետի թայ:

Նա փակեց աչքերը և աշխատեց քնել, բայց բունը փախել էր, իսկ որդու թախծալի դէմքը կանգնած էր նրա առաջ և նրա խօսքերը նորից հնչեցին. «Լաւ նա՛յիր հոգուդ մէջ, խղճմտանքիդ խորը»: Նա աշխատեց հեռացնել իրանից այդ դէմքը. բայց այս ինչ է. մի այլ ուրուական կանգնած է նրա առաջ. դա Մէլիքն է, ինքը՝ Մէլիքը. նա պարզ, մէկին կերպով արտասանում է. «Ի՞նչ արատաւորեցիր իմ անաղարտ անունը, դու քանդեցիր իմ օջախը, ինչո՞ւ ես արգելք լինում, որ իմ թոռնը վերականգնէ իմ անունը և օջախը. ինչ վատ բան կայ, որ նա կամենում է գիւղացի մնալ. ինչ իրաւունքով դու փշուրում ես նրա և բրոջ երջանկութիւնը, կեանքը»:

Զօհրաբ-բէգը ծլունկ ելաւ այս ձայնից, տրորեց աչքերը և պոռաց «ո՞վ ես դու»: Բայց սենեակի մէջ տիրում էր խաւար և ամեն բան լուռ էր. նա լսում

էր իր սրտի արագ բաբախումը: Նա նոր նկատեց, որ մոլթը արդէն կոխել է. ամբողջ օրը փնացել էր պառկած, չէր զգացել ոչ ծարաւ, ոչ քաղց: Բայց ուր են տնեցիք, հօր են Արշակը և Սօնան. միթէ, ճշմարիտ, նրանք հեռացան, մենակ թողին իրանց հօրը: Նա դուրս եկաւ պատշգամբը, շինական պարզ երգերը խփեցին նրա ականջին, ինչպէս և հովուական սրնգի ձայնը: Իր տղան և աղջիկը նրանց հետ են, այդ գիւղացիների հետ, ուրախանում, զուարճանում են նրանց հետ: Ինքն աւելորդ է և միայն խանգարում է նրանց:

Նա նորից մտաւ սենեակը, դրեց գլխարկը, վերցրեց վերարկուն և մի փայտ և մթութեան մէջ խաբխափելով, իջաւ երեքուն սանդուխներից էյվանը ու ապա ամայի բակը: Ոչ ոք չը կար: Առանց ինքն իրան հաշիւ տալու, նա մտաւ գիւղի խուլ փողոցները, հասաւ աղբիւրին և ծռելով ճանապարհը, բարձրացաւ կէծանով դէպի բլուրը: «Փախիր, փախիր», լսեց նա իր յետեւից, «դու խանգարում ես ուրիշների կեանքը»: Եւ նա սկսեց վազելով իջնել բլրից ու մտաւ հովիտը, որ ծառերի ստուերից աւելի եւս մթնացել է: Նա շունչ առաւ, նստեց կաղնու տակ և մէջքը դէմ դնելով ծառի բունին՝ կուչ եկաւ. «հօր է գնում, ինչք է գնում»: «Գնա, գնա, հեռացիր, դու. խանգարում ես միայն ուրիշներին, դու խանգարում ես քո զաւակների բախտաւորութիւնը, այլ եւս աւելորդ է քո կեանքը»—նորից լսեց նաեւ այնպէս որոշ, պարզ, որ կարծեց թէ մէկը ծառի յետեւից է խօսում: Նրա սիրտը վար ընկաւ, նա վեր թռաւ տեղից և հետեւելով հովտի մէջ հոսող գետակի ընթացքին, գնաց: Քիչ բիչ նա յամրացրեց քայլերը. լուսինը սկսել էր բարձրանալ և լուսաւորել սար ու ձոր. նա նորից բարձրացաւ մի բլրի վրայ և հիացած, սքանչացած այն վեհ տեսարանով, որ բլրի գագաթից պարզւում էր իր առաջ, պառկեց գետնին ու սկսեց դիտել արծաթափայլ երկինքը: Մի րոպէ անդորրութիւն և խաղաղութիւն մտաւ նրա հոգու մէջ,

բայց յանկարծ խորին լուսթեան մէջ լսուեց ձայնը. «Դու իրաւունք չունես խորտակել քո որդիների կեանքը, բախտաւորութիւնը, ես պէտք է ուզղեմ քո չարիքները»։ Նա տեսաւ իր առաջ կանգնած և Մէլիքի ուրուականը. «Դու արատաւորեցիր իմ անաղարտ անունը, դու քանդեցիր իմ օջախը, յետ տուր իմ օջախը»։ Եւ նա նորից գալարուեց հոգեկան տանջանքների մէջ, նորից նայեց հոգու մէջ, խղճատանքի խորքը։ Յետ դառնալ, գրկել որդուն, և ասել, այո, նա համաձայն է, նա յետ է առնում խօսքերը, նա չի խանգարի նրան և Սօնային վայելելու իրանց բախտաւորութիւնը, միթէ այդ լաւ չի լինի, միթէ այդ չէ Մէլիքի ուղածը։ Բայց ոչ, ոչ, նա երկար դիմանալ չի կարող, նա նորից կը խանգարէ նրանց։ Եւ վերջապէս ինչի և ում համար է պէտք նրա կեանքը. նա ընդունակ չէ ոչ մի աշխատութեան, նա անօգուտ է։ Ամբողջ կեանքը ապարդիւն է անցել և այսուհետեւ նա ապարդիւն պէտք է մնայ։ Ահա այնտեղ, սարի տակին հոսում է գետը, և որքան խաղաղ է, մոռնել նրա մէջ, անձնատուր լինել նրան և հանգըստանալ։ Նա նորից վերկացաւ, սկսեց իջնել բլրից դաշտը. գետի մեղմ ալիքները գգւում էին նրա լսելիքը և ամառային զով ու լուսնեակ գիշերը, երբ ամբողջ բնութեանը խորհրդաւոր խաղաղութեան մէջ հանգստանում էր մի ընդէ սթափեցրեց նրան։ Ահա նա կանգնած է կամրջի վրայ որ անցնելով գետից գնում է գետի միւս ափը, սարի ստորոտը և այգաեղից մի նեղ կէծան տանում է ուղեւորին դէպի վանքը որի գմբէթները ուրուագծւում են հեռու նա կանգ առաւ կամրջի վրայ. գետը, հանդարտ գլորուելով կարծես կանչում, հրաւիրում էր նրան. նա յիշեց իր պատանեկութեան ընկերին, որ լողանալիս, խեղդուել էր. այնտեղ, ափին, ընկած էր նրա դիակը։ Այդ յիշողութիւնից նրա մարմինը սառսռեց, նա ցուրտ զգաց և մըրմընջաց. այս պաղ ջրի մէջ ես հանգստութիւն կը գտնեմ։ Նրա հոգին դարձեալ խռովուեց. այժմ մի այլ ձայն

նա լսեց մօտիկից, շատ մօտիկից. «բայց դու դեռ չես քաւել յանցանքդ, ինչո՞ւ քորդին պէտք է քեզ տեղ քաւէ»:

— Այո, այո, խօսեց նա ինքն իրան. ես պէտք է քաւեմ՝ յանցանքս. ես չը պէտք է խորտակեմ զաւակներիս երջանկութիւնը, չը պէտք է խանգարեմ նրանց, բայց ի՞նչպէս, ի՞նչպէս... վերադառնալ տուն, գիւղացի դառնալ ես չեմ կարող, չեմ կարող հաշտուել, ուրեմն ի՞նչ է մնում անելու:

Եւ ժամերով նա կանգնած էր կամրջի վրայ մօտ-յոյզ ու խռոված. յանկարծ, գիշերային խոր լուսթեան մէջ զանգակի զօղանջիւնը, մեղմ, ներդաշնակ զօղանջիւնը լսուեց, որի արձագանքը անմիջապէս կրկնուեց. նա կարծէք, սաստուած մի հզօր ձեռքից, ծունկ չօքեց, և նա՝ որ երկար, երկար տարիներ չէր աղօթել այնպէս, ինչպէս աղօթում էր երեխայութեան ժամանակ, երբ մայրը ամեն առաւօտ տանում էր եկեղեցի, սկսեց աղօթք մրմնջալ, այո, այն աղօթքը, որ մայրը սովորեցրել էր: Երկար, երկար նա աղօթեց և երբ վերկացաւ, արշալոյսն արդէն իր վարդագոյն շողերով վառել էր հորիզոնը. վանքը շողշուղում էր և հրաւիրում էր խռովեալներին ու ալեկոծուածներին դնալ հանգստանալ մենակեաց կեանքի խաղաղութեան մէջ: Եւ անհաշտը լսեց որոշ հօր՝ մէլիքի ձայնը, «դնա, դնա այդտեղ և մի խանգարիր նոր կեանքը»:

Նա շտապ շտապ բարձրացաւ կէծանով, նա գրեթէ վազ էր տալիս և շնչասպառ լինում: Կէս ժամից յետոյ նա կանգնեց վանքի մեծ դարբասի առաջ, դուռը բացուեց. նա ներս մտաւ ու փակուեց այնտեղ... Նա մեռած էր աշխարհի համար...:

Չորս ամսից յետոյ Ն... գիւղի շինական եկեղեցում կատարւում էր երկու պսակ և գիւղը մէլիքենց հին օջախում տօնում էր Արշակի և Աննայի, Սարգսի և Սօնայի հարսանիքը:

Սկսուեց նոր կեանքը, եռուն, գործունեայ կեանք...:

ՇԱՀՐԻԱՐ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

39) ՆԱԲ-ԴՈՍ „Տանգիրոջս աղջիկը“. վրպակ, 90 էր., Թիֆլիս,
դ, 20 կ.

Նար-Դոսի վէպիկը, կամ, ինչպէս ինքն անուանել է, վիպակը կարգացում է հետաքրքրութեամբ։ Վէպիկի նիւթը վերցրած է իրականութիւնից և մշակուած է ոչ առանց շնորհքի։

Վէպի հերոսուհին մի թիֆլիսցի օրիորդ է՝ ծագումով հայ, կրթութեամբ՝ կէս-վրացի, կէս-ռուս։ Գիմնազիան նա նոր է աւարտել և ուրեմն գիտէ, ինչպէս Շչեղրինն ասում էր, «մի քիչ թուարանութիւն, մի քիչ դիպաքանութիւն (օրինակ, որ «ամառը» սիրոյ աստուածն էր) և մի քիչ երաժշտութիւն», կամ մօտաւորապէս այդքան բան։ Ի՞նչ իմաստ, ինչ լուրջ նշապատակ ունի մարդկային կեանքը, ինչ պարտականութիւններ են ծանրանում մարդու և մասնաւորապէս կնոջ վրայ—նա ի հարկէ չը գիտէ։ Նա աւարտել է գիմնազիան և մի կտոր թուղթ է ստացել։ Մի քանի տարուց յետոյ նա կ'ամուսնանայ և Թիֆլիսում գրեթէ անհրաժեշտ էվոլիւցիայով կը դառնայ եւրօպացի կնոջ ծաղրանկար կամ Հաւլարարի կէկէլօ, նայելով ո՞վ կը լինի նրա ամուսինը՝ մի գիպլօմաւոր կօսմօպօլիտ, թէ՛ տղէտ իրողատէր։

Նա հայ է, բայց հայերէն չը գիտէ և միշտ խօսում է օտար լեզուով։ Նրա անունն էլ վրացիական է—Բալի։

Վէպի հերոսը մի հայ ուսուցիչ է, «վարժապետ»։ Դուք ամենքդ գիտէք, թէ ինչ է կամ, աւելի ճիշտ ասած, ինչ էր հայ վարժապետը։ Թողէք բացատրութիւնները և նկատի առէք ընդհանրութիւնը, թողէք արտաքինը և ուշք դարձրէք էութեան վրայ, և դուք կը խոստովանէք, չէք կարող չը խոստովանել, որ հայ վարժապետը, այդ յաճախ անչէնք—անշնորհք, կոշտ ու կոպիտ վարժապետը ամենալաւ, ամենահամակրելի տարրն է ևղել մեր

կեանքում: Յառաջադիմութեան պիտէրը հայ ժողովրդի ճահ-
ճացած կեանքում, լոյսի կարապետը մեր «խաւարի թագաւո-
րութեան» մէջ, քաղաքակրթութեան տարածող, իսկական կուլ-
տուր-տրէզէտը ասիական ամբոխի ամենախուլ խաւերում,
մանուկների բարեկամը, ծնողների խորհրդատուն, ժողովրդա-
կան թատրոնի հիմնադիրը, ժողովրդական դիակին գաղափա-
րական չունչ տուողը, առաջնորդների ու ազանների ղոնը, դա-
ւառների «թափառական հրէան» մի խօսքով միշտ և ամեն տեղ
ժողովրդի շահի համար նահատակուողը—ահա հայ «վարժապետը»
որ իր պատուաւոր տեղն ունի ամբողջ մարդկութեան ժողովր-
դական ուսուցիչների պատուաւոր դասակարգի մէջ:

Այդպիսի մի ուսուցիչ, որին պ. Նար-Դոսը դժբախտա-
բար օժտել է բնաւորութեան կողտութեամբ և չօվինիտական
զգացմունքներով, գաւառներում և նոյն իսկ Պարսկաստանում
իր վարժապետական խաչը կրելուց յետոյ, ուսուցչութեան տեղ
է գտնում Թիֆլիսում և սիրահարում է իր տանտիրոջ աղջը-
կայ, վերել յիշուած Բալիի վրայ: Բալին էլ փոխադարձաբար
սիրում է նրան և օկսում է հետաքրքրուել հայերէնով, հայերէ-
նի դասեր է առնում նրանից:

Օրիորդի հայրը ոչինչ չունի դրա դէմ, բայց մայրը, զը-
գունլի նախապաշարունակներով ու աւանդութիւններով դաստիա-
րակուած մի պին, լսել անգամ չի ուզում, որ իր աղջիկը կա-
րող է գառնալ այդ «քնձոռտ վարժապետի» կինը: Աղջիկը, Բա-
լին, լալիս է, տխրում է, բայց վերջ ի վերջոյ ի հարկէ տեղի է
տալիս մօրը, ամուսնանում է մի սգէտ փողի սրահի հետ և
ապրում է Թամամչեվի քարվանսարայի սովորական յաճախոր-
դուհիների տիպային կեանքով,—ի բաց չառնելով և զրբացնե-
րի, կիթխանների այցելութիւնը: Ձէ որ գիմնադիայի ուսումը
հայուհիներից չատերի համար երեսին քսած դեղի նման մի
բան է, որ անձրևի տակ ընկնելուց յետոյ բոլորովին գնում է,
կեղտոտ շերտեր կազմելով դէմքի վրայ:

Բալիի տիպը, իմ կարծիքով, շատ յաջող է դուրս բերուած
պ. Նար—Դոսի վէպիկում: Դժբախտաբար նոյնը չի կարելի ա-
սել վէպի հերոս վարժապետի մասին: Այնպիսի վարժապետներ,
ինչպիսին դուրս է բերել հեղինակը, ի հարկէ նոյնպէս եղել
են կեանքում, բայց որովհետև հեղինակը ուզել է վերաբրտագրել
հայ համակրելի վարժապետի տիպ, գեղարուեստական տրամա-
բանութիւնը պահանջում է, որ նրա հերոսը լինէր աւելի մար-
դասէր և լայն հայացքների տէր, ինչպէս եղել է հայ համակրե-
լի վարժապետների մեծամասնութիւնը:

Այն տան բակում, որտեղ ապրում է մեր ուսուցիչը, կե-

նուա՛մ է նաև մի հարբեցող իր կնոջ հետ: Մի օր հարբեցողը սկսում է սովորականից աւելի պաղանաքար ծեծել իր կնոջը: Կինը ձիւեր է արձակում, օգնութեան է կանչում: Ամբողջ բաւկի կենողները հաւաքւում են նրանց փոքրիկ բնակարանի առաջ, բայց ոչ ոք ներս չի մտնում, որովհետեւ բնակարանի դուռը կողպած է և պէտք է արգեօք տալ, որովհետեւ այդպիսի զէպքերում ասիացի ամբողջ սիրում է ձեռնտու չէզոքութիւն պահել ուրիշների տրագէդիան տեսարանի բան, «Թամաշա» դարձնել: Բայց մեր ուսուցիչը այդ տիպի մարդ չէ: Բացի այդ՝ նա գիտէ որ Բալին ներկայ է, նա ուշում է անպիտական գործ կատարել նրա առաջ: Նա ուժեղ է, նա կոտորում է դուռը, ներս է ընկնում և ազատում է խեղճ կնոջը իր գազանացած ամուսնու ձեռքից: Բայց պ, նար—Դոսի ուսուցչի համար այդ բաւական չէ:

Քերինն աչքերս առու, — պատմում է նա, — առաջ վաղեցի, ետեցի... բռնեցի նրա օձիքից և ամենայն ուժով չետ հրեցի: Ձեռ խմանում ինչպէս պատահեց, մէկ էլ տեսնեմ այդ ահալին մարդը երևան և վեր փռում է յատակի վրայ իւր կնոջ կողքին: Այժմ ես սկսեցի աքացել նրան: Պէտք է որ շատ մաղալու տեսարան լինէր: Սկզբում նա, երևի լանկարծակիի եկած, չէ շարժում տեղից, ոչ մի դիմադրութիւն ցոյց չէր տալիս, չէր աշխատում տեղից վեր կենալ. կարծես չէր էլ զգում աքացիների հարուածները որ, պէտք է ասած, բաւական անողորմարար էի տալիս: Նա միայն, յատակի վրայ տարածուած, զարմանք արտայայտող աչքերով նայում էր ինձ, կարծես թէ հարցնում էր. «Ո՞ւր ես, ի՞նչ ես ուղում: Բայց լանկարծ, կարծես, նոր ուշքի գալով, մի ուժգին շարժում գործեց և նստեց, որ վեր թռչի: Իսկոյն վրայ ընկաւ, նորից պառկեցրի յատակի վրայ, չոգեցի կրծքին և բռնեցի կոկորդից: Նրեի շատ էի պինդ հուպ տալիս, որ նա բերանը բաց էր արել, խրխրացնում էր, աչքերը չռել էր, արինով լցուած զգուելի սպիտակուցները դէմքիս յոռած, և մարմինն էլ մի տեսակ խլպտում էր տակս»:

Անկարելի բան է, որ համակրելի վարժապետը, ասպետական ձգտումով ոգևորուած ինտելիգէնտը այդպէս վայրենաբար, այդպէս գազանաբար վարուէր թէկուզ մի անպիտան հարբեցողի հետ և աւելի ես անկարելի է, որ նա այդ տեսարանը կարողանար «մագալու» անուանել: Ի՞նչ ասպետութիւն է «անողորմաբար աքացիներ» տալ արդէն գետին փոկուած, անզօր դարձած մի թէկուզ զգուելի մարդու և որ համակրելի ինտելիգէնտ մարդը կարող է այդպէս հաճոյքով նկարագրել այդ տեսարանը:

Այդ մէկը Երկրորդ գեղարուեստական սխալը, որ արել է պ. նար—Դոս, այդ այն է, որ նրա հերոսը չովինիստ է, թթու աղբոսէր, մինչդեռ հայ համակրելի ուսուցիչների մեծամասնու-

թիւնը միշտ եղել է հայրենասէր բառի ամենալաւ մտքով, այսինքն սիրելով այն, ինչ որ հարազատ է իրան, սիրելով իր հայրենիքը, իր ժողովուրդը, իր մայրենի լեզուն նա ատելութիւն չի քարոզել դէպի օտարի սրբութիւնները:

Նրա հայրենասիրութիւնը հիմնուած է եղել լայն մարդասիրութեան վրայ և միշտ թշնամի է եղել օտարատեցութեան, օտարակերութեան, մարդատեցութեան: Հայ համակրելի ուսուցիչը, իբրեւ տիպ, երբէք թոյլ չի տուել և թոյլ չի տալ իրան արհամարհանքով վերաբերուել դէպի վրացներէն, «զգուելի» անուանել այդ լեզուի հնչիւնները: Ամենայն դէպս, եթէ երբեքից հայ համակրելի ուսուցիչը պատահամբ, տանտանու բերնից թոյրել է այդպիսի խօսքեր տաքացած բոլէին, նա չէր ցանկանալ, որ այդ խօսքերը կրկնուէին լրջօրէն, տպագրուէին թղթի վրայ և մնային իրրի ապայոյց դադալարական անտրամաբանութեան: Որովհետեւ եթէ մեր սէրը կենդանարանական սէր չէ, այլ մարդկային, բանական, եթէ մենք վիրաւորում ենք արհամարհանք տեսնելով դէպի մեր մայրենի լեզուն, ոչ թէ մեր աքաղաղային բնաւորութեան պատճառով, այլ որովհետեւ յարգում ենք և մեր ցեղակիցների մէջ մարդկային անձնաւորութիւնը, — մենք չենք կարող չը յարդել նոյնպիսի զգացմունքներ նաեւ ուրիշների, օտարների մէջ, մենք չենք կարող թոյլ տալ մեզ արհամարհական վերաբերմունք դէպի օտարների հաւատը, դէպի օտարների լեզուն, որոնք չէ որ նոյնպէս սրբութիւններ են այդ օտարների համար:

Տպել որեւէ հայ գրքում իբրի համակրելի հերոսի բերնով արտասանուած և ուրեմն հեղինակի մտքերը արտայայտող արհամարհական խօսքեր վրացիների լեզուի, ուրեմն վրացիների սըրբութեան մասին, դա յանցանք է, որ բայի սրբապղծութիւն լինելուց, ինչպէս սրբապղծութիւն է վրացիների արհամարհական վիրաբերմունքը դէպի մեր նուիրական առանձնայատկութիւնները, նաեւ մեծ քաղաքական սխալ է:

Ծիծաղելի է և նոյն իսկ զգուելի, երբ ոռւս արխատօկրատը արհամարհելով իր դեղեցիկ մայրենի լեզուն միշտ խօսում է ֆրանսերէն, որ աւելի ևս գեղեցիկ լեզու է, բայց համ ու հոտից դուրի է նրա բերնում, սակայն միթէ այդ իրաւունք է տալիս որ և է ոռւսի արհամարհական լեզու բանեցնել ֆրանսերէնի վիրաբերմամբ:

Բացի այդ պակասութիւններից պ. Նար—Դոսի վէպիկը ունի նաեւ այն պակասութիւնը, որ մի քիչ ճապաղ է, ինչպէս ոռւսահայերիս գրեթէ բոլոր վիպական գրուածքները:

Վէպը արձանագրութիւն չէ: Ընթերցողի երեակայութիւնը

միշտ աւելի թոյլ է, քան վիպասանների երևակայութիւնը և եթէ նրանց գրուածքում պատկերները խտացած չեն, ազօտ են, ընթերցողի երևակայութեան վրայ նրանք ազդել չեն կարող: Գեղարուեստական գրուածքը պէտք է խտացրած, իր մէջ մեծ քանակութեամբ ոյժեր պարունակող մակարդ (Ֆէրմէյտ) լինի, որպէս զի կարողանայ ընթերցողի սովորական, միջակ երևակայութիւնը ևս բերելով՝ վերարտադրել նրա մէջ որքան կարելի է վառ պատկերների մի շարք և նրանց ազդեցութեան տակ զգայմունքների ոգևորութիւն: Բանաստեղծի մի պատկերը, մի նախադասութիւնը պէտք է լինի այն մի պաղունց մակարդը որ մածուն է դարձնում մի ամբողջ աման կաթ, մինչդեռ հայ, մանաւանդ ռուսահայ վիպասանները մակարդի տեղ սովորաբար մեղ տալիս են միմիայն մածնաջուր, չիճուկ: Մեծ մասամբ անզօր ու անհամ:

Տ. Յ.

40) Les souffrances du peuple arménien et le devoir de l'Europe: Ed. Bernstein. (Հայ ժողովրդի տառապանքները և Եւրոպայի պարտականութիւնը. Էդ. Բերնշտայն):

Ներկայ տարուայ յունիսի 26-ին Բերլինում գերմանական ռայխստագի անդամ և յայտնի սոցիոլոգ Էդ. Բերնշտայն մի հրապարակական դասախօսութիւն կարդաց նուիրում թիւրքահայ ժողովրդի դատին: Ահա այդ դասախօսութիւնն է, որ Ֆրանսերէն լեզուով հրատարակել են հայ ժողովրդի Եւրոպայում ապրող բարեկամները, անշուշտ ի նկատի ունենալով նախ այն, որ առաջին անգամն էր Գերմանիայում տեղի ունենում մի այդպիսի դասախօսութիւն և երկրորդ այն՝ որ խօսողը այն հնդինականութիւններից է, որոնց ձայնը և կարծիքը արժանի է խորին ուշադրութեան: Վերջին տարիները թիւրքահայ ժողովրդի տառապանքների մասին շատ է գրուել և շատ է խօսուել եւրոպական զանազան երկրներում, ուր պատրաստուել և հասունացել է մօտաւորապէս այն կարծիքը, թէ մարդկութեան խղճի վրայ ծանրացած մի խոշոր պարտականութիւն է վերջ տալ հեռաւոր արեւելքում մի չափն անցած բռնութեան տակ հեծող քրիստոնեայ ժողովրդի մարտիրոսութեանը: Տարաբաղդաբար Գերմանիան, քաղաքական և մտաւոր Գերմանիան, կատարում արիւնալի փաստերի առաջ մի լուութիւն պահպանեց, որ մի քաղաքակիրթ և հզօր ազգի պատիւ չէր կարող բերել: Ամօթալի

այս անտարբերութիւնը բազմաթիւ լաւ գերմանացիներին համար մի ցաւալի երեւոյթ էր. նրանցից ոմանք ժամանակ առժամանակ փորձեցին տաքացնել հիւսիսի այս ժողովրդի սառցէ սիրտը տանջուող ժողովրդի տառապանքների անունով: Եւ Բերնշտայն այդ լաւ, տաք սիրտ գերմանացիներից մէկն է և պէտք է յուսալ, որ նրա հեղինակաւոր ձայնը իր հայրենակիցների համար տառնայ խորին ազդեցութեան չի անցնի:

«Այն սառն անտարբերութիւնը, ասում է Բերնշտայն, որ արտայայտուեց Գերմանիայում, անգամ դեմոկրատիկ շրջաններում, հայ ժողովրդի մարտիրոսութեան հանդէպ, ամենաամօթալի երեւոյթներից մէկն է: Սա նախ բնական հետեւանք է այն հանգամանքի, որ Գերմանիայում մենք արտաքին քաղաքականութեան վերաբերմամբ չունենք ազատամիտ աւանդութիւններ և երկրորդ՝ մեզանում տարածեցին բոլորովին անձիշտ դադափարներ թիւրքական քաղաքականութեան ոգու և թիւրքիային հպատակ ժողովուրդների վրայ այդ ոգու արած ազդեցութեան մասին»: Այն թիւր կարծիքները, որոնք դիտաւորեալ ձեւով թիւրք կառավարութեան ոսկիներով տարածուեցին Գերմանիայում և էլ աւելի խստացրին այդ ժողովրդի բնական սառնարտութիւնը դէպի տառապող օտարի ցաւերը, Բերնշտայն համարում է ամենացաւալի երեւոյթ և այնքա՜տ է իր դասախօսութեամբ վերականգնել ճշմարտութիւնը անհերքելի փաստերով և թուանշաններով:

Նրա ամբողջ դասախօսութիւնը մի հակիրճ և պերճախօս տեսութիւն է հայկական դատի և մի զօրեղ մեղադրական ակտ թիւրքական կառավարութեան և 61-րդ յօդուածի պատասխանատուների դէմ:

«Գուցէ դուք ինձ ասէք, դառնում է Բերնշտայն իր ունիւղիւրներին, միթէ մենք մեր աչքի առաջ քիչ ունենք ամեն տեսակ տառապանքներ ու ճնշումներ, որոնցով կարող էինք զբաղուել, առանց այն հեռաւոր փոքր Ասիայում փնտռելու և զբաղուելու նրանով, ինչ կատարոււ է այնտեղ: Բայց բանն այն է, որ հալածանքները ու անողորմ դադանային բռնութիւնները, որոնց զոհն են հայերը, այնպիսի արտասովոր բնաւորութիւն ունեն, որ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի բոլորքը դարձնում են անհրաժեշտ»:

Օտարի շրթունքներից ընկած այս բառերը այնքան կսկիծ են պարունակում, որ արժէ նրանց մասին երկար մտածել հասկանալու և գիտակցելու համար, որ չարիքը հայրենիք չունի և այդ պատճառով մարդասիրութիւնն էլ իր սփոփիչ հայեարքը պիտի դարձնի այն կողմը, որտեղից հնչուող ազադակները ա-

մենից ցաւազին, ամենից ընդողն են: Ապա Բերնշտայն թուում է Թիւրքիայի և հայերի մասին Եւրոպայում և մասնաւորապէս Գերմանիայում տարածուած սուտ ու սխալ կարծիքները և մէկիկ մէկիկ ջրում, հիմնուելով իրականութեան և պատմութեան մատակարարած փաստերի վրայ: Նա անհիմն ու սխալ է համարում Թիւրքիայի համբերողութիւնը դէպի միւս կրօնները: Եթէ զանազան ազգութիւններ այդ երկրում պահպանել են իրանց անհատական ինքնութիւնները, զա վերազրելի է Թիւրքիայի ասսիմիլացիայի անկարողութեան և ոչ թէ համբերող ոգուն: Բարոյապէս և մտաւորապէս աւելի վար, քան իր տիրապետած ժողովուրդները, Թիւրքիան ծանրացաւ նրանց վրայ նիւթապէս, քայքայեց, քամեց նրանց և մեծացրեց իր և իր հպատակներին բաժանող անտագոնիզմը, բայց անկարող եղաւ սրանց ձուլել:

Սխալ է կարծել, ըստ Բերնշտայնի, թէ մահմեդականութիւնը քաղաքակրթութեան դէմ չէ: Այդպէս մտածողները հիմնուում են միմիայն այն փաստի վրայ, թէ միջին դարերի վերջին իսլամ արաբացիք քաղաքակրթութիւն ունեցան: Բայց դա պատմութեան մէջ շատ կարճ չրջան եղաւ և այդ ժամանակ մահմեդականութիւնը ուղիղ գծով ժառանգն էր Պաղոմէոսների եզիպտական քաղաքակրթութեան և այն ինչ յաջողուեց արաբներին, երբէք չի յաջողուելու Թիւրքերին: Մեր օրերում մահմեդականութիւնը Թիւրքիայում իր պրինցիպներով և զօղմբով քաղաքակրթութեան էական մի գործօն չէ, չէ որ հէնց այդ կրօնն է արգելում օտարազաւաններին վայելել մի և նոյն քաղաքական և անհատական իրաւունքները:

Բերնշտայնը, որպէս մահմեդական անհամբերողութեան և ֆանատիկոսութեան արիւնոտ փաստեր՝ յիշատակում է 1822 թ. Քիօս կղզում 2000 անգէն յոյների կոտորածը, Լիբանանի մարօնիտների կոտորածը, 1877 թուին Բօլղարիայում տեղի ունեցած մեծ կոտորածները, որոնց հետեւեցին վերջապէս հայկական չը տեսնուած սարսափները, որոնք այնքան ահաւոր եղան, որ անգամ չափաւոր լեզուի տէր զիպլօմատներ սուլթանին կնքեցին մարդասպան անունով: Բերնշտայնի կարծիքով հայերին վեց պետութիւնների հովանաւորութեան ներքոյ գնելը մի չարիք եղաւ այդ ժողովրդի համար, որովհետեւ «երբ խոհարարները չափ են, սօուսը փչացնում են»:

Ինչպէս երևում է, ականաւոր դասախօսը մանրամասն կերպով ուսումնասիրել է Թիւրքիայի հարկերի սխտեմը: Նրա առաջ բերած թուերը հայերի վճարած ուղղակի և անուղղակի հարկերի մասին այն աստիճան պերճախօս են, որ նիւթական

որ և է բարեկեցութեան մասին խօսք լինել չի կարող։ Եւ զեռ ամեն մի տաան տարին աւելացնում են, ասում է Բերնշտայն, և աւելի ծանր կերպով ջախջախում հայ գիւղացուն։ Բայց վերջի վերջոյ ամենախաղաղ մարդն էլ ըմբոստանում է, երբ զգում է՝ որ իրան խնդրում են։ Չի կարելի պահանջել, որ այսպիսի պայմաններում մարդիկ հրեշտակներ լինեն։

Նկարագրելով 95—96 թուերի ջարդերը, Բերնշտայն շարունակում է.

«Արդէն այս մէջ բերած թուերը (սպանուածների) մեր աւանջներում հնչւում են ցաւալինօրէն, բայց եթէ դուք կարդաք այս կոտորածների նկարագրութիւնները, եթէ դուք իմանաք, թէ ի՞նչ պայմաններում մարդ, կին, ծնր, երեխայ—խողխողունել են, որպիսի անգթութեամբ և որպիսի գազանութեամբ այս ոճիրները գործուել են, որպիսի դիւական, նրբայած յօշոտումներ, որոնց ընդունակ են միայն արեւելիկների ֆանատիկոսութիւնն ու էքզալտացիան, այն ժամանակ դուք կը հասկանաք, թէ ինչո՞ւ անգլիացի մի պետական մարդ, որ բնաւ սանտիմոնտալ չէ, կարողացել է ասել թէ՝ հայերի կոտորածների տեսիլները ամեն գիշեր խռովում են իր քունը»։

Գեղեցիկ է Բերնշտայնի դասախօսութեան այն բաժինը, ուր նա բացատրում է մեզ Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող պետութիւնների դիտումները, որոնցով առաջնորդուած նրանք թոյլ տուին կատարուել մարդկութեան խզին վրայ ծանրացող մեծագոյն ոճիրը—հայկական կոտորածները։ Նա մասնաւորապէս ծանրանում է Գերմանիայի ու նրա այդ հարցում խաղացած դերի վրայ։ Շատ է խօսուել գերմանական խտրաբարութեան, շահախնդրութեան, հրէշաւոր էգօրգմի մասին, որոնք այնպէս խիստ չափեր են ընդունել վերջին տարիներս. այժմ արժէ լսել մի գերմանացու և այն էլ մի այնպիսի աւանաւոր գերմանացու կարծիքը, որպիսին Բերնշտայնն է։ Նա գտնում է, որ Գերմանիայի թիւրքասիրութեան հասնող ձեռնպահութիւնը հայկական հարցում բացառապէս հաստատուած է ամենանեղ, ամենազարչելի նիւթական շահերի վրայ։ «Ոչ, բացականչում է նա վրդովմունքով, պէտք չէ հայերը սարսափներ կրեն, որովհետեւ այս բռնէին գերմանական դրամագլուխը Փոքր-Ասիայում շահեր ունի»։

Բերնշտայն հետաքրքիր բացատրութիւններ է տալիս այն ատելութեանը, որ օտար ազգերը տածում են դէտի Գերմանիան։ Այս կտորը մենք մէջ կը բերենք ամբողջապէս.

«Գերմանիան Միջին դարերի սկզբից եղաւ տիրապետողների երկիր. նրան ատելին և նրանից վախեցան բոլոր հարե-

ւան ազգերը: Սա իր փառաւոր անցեալն է. ես չեմ կամենում դրա համար նրան քարեր չպրտել, որովհետեւ դա մասամբ համապատասխանում էր այն էպօխայի քաղաքակրթութեանը—թէ այն ժամանակ Գերմանիան չը լինէր իշխող, մի այլ ժողովուրդ կը բռնէր նրա տեղը: Ինչ որ հաստատ է, այդ այն է, որ Գերմանիան նկատուեց որպէս մի բռնացող երկիր և ատելի եղաւ միւս ժողովուրդներին:

«Այս ատելութիւնը տրագիկայով անցաւ և նա դոյութիւն ունի այսօր իր բոլոր հետեւանքներով հարեան ժողովուրդների մօտ... այսպէս օրինակ գերմանական չվէյցարացիք. սրանց մօտ այդ հին ատելութիւնն արտայայտւում է ժողովրդական լեզուի մէջ, որ յաճախ այնպէս արտայայտիչ է. եթէ չվէյցարացին զննում է Գերմանիա, նա ասում է՝ „Ich gang nach Deutschland u s s e“ այսինքն ես գուրս եմ գնում. բայց եթէ նա գնում է Ֆրանսիա, նա ասում է „ich gang nach Franckneich inne“—այսինքն ես մնում եմ իմ երկրում: Այս տարբերութիւնը արդիւնք է պատմական հին տարրեր յարաբերութիւնների:

«Գերմանիայի հին աշխարհակալութիւնը ունեցաւ և ուրիշ հետեւանքներ իր յետագայ պատմութեան մէջ, 1848 թուի յեղափոխութեան ժամանակ: Եթէ դուք ուշադրութեամբ ուսումնասիրէք 48 թ. գերմանական յեղափոխութեան պատմութիւնը, դուք կը տեսնէք, որ նրա ողբալի անյաջողութեան պատճառը գլխաւորապէս այն հանգամանքն է, որ Գերմանիան ստիպուած էր իր զրախ տիրապետութիւնների վրայ ձեռք պահել. այս կացութիւնը թոյլ չը տուեց գերմանացիներին անկեղծօրէն ազատամիտ դիրք բռնել և գործել իսկական դեմօկրատիկ ժողովրդի պէս»: Այնուհետեւ Բերնշտայն յիշելով, թէ ինչպէս Գերմանիան միշտ խուլ է մնացել տառապող ժողովուրդների կոչին, շարունակում է.

«Ամեն անգամ, երբ Գերմանիան պահանջել է միւս ժողովուրդների սէրը, սրանք իրաւունք են ունեցել նրան պատասխանել Գեօթէի «Պրօմթէոսի» խօսքերով.

«Ես քեզ մեծարեմ. ինչո՞ւ համար.

«Երբ և իցէ դու մեղմել ես տանջանքները խեղճերի,

«Երբ և իցէ դու չորացրել ես արցունքը նրանց,

«Որոնք տառապանքների մէջ են»:

«Սա ճշմարիտ է գերմանացի ժողովրդի համար մինչեւ իսկ մեր օրերում, երբ Կարլ Մարքս իրաւունք համարեց գրել՝ «Մենք, գերմանացիներս, ընկերանում ենք ազատութեան՝ միայն նրա թաղման ժամանակ»: Մենք ոչ մի ժողովրդի ազատութիւն չենք

տուել... Ֆրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը ժողովուրդներ են ազատել... Բնչ կը ներկայացնենք մենք՝ գերմանացիներս ուրիշ ժողովուրդների արածի հանգէպ, ունինք մենք որեւէ քաղաքական ակա, որով կարողանայինք պարծենալ»:

Դասախօսութեան վերջում համակրելի Բերնշտայն հրաւիրում է Գերմանիային գէթ մի անգամ լաւ առիթը բաց չը թողնել և օգնութեան հասնել անարգար տեղը տանջուող թիւրքահայերին, վերջ ղեկավար թիւրքական գարշելի սեփմին:

Ա. Ա.

31) Մ. Յ. ՇԻՕՏ, Քիւրդ բէգ. Գծեր հայ-քրդական կեանքէն. ա. հատորիկ, Բարիդ, 1902, գինն է 20 կոպ.

Ահա մի փոքրիկ գիրք, գրուած բաւական անհոգ և նոյն իսկ անփութ ձեռքով. բայց որ, այնուամենայնիւ արժանի խորին ուշադրութեան: Դա վէպ չէ և ոչ էլ պօէմա, այլ արձանագրութիւն կեանքի առօրեայ պատահարների, մի քիչ համեմուած անձնական դատողութիւններով, որոնք սակայն չեն կարողանում բուն իրականութիւնը խեղաթիւրել: Հեղինակը՝ մի թիւրքահայ, այս փոքրիկ գործով շօշափում է մի թէև հին, բայց միշտ հետաքրքիր հարց. այն է՝ թէ ո՞ր պէտք է փնտռել աղբիւրը այն մեծ չարիքի, որ ծանրանում է թիւրքաց հայերի գլխին: Յայտնի արիւնալի գէպքերից չլմած շատ տափակ զբլուխներ փորձեցին չպատասխանատուութիւններ» սահմանել, անմիտ ու փութկոտ վճիռներ արձակել և հրէաների պէս «Ի իսկ հաճ» ոռնացին: Ողորմելի ոչնչութիւններին մի բնորոշ յատկութիւն է, պատասխանատուներ ու զոհեր փնտռել իրանց մէջ, իրանց շուրջը, երբ անկարող են աւելի հեռուն տեսնել, աւելի հզօրներին դիմադրաւել, ինչպէս խղճուկ երեխաներ, որոնք քարին դիպչելուց և ընկնելուց յետոյ, վեր են կենում և ոտքով գետինը թակում:

Դատախազի դերը երեւի շատ է գրաւիչ, որովհետև ամեն մի գարշելի սողուն շտապեց դերադաշնել միւսներին իր յախուռն մեղադրանքներով և զաղբելի թուլամորթները, հասան մինչեւ այն աստիճանի, որ ամենանուիրական գերեզմաններն ու անունները չը խնայեցին իրանց բերանի պիղծ վրիպութիւն: Ասում էին, որ թիւրքաց Հայաստանը դրախտ էր, երջանիկ երկիր, որ հայերը բաղդաւոր էին այնտեղ, բայց իրանց ձեռքով

իրանց աչքերը հանեցին: Միայն կոյր աչքերի տեսած այդ «դրախտի» մասին շատ է գրուել, նրանոյն իսկ մանրամասը նկարագրելը արեցին նաև շատ օտարականներ, ահա այժմ էլ մի հայրենակից, մի հայ մարդ՝ պ. Շուտ, որ իր ասելով 23—24 տարի է անցկացրել այդ երկրում, գալիս է իր գրքով մեզ ցոյց տալու միայն մի անկիւնը, մի շատ փոքրիկ անկիւնը այն իրականութեան, որ իշխում էր այն «դրախտում» մեղադրանքի հիմունք ծառայող 95—96 թ. դէպքերից առաջ:

Պ. Շուտ իր նկարագրութեան համար վերցնում է Բալուի մի անկիւնը, և այնտեղ ամեն օր կատարուող փաստերից միայն մէկը, որ սակայն բոլորովին բաւական է տիրուր, սարսեցուցիչ լոյս սփռելու Թիւրքաց Հայաստան կոչուող դժոխքի վրայ:

«Նայելով աւանդութիւններին և ժամանակակից ծերունիների պատմածին, ասում է հեղինակը, Բալու գաւառը ԺԹ դարի սկզբներին ունէր 253 գիւղ, որոնցից 120-ը զուտ հայաբնակ էին, մնացեալ 133 գիւղերում կը բնակէին հայ և քրդ խառն: Այդ 253 գիւղերում բնակուող հայերի ընդհանուր թիւն Բալու քաղաքի հայ բնակիչների հետ 60—70 հազար էր, իսկ քրդերինը մօտ 30 հազար... Այդ գաւառում այժման հայերի թիւն է ընդամենը 17—18 հազար, մինչդեռ քրդերի թիւը 70—65 հազարի կը յանգի... Հայ աղգաբնակութեան թուի այդ խոշորիէկ սահմանափակումը յատուկ չէ, ի հարկէ, միայն Բալու գաւառին» «Ի՞նչ եղան հայերը», ահա մի ուշագրաւ հարց, ասում է պ. Շուտ, և աշխատում է իրականութիւնից վերցրած իր ճշգրիտ նկարագրներով պատասխանել այդ հարցին:

Նա նկարագրում է մի դէպք, մէկն այն քիւրաւոր դէպքերից, որոնք այդ երկրում այնքան սովորական են դարձել, և որոնց մասին կրկնութիւնը երբէք անօգուտ չէ: Ղամիշլուք հայ գիւղում Մէլիք-Սդոի 60—70 անդամից բաղկացած ընտանիքը կայ, հարուստ ու բարեկեցիկ: Մէլիք-Սդոն, ինչպէս և շատ ուրիշ հայ մէլիքներ թիւրքաց Հայաստանում, «երջանիկ ու բարեկեցիկ են», որովհետև կեանքը նրանց սովորեցրել է անծայր, անսահման համբերութիւն: Համեստ է սակայն մի վայրկեան, երբ այդ իմաստուն համբերութիւնն էլ չի օգնում: Մէլիք-Սդոն ունի մի գեղեցիկ թուռ, 15 տարեկան թուրվանտան. այս աղջկայ գեղեցկութիւնը զրաւում է քրդական Քուրմ գիւղի ցեղապետ Ալի աղայի ուշադրութիւնը, որ պահանջում է թուրվանտան, իրան տալ կնութեան: Սրա հակառակորդ Քար-Օր գիւղի ցեղապետ Զէյնէլ աղան լուր է ուղարկում Մէլիք-Սդոյին թէ թուր-

վանտան իրան է պատկանում և եթէ համարձակուի Ալիին տալ, նա սարսափելի կերպով վրէժխնդիր կը լինի: Այս երկու արիւնարբու զազանների մէջ ինչ անի ոչխարացած, ստորեկ հայը. նա հանդարտ սպասում է դէպքերի ճակատագրական յաջորդականութեանը: Ալին առաջինը փախչում է Թուրվանտային, Ջէյնէլը նրա հետ կռուի է բռնւում ֆլայ աղջկայ համար, երկու քիւրդ ցեղերն ընդհարւում են, հետևանքը...

Ահա՛ Վերկու արիւնախանձ ցեղերի մի շարաթ տեւող ահռելի ճակատամարտի ընթացքում, որ տեղի ունեցաւ Մրջիւնիկ և Սագրաթ հայաբնակ գիւղերի միջեւ ընկնող դաշտավայրում — քրդերի կողմէն աւարառութեան ենթարկուեցան հետեւեալ հայ գիւղերը՝ Գմբէթ, Ապարանք, Նըխրի, Նըպչի, Սղամ, Ջէթ, Ղամիչլուք, Արդիխան, Մէզրէ, Մրջիւնիկ, Նոր-Շնակ և Սագրաթ... գիւղերէն մօտ 200 հոգի կոտորուեցան, որոնց մէջ և Մէլիք Խոօն ու իր երեք որդիքը, Մարտօն ապաստանած էր իր աղջկայ մօտ՝ Ալի աղայի տանը: Մէլիքին ու գերդաստանին սրի անցնելու համար Ջէյնէլ աղան յատկապէս մի խումբ էր ղըրկած Ղամիչլուք: Այդ խումբը չը բաւականացաւ իրեն տուած հրամանով, խժժեղի արարքներով քարուքանդ արին Ղամիչլուքը աւերակների տակ թաղելով տասնեակ զոհեր: Երկու սևոժ պատանիներին էլ գերի տարին Քար-Օր, ուր այդ խեղճերը մնացին 1—2 շաբաթ, Ջէյնէլ աղայի սպանուելէն յետոյ, Դօղըք-ցոյ շէյխի կարգադրութեամբ գերիներին տարին Բէրիա-Հալէպ քաղաքը և լաւ գնով ծախեցին պարագիներին:

Իսկ Թիւրք Կառավարութիւնը... Նա յաղթող Ալի աղային շնորհեց Բէգի տիտղոս և բազմաթիւ ընծաներ... Այս է եղել իրականութիւնն այն «դրախտի», որի անունից խօսում են աւսթալի մեղադրանքների կոյր սիրահարները, որոնք շարունակում են պնդել, թէ այդ բոլորը տանելի էր, որովհետեւ իրանք այնտեղ, այն «կարմիր դրախտում» չէին գտնուում: Գուցէ նրանք, այդ ողորմելի «պօլիտիկները» իրաւունք էլ ունեն «տանելի» համարել այդ «դրախտում» ապրուստը, քանի որ այնտեղ ժողովուրդ կայ, որ ապրում է հետեւեալ կենսական փիլիսոփայութեամբ, որ մենք կ'արտագրենք բառաբառ Շուտի գրքից:

«Ձէ որ նրանք քիւրդ են. նրանց համար հալալ է մեր մալն էլ, մեր կնիկն էլ, մեր արիւնն էլ... Միայն թէ մեր լոյս հաւատին չը դաչեն, ու մեր հայութիւնը մեզմէ չը խլեն... Մենք ժրաջան մարդիկ ենք... Մենք դարձեալ մալի և կնոջ տէր կը դառնանք... Իսկ քիւրդը էլի չունի և էլի մեզ պիտի կարօտի... Մենք հայերս որ կանք, ոչխար ենք. քրդերը՝ դայլ. որ»

քան էլ ոչխարը գայլի—զազանի փայլինի, որքան էլ նրան մորթես—ուտես, նա չի վերջանար և օրըստօրէ կ'աճի: Մինչդեռ գայլը տեսէք, թիւը նուազ, փորը միշտ քաղցած...» Զարմանալի է սակայն, որ այս իմաստուն փիլիսոփայութիւնը, ինչպէս տեսանք, չի էլ արդարացել Բալուում: Ուր 70 հազար հայերի թիւը իջել է 18 հազարի, սրանք ոչխարներն են. 30 հազար քրդերի՝ այսինքն գայլերի թիւը, նոյն ժամանակում, բարձրացել է 65 հազարի... Թուերը շատ են պերճալօս: Ասենք այդպիսի փիլիսոփայութիւնն իր կեանքի առաջնորդ ընտրող ժողովուրդն իրաւունք էլ չունի տրանջալ, պատմութեան օրէնքը անողք է և անխուսափելի:

Ա. Ա.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Գալուստ Տէր-Մկրտչեան—Գրիգոր-Մաննաճիհր Ռափիկ Միհրան տոհմից, արտատպ. «Արարատ»-ից, Վաղարշապատ, 1902 թ.:
- 2) " " " — Պետրոս Սիւնեայեայ եպիսկոպոս: Արտատպած «Արարատ»-ից, Վաղարշապատ, 1902 թ.:
- 3) " " " — Ստեփանոս իմաստասէր: Արտատպ. «Արարատ»-ից, Վաղարշապատ, 1902 թ.:
- 4) " " " — Ղազար Փարպեցու ձեռագիրը, Վաղարշապատ, 1902 թ.:
- 5) Բ. եպ. Գէորգեան (Ճուղուրեանց) Վաղարշապատցի. Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ, Թիֆլիս, 1902 թ., գինն է 1 ռ.:
- 6) Սոխակ Հայաստանի, հրատարակեց Գր. ք. Գրիգորեանց, I հատոր, 5 տպագրութիւն, Բագու, 1902 թ., գինն է 1 ռ. 20 կ.:
- 7) Լօրդ Լիտտոն, Պոմպէյի վերջին օրերը, թարգմ. անգլ. Յ. Միրզոյեան, հրատ. Գ. Գալստեանի, Թիֆլիս, 1903 թ.:
- 8) Ն. Սուվօրով, Եկեղեցու և պետութեան յարաբերութիւնները, թարգմ. Պ. Տէր-Յարութիւնեան, Վաղարշապատ, 1902 թ., գինն է 30 կոպ.:
- 9) Բժ. Վ. Արծրունի, Նորածին երեխաների հիւանդութիւնները, Թիֆլիս, 1902 թ., գինն է 5 կոպ.:

- 10) Մաքսիմ Գորկիյ, Ամայի Դաշտում, Թարգմ. Ս. Մ.—Իսահակեան, Ալէքսանդրօպօլ, 1902 թ., գինն է 5 կոպ.
- 11) Ա. Ահարոնեան, Խեղճերը, Թիֆլիս. 1902 թ., գինն է 1 ռ.
- 12) Շահրիար, Զհուդ-Քուչան, վէպ, 1902 թ., գինն է 1 ռ.
- 13) Լէօ, Գրիգոր Արծրունի, պատկերազարդ, Թիֆլիս, 1902 թ., գինն է 1 ռ.
- 14) Էմ. ք. Նազարեանց, Ոտանաւորներ, երեխաների համար, 16 պատկերով, Մօսկուա, 1913-ի գինն է 50 կոպ.

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

(Մահուան օտանամեակի առիթով)

Անգիտակից և յաճախ անզգայ ամբոխի մէջ ժամանակ առժամանակ ծնւում են անհատներ, որոնք կազմակերպում են նրան, նպատակներ ղենում նրա առաջ և մղում են նրան դէպի այդ նպատակները անդիմադրելի ոյժով:

Այդպիսի անհատներից մէկն էր Գրիգոր Արծրունին, որի մահուան օտանամեակը լրացաւ այս դեկտեմբերի 19-ին:

Արծրունուց առաջ էլ մեզնում կային յառաջադիմական ձգտումներով մարդիկ, կային լուսաւոր գաղափարների նոյն իսկ նշանաւոր քարոզիչներ, ինչպէս Նաղարեան և Նալբանդեան, բայց յառաջադիմական կուսակցութիւն չը կար:

Այդ կուսակցութիւնը ստեղծեց Գրիգոր Արծրունին, որ իսկական լիբերալ լինելով՝ եւրոպական լիբերալիզմի գոյն տուեց նրան:

Ես կամաւ գործ դրեցի օտարազգի լիբերալ և լիբերալիզմ բառերը: Նրանք շատ որոշ իմաստ ունեն, մինչդեռ ազատամիտ բառը մեզնում դեռ չի հասել այդքան որոշութեան:

Եթէ Տօլստօյին, Միխայլօվսկուն, Բէբէլին կամ Ժօռժսին լիբերալ անուանէք, նրանք կ'ասեն ձեզ, որ դուք սխալւում էք, և սակայն նրանք բոլորն էլ ազատամիտ, ազատ մտածող մարդիկ են:

Լիբերալ իսկապէս կը նշանակի ոչ թէ ազատ մտածող, այլ ազատութեան սկզբունքի կողմնակից: Լիբերալիզմ բառով հասկացւում է ոչ թէ մտածելու այս կամ այն եղանակ, այլ մի շատ որոշ աշխարհայեացք:

Լիբերալիզմի տեսակէտից՝ աշխարհիս բոլոր չարիքները յառաջ են եկել ազատութեան պակասութիւնից: Տուէք մարդկանց ազատութիւն, թոյլ տուէք, որ անհատը ապրի և գործի՝ ազատօրէն, և երկիրը դրախտ կը դառնայ:

Լիբերալիզմը բուրժուազիայի ծնունդն է: Այն ժամանակ, երբ Արևմտեան Եւրոպայում անհատը չղթայուած էր ամեն տեղ և ամեն կողմից, երբ նա ոչինչ էր համայնքից և համընտրից դուրս, այն ժամանակ, երբ գիւղացին դեռ ճորտ էր, երբ արհեստաւորը և առևտրականը կաշկանդուած էին իրանց գործունէութեան մէջ մանրակրկիտ կանոնադրութեամբ և ամեն տեղ տիրում էր ֆէօդալական կամայականութիւնը, նոր թեաւորուող բուրժուան ընդհանուր շահեր ունէր ժողովրդի հետ և ոգեւորում էր ազատասիրական իդէալներով:

Պէտք էր փշրել չղթաները, պէտք էր ազատութիւն ձեռք բերել:

Ժողովուրդը միացաւ բուրժուազիայի հետ և ազատութիւն ձեռք բերեց: Բայց ժողովրդի տառապանքները չատ քիչ թեթեւացան: Բուրժուազիան առիւծի բաժին վերցրեց ազատութեան տուած բարիքներից:

Ժողովուրդը հիասթափուեց: Նրան համոզում էին, թէ մարդկանց շահերը համերաշխ են, թէ ամեն մարդ ձգտելով իր երջանկութեանը նպաստելու է ընդհանուրի երջանկութեանը, թէ ազատ մրցումը կունենայ միմիայն բարերար հետեւանքներ: Մինչդեռ փորձը շուտով ցոյց տուեց, որ գոյութեան կռիւը օրէցօր սաստկանում է, որ այդ կռոււմ յաղթուածների զիալները հետզհետէ շատանում են և ֆէօդալական բուրգի փոխարէն, որի ստորոտը ժողովուրդն էր կաղմում, իսկ հետզհետէ նեղացող վերին խաւերը՝ ժողովրդի զլխին նստած իշխող դասակարգերը, ստեղծւում է մի նոր հասարակական բուրգ, որի խաւերը բաժանւում են հարստութեան չափով և որի ամբողջ ծանրութիւնը դարձեալ կրում է նոյն ժողովուրդը:

Պարզ էր, որ միմիայն ազատութիւնը անկարող է դարմանել բոլոր չարիքները: Պէտք էր մի ուրիշ բան բացի ազատութիւնից: Եւ ահա այդ ուրիշ բանը չէր տալիս լիբերալիզմը:

Եւ լիբերալիզմը Եւրոպայում կորցրեց իր հրապոյրը, իսկ շատերի աչքում՝ նոյն-իսկ իր ամբողջ վարկը:

Այժմ Եւրոպայում լիբերալները ժողովրդական կուսակցութիւնների ամենաթոյլ տարրն են կազմում: Մի քանի տասնեակ տարի էլ, և նրանք անախրօնիզմ կը դառնան, որովհետեւ նրանց *raison-d'être*-ը կորաւ այն ժամանակից ի վեր, երբ ժողովրդական աւելի արմատական կուսակցութիւնները հրաժարուեցին ժողովրդին բռնի կերպով երջանկացնելու ցնորքից և սկսեցին ըստ արժանոյն գնահատել ազատութեան գաղափարը, որին չափազանց արհամարհանքով էին վերաբերւում մի ժամանակ՝ դառն հիասթափութեան ազդեցութեան տակ:

Համակրելի և տաղանդաւոր լիբէրալներ այժմ Եւրօպայում զուք կարող էք գտնել միմիայն իբրեւ հազուագիւտ բացառութիւններ: Մի Ռիխտէր՝ Գերմանիայում, մի Մօռլէյ՝ Անգլիայում, մի Կլէմանսօ՝ Ֆրանսիայում, և մի քանի ուրիշը՝ դրանց շուրջը:

Այդպէս չէր այն ժամանակ, երբ լիբէրալ կուսակցութիւնը ժողովրդական կուսակցութիւն էր, երբ նա զեռ չէր կատարել իր միսիան:

Այն ժամանակ նա փայլում էր բարոյական և մտաւոր արժանաւորութիւններով:

Կուսակցութիւններն էլ ունեն իրանց բախտը և ժամանակը:

Եօթնամյակն թուականների սկզբին, երբ Գրիգոր Արծրունին հիմնեց «Մշակը», լիբէրալիզմի քարոզը կարող էր միայն բարերար ազդեցութիւն ունենալ մեղնում:

Հայ հասարակութեան վերածնութիւնը նոր էր սկսուել և ամբողջ դեռ խորխափում էր միջնադարեան խաւարի մէջ: Քաղաքակրթութեամբ հասարակութիւն չը կար: Կար տիրացունների ժողովուրդ, պէտք էր քաղաքակրթել այդ ժողովուրդը: Պէտք էր եւրօպականացնել նրան:

«Յիսուներորդ թուականների սկիզբն էր,—գրում էր Գրիգոր՝ Արծրունին իր մահից երեք ամիս առաջ՝ Գամառ Քաթիպայի մահուան առիթով,—երբ հայերին նոր էր վիճակուած չփուել համամարդկային քաղաքակրթութեան հետ: Այդ տեսակ ըռպէնքում ամեն ազգի առջեւ ճակատագրական ձեւով կայմ, աւելի լաւ ասեմք, բնական օրէնքով՝ դրւում է իր գոյութեան խնդիրը, առաջարկւում է «լինել կամ չը լինել» ստիպողական սարսափելի հարցը... Կամ փտել, մեռնել՝ հնաւանդ, անկենդան, անշարժ անցեալի անդունդի մէջ,—կամ հերոսաբար իրանից թափ տալով հնութեան փոշին, վճռողաբար և աներկիւղ կերպով ոտք կոխել ժամանակակից քաղաքակրթութեան լայն և լուսաւոր շաւղի վրայ...»

Արծրունին այդ քաղաքակրթութեան միսիօնէրը լինելու կոչումն էր զգում իր մէջ և հաւատում էր իր գործին իբր իսկական միսիօնէր:

Եւ այդ հաւատն էր, որ այնքան ոյժ էր տալիս նրան իր քաղմաթիւ հակառակորդների դիմաց:

Բեօռնէի նման նա կարող էր ասել. «Ի՞նչն է, որ ինձ վստահութիւն է ներշնչում, թէ ես կը յաղթեմ ամենանշանաւոր խելօք մարդկանց: Այդ վստահութիւնը ինձ ներշնչում է իմ հաւատը, իմ մարդու խղճի զիտակցութիւնը: Միայն մինք հա-

ւատ ունենք, մեր հակառակորդները հաւատ չունենաւ Անկեղծ ժամանակ՝ նրանք այլապէս են մտածում, քան մենք, իսկ կեղծելիս՝ այլապէս են խօսում, քան մենք, բայց նրանք դաւանաւորներ չունեն, որ կարողանային հակադրել մեր դաւանաւորներին: Եւ այդ պատճառով մենք կը յաղթենք, իսկ մեր թշնամիները ամօթապարտ կը լինեն»:

Նոյն Բէօռնէի նման Արծրունին համոզուած էր, թէ «ձըշմարտութեան յոյները, որ հոգով հարուստները կուտակում են մեծ գրքերի մէջ, չեն կարող բաւարարութիւն տալ հոգով աղքատների առօրեայ, կենսական կարիքներին: Այդ կարիքներին գոհացում տալ կարող է միայն շրջուն դրամ դարձրած գիտութիւնը... Ճիշտ է, ամսագիրների և լրագիրների տոկոսութեան համար էլ, ինչպէս դրամի տոկոսութեան համար, անհրաժեշտ է անազնիւ մետաղների խառնուրդ, բայց այն, ինչ որ աւելի պիտանի է դարձնում մի բան, չի կարող ստորացնել նրա արժանաւորութիւնը: Եւ իսկապէս, այն պղինձը, որ լրագիրները տարածում են ժողովրդի մէջ, աւելի արժէք ունի, քան գրքերի մէջ պարունակուած ամբողջ ոսկին» (Բէօռնէ, Շարադրութիւններ, II հատոր):

Եւ Արծրունին քսան տարի շարունակ «Մշակի» միջոցով տարածում էր հայ ժողովրդի մէջ «շրջուն դրամ դարձրած գիտութիւնը»: Եւ հէնց նրանումն էր գլխաւորապէս կայանում Արծրունու հրապարակախօսական տաղանդը, որ նա կարողանում էր եւրոպական լիբէրալիզմի գաղափարները մատչելի դարձնել մի ասիացի տիրացուամիտ ժողովրդի:

Միշտ ժողովրդին և միմիայն ժողովրդին ի նկատի ունէր Արծրունին գրելիս: Ժողովրդի համար էր գրում և ժողովրդի շահերի տեսակէտից էր գրում: Եւ ժողովուրդը գնահատեց նրան: Նրա թաղումը համաժողովրդական թաղումն էր: Նրան թաղում էր հասարակ, խեղճ ժողովուրդը, պարագլուխ ունենալով ազատամիտ ինտելիգէնցիայի ներկայացուցիչներին:

Այդ ինտելիգէնցիայի մէջ կային ոչ միայն զուտ լիբէրալներ, այլ և արմատական հայեաղքների ներկայացուցիչներ, որոնք, չատ և չատ հարցերում համամիտ չը լինելով Արծրունուն, զգում էին սակայն, որ դեռ իրանց և լիբէրալների ճանապարհները զուգահեռաբար են գնում, և մեծ յարգանքով էին վերաբերում Արծրունուն, իբրեւ անկեղծ, չիտակ և դէմօկրատ լիբէրալի և տաղանդաւոր մարդու:

Ինչո՞ւն էր Արծրունու տաղանդը: Փայլ և գեղեցկութիւն զուր կը լինէր փնտռել նրա գրուածքներում: Արծրունին ուր տիլի ստարիստ էր մինչև ուղեծուծ և հոգ չէր տանում ոճի ոչ

միայն գեղեցկութեանը, այլ և յաճախ կանոնաւորութեանը: Նա գրում էր միայն նրա համար, որ իրան հասկանան և համոզուեն: Նա արտիստ չէր, ոճի վարպետ չէր: Բայց նա գրում էր վերին աստիճանի պարզ ու մատչելի լեզուով և համոզմունքի բացառիկ եռանդով: Նրա ոճը զօրեղ էր և ազդու, անպաճոյճ և անկեղծ, և նա գիտէր համակուել ընդհանուրի տրամադրութեամբ, դուրս գալ իր անձնաւորութեան սահմաններից, ապրել ուրիշների կեանքով, վերզդալ ուրիշների ցաւերն ու խնդութիւնները, և խօսքի ոյժով վարակել ընթերցողներին իր տրամադրութիւններով, հաղորդել նրանց իր ցաւակցութիւնը և խնդակցութիւնը, իր զայրոյթը և հիայմունքը: Նա գիտէր նոյնպէս խարազանել վատութիւնը, նշաւակել ստորութիւնը և ծաղրել յիմարութիւնը:

Եւ զարմանալի չէ, որ նա զարձաւ ահագին բաղմութեան մտքերի և սրտերի իշխանը և անջնջելի հետք թողեց իր յետեւից:

Նա մի ամբողջ նոր աշխարհայեացք մտցրեց հայ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ՝ և իր անձնաւորութեան կնիքը դրեց հայ յառաջադիմական կուսակցութեան վրայ: Նա ամենօրեայ ընթերցանութեան պահանջ զարթեցրեց ռուսահայերի մէջ և հասարակական ոյժ դարձրեց հայ լրագիրը: Քառորդ դար չառունակ նա ապրեց ընդհանուրի ցաւերով, քարոզեց այն, ինչ որ ճշմարիտ էր համարում, և մաքառեց նրա դէմ, ինչ որ չարիք էր իր համոզմունքով:

Նա ջերմ կերպով էր սիրում և խիստ էր ատում, և նոյնպիսի զգացմունքներ էր զարթեցնում իր վերաբերմամբ: Եղան այնպիսիները, որոնք կռուքի տեղ պաշտում էին նրան. եղան և այնպիսիները, որոնք ազգի թշնամի յայտարարեցին նրան: Բայց անցան տարիներ նրա մահից յետոյ, հանգստացան կրքերը, մոռացուեցին անձնական հաշիւները, լռեցին անբարեխիղճ յարձակումները ու միամիտ ներքողները, և այսօր, երբ լրացաւ նրա մահուան տասնամեակը, անկասկածելի է գրեթէ ամենքի համար, որ Գրիգոր Արծրունին իր պատուաւոր տեղն ունի այն հայ հասարակական գործիչների մէջ, որոնք մեծ ծառայութիւններ են մատուցել մեր յառաջադիմութեան գործին:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Օտարները սխալ կարծիքը մեր մասին.—Հայ հարուստները և հայ մաս-
սան.—Միջնադարեան և ժամանակակից պահանջներ.—Մեր կարիքները և
կոտակները:

Պ ա շ տ օ ն ա կ ա ն հ ա ղ ո Ր զ ա գ Ր ու Թ ի լ ն ն ե Ր

Օտարները մեծ մասամբ այն կարծիքի են, որ հայերս
ընդհանրապէս ունեւոր և հարուստ ազգ ենք: Այդ սխալ կար-
ծիքը նրանք կաղմել են մեր մասին այն պատճառով, որ խոշոր
առեւտրական-արդիւնագործական կենտրոններում նրանք պա-
տահում են միայն հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին:
Եթէ օտարները աւելի մօտից ճանաչէին հային, նրանք կը
տեսնէին, որ մեր քաղաքներում և գիւղերում հայ մասսան կա-
րող է բառիս իսկական նշանակութեամբ չքաւոր համարուել-
քաղաքներում զրանք բանուորներ են, արհեստաւորներ և այն-
պիսի մանր վաճառականներ, որոնք չատ էլ հեռու չեն պրօլե-
տար լինելուց: Գիւղերում սակաւահողութեան, ազիտութեան
և էփան կրեդիտի բացակայութեան պատճառով մեր ժողովուր-
դը մի ողորմելի, անկուտուրական կեանք է վայելում:

Այդպէս ուրեմն մի քանի խոշոր առեւտրականների փայլը
չլայնում է օտարներին և զրանք սխալ գաղափար են կազմում
մեր անտեսական իրականութեան մասին:

Օտարները, բացի այդ, կարծում են, որ ընդհանրապէս հայ
հարուստները հայութեան նկատմամբ ցաւող սիրտ ունեն և մեծ
բարեգործութիւններ են անում իրանց ազգի համար: Եւ այդ
բանում համակարծիք են օտարներին և մեզանից շատերը, միշտ
ի նկատի ունենալով Մուրադ-Ռաֆայէլեանների, Լազարեան-
ների, Սանասարեանների և Յովնանեանների անունները:

Ի հարկէ, չի կարելի ուրանալ, որ այդ մեծատուները
իրանց ահադին կարողութեան համեմատաբար չնչին մասը
նուիրել են ազգին և աւելի խոշոր մասը կտակել են իրանց

ժառանգներին՝ երևի, որ զրանք չոսյութեան և անդործունէութեան մէջ վարժուին. չի կարելի ուրանալ և այն, որ այդ բարեգործները իմացել են իրանց ժողովրդի ժամանակակից պահանջները և դպրոցի գաղափարը գերադասել են՝ կղերին, վանականներին օգնելու և եկեղեցիներ շինելու գաղափարից, սակայն ինչ է այդ մի կաթիլ բարեգործութիւնը մեր ծով կարիքների դիմաց:

Դժբախտաբար մեր հարուստների մեծագոյն մասը չարունակում է միջնադարեան բարեպաշտ իշխանների և մեծատունների նման Նրուսաղէմին և Էջմիածնին կտակել իրանց հարստութեան որոշ մասը, միանգամայն մոռանալով, որ ժամանակները փոխուել են, այժմ դպրոցը, գրականութիւնը և թատրոնը ամենաանհրաժեշտ պահանջներ են ժողովրդի լուսաւորութեան և առաջադիմութեան գործում, զրանք կարծես անտեղեակ են որ մեր կղերը չի կարողանում չահագործել նոյն իսկ եղած լայնածաւալ վանական կալուածները, և այդ ապիկարութիւնը հաւասարապէս երևում է մեր թէ կրթուած և թէ անկիրթ հոգեւորականութեան մէջ:

Այդ հարուստները պէտք է չը մոռանան, որ իրանք կոյր բախտի բերմամբ միայն հանդիսացել են զրամական մեծ ոյժի տէրեր. տնտեսական կեանքի ներկայ ֆաղիսն է ստեղծում այդ կապիտալիստներին. կիրակոսը չը լինի Մարկոսը կը լինի նրա տեղ. կարապետը չը լինի Իվանը կամ Ալին պէտք է բռնեն նրա բաց մնացած տեղը: Ուրեմն ներկայ տնտեսական կեանքի արդիւնքներ են և մեր հարուստները: Իբրև այդպիսիներ զրանք պէտք է հասկանան՝ որ որոշ բարոյական պարսականութիւն ունեն դէպի աշխատող մասսան, որից բաղկացած է նրանց ծնող ժողովրդի անագին մեծամասնութիւնը: Այդ պարտականութիւնները պէտք է ստիպի զրանց իրանց կտակած գումարներին այնպիսի գործադրութիւն տալ որ ժամանակակիցները լաւագոյն կերպով օգտուեն նրանցից: Մեր աղքատ և տղէտ ժողովրդի կոպէկներով անկարելի է խոշոր և լուրջ դպրոցական, գրական և թատրոնական ձեռնարկութիւններ սկսել, հանրակրթական դասընթացներ պահել, ահա ինչ կէտերի վրայ պէտք է ծանրանան մեր բարեգործները, ահա կեանքը ինչ պահանջներ է դնում նրանց առաջ, Իսկ կեանքի պահանջներն իսկապէս ըմբռնելու համար պէտք է լսել մամուլին, որ հանդիսանում է իբրև կեանքի մեկնիչ և ժողովրդի իսկական ցաւերի համար գերազանցօրէն հոգաւոր մի անկաշառ գործիք:

Միթէ տխուր փաստ չէ, օրինակ, տեսնել որ տաճնակ տարիներ Ատրպատականի հայերը ձգում են մի կենտրոնական

դպրոց ունենալ, իսկ մինչև այժմ մեծամեծ ջանքերով կարողացել են այդ նպատակով միայն մի ողորմելի գումար, 15,620 ռ. հաւաքել (Քեանսրագեազի եղբայրասիրաց ընկերութեան գումարը)։ Մինչդեռ մի կենտրոնական միջնակարգ դպրոցի պահպանութիւնը գիտէք ինչ է պահանջում. առնուազն տարեկան 30 հազար բիւլթէ, որ անուժ է մօտ կէս միլիօն դրամազլիի տոկոս։ Տգէտ և աղքատ ժողովրդի կողէկները չեն տալ այդ գումարը, իսկ մեր հարուստները երուսաղէմին և էջմիածնին են կտակում իրանց հսկայական կարողութեան փշրանքները։ Գոնեա, օրինակ վերցնէին Լազարեաններից և Սանասարեաններից և ոչ միջնադարեան բարեպաշտ մարդկանցից։ Միթէ ժամանակը փոփոխութիւն չէ մտցրել այդ տնաքանդների հասկացողութիւնների մէջ...

Լ. Ս.

15 դեկտ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նոյեմբերի 7-ին Կառավարչական Սենատին տրուած հրովարտակով Ֆինանսների մինիստրութեան կից հիմնուած առևտրական նաւադնացութեան խորհուրդը, առևտրական նաւադնացութեան բաժինը և նաւահանգստային գործերի կօմիտէն, դրանց ենթակայ բոլոր հիմնարկութիւններով հանուժ են ֆինանսների մինիստրութեան կազմից և դառնում առանձին ինքնազուլա պետական հաստատութեան Առևտրական նաւադնացութեան և նաւահանգիստների Գլխաւոր Վարչութիւն՝ անուան տակ։ Այդ Գլխաւոր Վարչութեան կառավարչապետին տրուժ են այն իրաւունքները և պարտաւորութիւնները, որ այժմ յատկացրաժ են առևտրական նաւադնացութեան և նաւահանգիստների նկատմամբ—ֆինանսների մինիստրին, իսկ նաւահանգստներում, տեխնիկական մասերում—ճանապարհների հաղորդակցութեան մինիստրին։

Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Ալեքսանդր Միխայլովիչը նշանակուած է Կառավարչապետ առևտրական նաւադնացութեան և նաւահանգիստների։

Դեկտ. 6-ին լրագրներում տպուած էր հետեւեալ Բարձրագոյն հեռագիրը ներքին գործոյ մինիստրին.

„Վերադարձէք Սիբիրից ուսանողական անկարգութիւնների համար աքսորուածներին։ Առայժմ նրանք պէտք չէ ապ-

րեն բարձրագոյն դպրոցներ ունեցող քաղաքներում, բայց այնու-
ամենայնիւ պէտք է հոգալ, որ վերադարձուած երիտասարդ-
ները ըստ կարելոյն գտնուէին իրանց ընտանիքների հոգաբար-
ձութեան ներքոյ և կարգապահութեան ընտելացնող պայմաննե-
րի մէջ՝:

Անդրկասպեան երկրում տեղի ունեցած երկրաշարժը,
դեկտ. 3-ին, առաւօտեան մօտ ժամը 4-ին, իսպառ քարուքանդ
է արեւ Անդիժան քաղաքը: Փլատակների տակ մնացել են աւե-
լի քան 500 զոհեր: Երկրի ցնցումները զգալի էին նաև Թիւր-
քաստանի միւս կէտերում՝ (Թաշկենդ, Կօկանդ, Նոր-Մարգելան):
Անդիժանը ֆերգանեան շրջանի այն կէտերից էր, ուր բամբա-
կի արդիւնաբերութիւնը և առևտուրը մեծ ծաւալ են ստացել:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մաքսային սակագների օրինագծի ընդունուելը ռալխատուգում.—Ֆրանսիական պարլամենտի վերջին նիստը.—Էմբերների ձերբակալուելը.—Վենեցուէլայի դործերը.—Սերոպական դիպլոմատիան եւրոէ խիստ միջոցների դիմում.—Սուլթանի վերջին ծաղրը.—Անդամահատութեան վրկարար նշանակութիւնը.—Ինչ է թելադրում պատմութիւնը Մակեդոնիային.—Վոմս Լամզդօրֆի ուղեորութիւնը Վիէննա:

„Прав. Вѣстн.“ յօդուածը մակեդոնական դործերի մասին:

Իայխատագում փոքրամամնութեան և մեծամամնութեան պայքարը, որի մասին անցեալ անգամ դրել էինք, վերջացաւ, ինչպէս գիտար չէր նախատեսել, չքաւոր մասսայի շահերի պաշտպանների պարտութեամբ, ագահ ագրարներին աջողուեց ընդունել տալ մաքսային սակագների օրինագիծը 202 ձայնի առաւելութեամբ ընդդէմ 100-ի: Այդ յաղթութիւնից յետոյ ագրարները այժմ կարող են վերադառնալ իրանց ընդարձակ կալուածները և Զորհնեայ արձակուրդներին ճոխ քէֆեր սարքել ի հաշիւ ապագայում՝ մասսայի հացի փողից կտրած կոպէկներին:

Պակաս աղմկալի չէր նաև Ֆրանսիական պարլամենտի վերջին նիստը. Ֆրանսիական հակահանրապետականները ամեն կերպ աշխատում են սեւացնել այժմեան արմատական կառավարութիւնը ժողովրդի աչքում: Օգտուելով էմբերների մուլթ գործից, Դէրուէդի բարեկամ Գոթիէ դը Կլանլին և ուրիշ նացիօնալիստներ՝ մի շարք մեղադրանքներ և զրպարտութիւններ թափեցին ներկայ կառավարութեան, մանաւանդ արդարադատութեան մինիստր Վալլէի հասցէին, իբրև թէ դա մեղսակից է ալն բանում, որ այդ մեծ խարդախների ընտանիքը կարողացաւ խուսափել արդարադատութեան ձեռքից: Այդ նացիօնալիստները իբրև թէ չը գիտեն, որ նոյն Ֆրանսիայում, ոչհանրապետական ռեժիմների ժամանակ, շատ աւելի խայտառակ

գործեր են պատահել, և եթէ ներկայ հասարակական պայմաններում մի ռեժիմ կայ, որի օրօք աւելի մեծ հնարաւորութիւն է տրուում երեւան հասնելու «այս աշխարհի ուժեղների» ստորաբարձրները այդ, յամենայն դէպս, նացիօնալիստների ցանկացած ռեժիմը չէ, այլ աւելի շուտ արմատական հանրապետականների կառավարութիւնը:

Այսպէս թէ այնպէս նացիօնալիստների յարձակումները առիթ տուին Վալլէին պարզելու, որ մեծ խարդախների ընտանիքի գլուխը, Թրեգերիկ էմբերը, իբրև պատգամաւոր, պատկանում էր բուլանժիստների կուսակցութեան և, ուրեմն, մօտ էր նացիօնալիստների սրտին: Այդ խօսքերը կատաղութեան հասցրին պահպանողականներին. սոսկալի իրարանցում և աղմուկ բարձրացաւ ժողովում. «Սուտ է», «կեղտոտ միջոցների է դիմում մինիստրը» և այլ անվայել նախատինքներով փորձեցին կատաղած նացիօնալիստները փաթաթել էմբերին: Բայց անպատիժ մնացած արարքները, ներկայ կառավարութեան չլնքին: Իրարանցումը այն տեղը հասաւ, որ ժողովի նախագահ Լէօն Բուրժուան ստիպուած եղաւ մի առժամանակ ընդհատել նիստը և, կրկին բանալով, առաջարկել, որ ժամանակաւորապէս հեռացնուեն ժողովից նացիօնալիստ պատգամաւորներից երկուսը, որոնք թոյլ էին տուել իրանց անվայել խօսքերով և վիրաւորական ակնարկներով չօչափել մինիստրի պատիւը: Բայց և այնպէս, էմբերների գործը բնաւ չը պարզուեց այդ աղմուկներից յետոյ էլ: Հեռագիրները վերջերումս հաղորդեցին, որ Մատրիդում աջողուել է ձերբակալել էմբերներին: Ուրեմն, շուտով արդարադատութեան առաջ կը մերկայանուեն երկար տարիների ընթացքում իրանց փայլուն և չքեղ սալօններում յարգուած, «բարեգործ» և «բարեպաշտ» պարոնների և տիկիների զերեր կատարող այդ խարդախ ընտանիքի բոլոր անդամները: Սակայն ո՞վ կարող է ասել, որ ներկայ հասարակական կարգերում այդ մի եղակի երեւոյթ է և ոչ ընդհանրապէս կղերականքուրժուական կենցաղը որոշող մի խոշոր երեւոյթ:

Միթէ բնորոշ չէ նոյն հասարակական կարգերի համար նաև այն, ինչ կատարւում է տխուր հռչակ ունեցող սնանկութեան հետ կապուած Պանամայի մօտերքում, Վենեցուէլայի մէջ, Երկու հզօր պետութիւններ միացած ոյժերով յարձակուել են Հարաւային Ամերիկայի մի փոքրիկ հանրապետութեան վրայ, ովկիանոսի ալիքների մէջ են խեղդում նրա նաւերը, պաշարում են այդ հանրապետութեան նաւահանգիստները, մի խօսքով՝ տեւտօնական անդթութեամբ զրահաւորուած բռնեցք են ցոյց տալիս մի փոքրիկ ժողովրդի, որովհետեւ մի քանի անգլիացի և գեր-

մանացի վաշխառու կապիտալիստների շահեր վտանգուած են: Սակայն միթէ չէր կարելի այդ առեւտրական հաշիւների գործը յանձնել միջազգային միջնորդ դատարանի քննութեան, կը մտածի միամիտ ոչ-դիպլոմատը, որ չը գիտէ թէ «այժմ՝ իրաւունք է» և եւրոպական մեծ, հզօր պետութիւնները գիտեն այդ սկզբունքը գործադրել իրանց օգտին և հեշտութեամբ չեն դիմում միջնորդ դատարանի քննութեան:

Այստեղ կարիք ենք զգում մի քանի տեղեկութիւններ առաջ բերել, որ աւելի հասկանալի լինեն հեռաւոր վեհացուէլայում կատարուող դէպքերը:

Յայտնի է որ Կոլումբոսից յետոյ դէպի Նոր Աշխարհը կամ Ամերիկան սկսուեց Հին Աշխարհից գաղթային հոսանք, որ դարուց դար ընդարձակում էր: Անգլո-գերմանական ցեղերը սովորաբար գաղթում էին դէպի Հիւսիսային Ամերիկա, իսկ ոսմանական ցեղերը, զլխաւորապէս սպանացիները, դէպի Կեդրոնական և Հարաւային Ամերիկան: Նոր հայրենիքի փարթամ բնութեան մէջ այդ ոսմանական ազգերը աւելի ևս մեղկացան, իսկ իրանց հին հայրենիքի միապետական ռեժիմը և կաթօլիկ կղերի ազդեցութիւնը արդէն որոշ գրոշմ էին դրել դրանց աշխարհայեցողութեան վրայ, որ այնքան էլ նպաստաւոր չէր հասարակական կարգերի կանոնաւոր առաջադիմութեան համար:

Նոր հայրենիքում սպանացիները գտան բազմաթիւ վայրերի և կիսավայրերի կարմրամորթ ցեղեր. ապա Աֆրիկայից բերուեցան ստրուկ նեգրներ: Խառն ամուսնութիւնները այդ բոլոր ցեղերի մէջ առաջ բերեց նոր տեսակի մարդիկ ևս: Արդ, ղժուար չէ, ի նկատի ունենալով ժառանգական օրէնքը և այդ ցեղերի մտաւոր զարգացման ընդհանուր մակերևոյթը, հասկանալի է, որ բարձր կուլտուրական պահանջներն ու հասարակական կարգերը այնքան էլ հեշտ չէին կարող պատուաւորուել այդ նոր ոսմանական երկրներում:

Անցեալ դարի սկզբներում ազատուելով Սպանիայից Կենտրոնական և Հարաւային Ամերիկայի գաղութները բաժանուեցան բազմաթիւ տէրութիւնների, բոլորն էլ հանրապետական կառավարութիւններով, պետական սպանական լեզուով և կաթօլիկ կրօնքով: Այդ հանրապետութիւնները չը կարողացան այնպիսի հաստատ հիմքերի վրայ դնել իրանց հասարակական կարգերը, ինչպէս այդ արին սնդղօսակները Հիւսիսային Ամերիկայում: Եւ այդ հասկանալի է. բողոքական, սահմանադրական Անգլիայից գաղթող տարրերը իրանց մտաւոր զարգացմամբ և բնաւորութեան տոկոսնութեամբ սպանացիներից աւելի բարձր էին, այնքան էլ չէին խառնուում սեամորթերի և կարմրամոր-

թերի հետ, միև կողմից էլ իրանց նոր հայրենիքը չունէր բնութեան փարթամութիւնն և պահանջում էր մարդկանցից եռանդ, աշխատասիրութիւն, չէր մեղկացնում դրանց այնպէս, ինչպէս տրօպիկական բնութիւնը ուսմանական ազգերին:

Այդպէս ահա տարբեր են Հիւսիսային և Հարաւային Ամերիկայի ազգերի բնաւութիւնները:

Ձը նայած լայն ընտրողական սկզբունքին, որ հիմք է դրուած այդ աշխարհի նաև ուսմանական հանրապետութիւնների հաստատութիւններում և կարգերում, այնուամենայնիւ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգներից տարբեր կերպով են ընթանում Հարաւային Ամերիկայի այդ տարբեր տարբեր «Միացեալ Նահանգները» ներքին գործերը:

Կուսակցութիւնների պայքարը խաղաղ սահմանադրական ծանապարհով չէ ընթանում այդ ուսմանական հանրապետութիւնների մէջ, այլ բոլորն երկպառակութիւնների, զինուած ապստամբութիւնների պատճառ է լինում: Պարտուած կուսակցութիւնը պատերազմ է մղում իշխող կուսակցութեան դէմ զէնքը ձեռին, յեղաշրջանական կոիւններում: Այդպիսի ներքին կռիւներ միշտ լինում են Ամերիկայի ուսմանական հանրապետութիւնների մէջ: Այդպիսի կռիւներ տեղի ունէին և այս երկու վերջին տարիներս Կոլումբիայի և Վենեսուէլայի մէջ: Այդ երկու հանրապետութիւնները, որոնք մի ժամանակ մի ամբողջութիւն էին կազմում, այժմ իրարից անջատուած, առանձին տէրութիւններ են: Իրար հետ կուում են, հաշուում, նորից կռուում և այլն: Այդ հանրապետութիւններից ամեն մէկում կան կուսակցութիւններ, ինչպէս աշխարհիս ամեն մի ծայրում, ուր ապրում են մարդիկ: Կոլումբիայում կառավարչական ղեկը անցել էր կղերական-բուրժուական կուսակցութեան ձեռքը, և ահա դեմօկրատները ապստամբուել էին, սկսուել էր ներքին պատերազմ: Վենեսուէլայում կառավարչական ղեկը անցել էր դեմօկրատների ձեռքը և պարտուած կղերական-բուրժուական կուսակցութիւնն է ապստամբում և իր զօրքով կանոնաւոր պատերազմներ մղում իշխանութեան դէմ:

Բայց, տեղացիներից բացի այդ երկրներում ապրում են նաև եկուոր վաճառականներ, գլխաւորապէս գերմանացիք, անգլիացիք, եսնիկներ, նաև իտալացի, ֆրանսիացի և այլն: Կղերք չը նմանուելով իր Մեծ Ուսուցչին, ամեն տեղ, առօրեաբար, բարեկամ է խոշոր դրամատէրերին. այս վերջիններն էլ չափազանց սիրում են իրանց սեւազգեստ այդ հաճոյակատարներին: Իւրաքանչիւր երկրում կան բաղմամբիւ խոշոր և շահա-

ւէտ ձեռնարկութիւններ, որոնցից, եթէ ինքը կառավարութիւնը չի կարողանում օգտուել, օգտուում են կապիտալիստները: Հէնց, օրինակի համար, երկաթուղիները: Այդպիսի ձեռնարկութիւններ դժուարութեամբ են անցնում կապիտալիստների ձեռքը, երբ երկրի ղեկը գտնուում է դեմօկրատ վարիչների մօտ. ընականաբար, օտարերկրացի կապիտալիստները այնքան էլ չեն կարող համակրել դեմօկրատ ռեժիմները: Այդ երեւաց նաև Կօլումբիայի և Վենեսուէլայի ներքին երկպառակութիւնների ժամանակ:

Օտարերկրացի կապիտալիստները այնքան վրդովուած էին, որ Վենեսուէլայում կառավարչական ղեկը անցաւ դեմօկրատ կուսակցութեան ձեռքը, որ նոյն իսկ բացարձակ ըմբոստութեան օրինակներ էին ցոյց տալիս: Այդպէս, անցեալ տարի, Վենեսուէլայի երկաթուղիների (որ գերմանական մի ընկերութեան սեփականութիւն է) գերմանացի դիրեկտորը մերժեց փոխադրել կառավարական զօրքերը, և հանրապետութեան նախագահ Կաստրօն ստիպուած էր ժամանակաւորապէս գրաւել այդ երկաթուղիները և հեռացնել երկրից այդ գերմանացուն, որ իր ըմբոստութեամբ ուղում էր եկրի կղերական կառավարութեան զօրքերին կողմի մէջ մի առաւելութիւն տալ:

Ահա որքան երես առած են լինում մեծ պետութիւնների կապիտալիստ հպատակները օտար, թոյլ երկրներում:

Երբ Վենեսուէլայում կառավարական ղեկը անցաւ դեմօկրատների ձեռքը—այդ երկրում հաստատուած անգլիացի և գերմանացի կապիտալիստները իրանց շահերը վտանգուած տեսան, վախեցան՝ որ իրանց վաշխառութեան ցանցերի մէջ ընկած տէրութիւնը փորձի թօթափել իրանից այդ սարգերի ոստայնը: Եւ նրանք վախատուն բարձրացրին, իսկոյն օգնութեան հասան զրահաւորուած ու Կրուպի թնդանօթներով զինուած նաւերը: Անգլիայի և Գերմանիայի օրինակից խրախուսուեց և Իտալիան, որ նմանապէս ներկայացրեց իր վաճառականական «դափտարները», ուր գրուած էին Վենեսուէլայի պարտքերը չէյլօկան բարդ տոկոսներով հանդերձ:

Լաւ «գեղէֆտ» էր բացուում և եանկի կապիտալիստների համար, ուստի առայժմ Բուզովէտը ծալեց և մի կողմ դրեց Մօնրօէ'ի հռչակաւոր դօկտրինը, որով արգելուում է ոչ-ամերիկական պետութիւններին խառնուել ամերիկական ներքին գործերում: Մի խօսքով, դարուս շահագիտական, մերկանտիլ ոգին ցօլ՝ առեց իր նողկալի կողմերը և այդ գործում, ինչպէս անցեալ տարի Ֆրանս-թրքական ընդհարման ղէպքում, երբ երկու ֆրանսիահպատակ վաշխառուների դատը պաշտպանելու համար

թրքական ջրերը ուղարկուեց մեծ հանրապետութեան նաւատարմիդը:

Նոյն Ֆրանսիան, Անգլիան, Գերմանիան և Իտալիան մոռանում են իրանց զրահակիր և թնդանօթներով զինուած նաւերի մասին, երբ պէտք է զուտ մարդասիրական մի դատ պաշտպանել: Ժողովում են զինուած բոունցքի զիմել, երբ պէտք է կատարել տան նոյն իսկ իրանց սեփական այնպիսի պատուէրները, որոնցից իրանք գրամական չահ չունեն, բայց ուրիշների լինել չը լինեն է կախուած: Միթէ Բերլինի վեհաժողովում դրանց ստորապրութիւններով չէին որոշուած Մակեդոնիայի բեֆօրմները:

Եւ ինչ. Թիւրքիան ոչ միայն չը կատարեց այդ պատուէրները, այլ և մեծ պետութիւնների քթի տակ շարունակում է սըրով և հրով «խաղաղայնել» բողոքող ազգերին: Իսկ երբ եւրոպական գիպլօմատիան կիսարեւան, փաղաքջօրէն խնդրում է սուլթմանին, որ նա մի բան անի այդ թշուառ բայեաի համար, Իլդըզ-Քեօսկի ճարպիկ կալանաւորը նուրբ կերպով հեզնում է եւրոպային, առաջարկելով այնպիսի բեֆօրմներ, որոնք Բերլինի վեհաժողովում պահանջածներից էլ պակաս են և անզօր են մագի չափ փոփոխելու քրիստոնեանների անտանելի կացութիւնը:

Լրագրներում տպուած էին Մակեդոնիայում մտցնուելիք այդ սուլթմանական բեֆօրմները: Դա մեֆիստօֆէլիան ծաղր է. երեւակայեցէք—Իւրաքանչիւր վիլայէթի ընդհանուր կօմիսարը, որ պէտք է վերահսկի վալիների գործունէութեան վրայ՝ պէտք է հաստատուի իր պաշտօնի մէջ նոյն վալիներից... Եւ կայ մէկը եւրոպական գիպլօմատներից, որ հաւատայ այդ «բեֆօրմներին» լրջութեան: Ի հարկէ—ոչ: Անշուշտ, շատ աւելի մեծ նրբամտութիւն կը ցոյց տային այդ գիպլօմատները, եթէ խնդիրը վերաբերուէր ոչ խեղճ ու կրակ բայեային, այլ Եւրոպայի փայլուն կապիտալիստներին:

Եւ դեռ հարց է թէ՛ որքան ցանկալի է եւրոպական խոշոր բուրժուազիայի տեսակէտից, որ իսկապէս Թիւրքիան վերածնուէր, ընդունակ դառնար ինքը իր բնիկ ժողովրդների միջոցով վարել սեփական գործերը, անտեսութիւնը, մշակել իր բնական հարստութիւնները, չինել իր միջոցներով երկաթուղիներ և այլն: Չէ որ այն ժամանակ դրսի պարագիտների համար նպաստաւոր հող չէր ներկայացնի Թիւրքիան, որ այդ հիմնական բեֆօրմներից կը դառնար կենսունակ, ուժեղ և իր բազմալեզու ու բազմակրօն ժողովրդների բարօրութեամբ անընկճելի: Հէնց իրերի դրութեան ամբողջ տրագիզմը կայանում է նրա-

նում, որ Թիւրքիան չի հասկանում իր իսկական շահերը, այլապէս նա ինքը կ'աշխատէր մտցնել վարչական այն բարենորոգութիւնները, որ թելադրում են նրան իր քրիստոնեայ հրապատակները. դրանք մտաւորապէս աւելի զարգացած լինելով՝ հասկանում են վտանգը և, յոյսները կտրելով Թիւրքիայի վերածնութեան հնարաւորութիւնից, գերադասում են անշարժ, վտուղ, նեխուած ուժիմից վաղարօք անջատուել և դրանով ազատել իրանց գոյութիւնը կորստից, որովհետեւ մնալով կապուած մեռնող օրգանիզմի հետ, իրանք ևս պէտք է փտնն, մեռնեն:

Եւ Թիւրքիայի ամբողջ պատմութիւնը ապացուցեց, որ կենսունակ տարրերի անջատումը մի անհրաժեշտութիւն է. ինչ կը լինէր Բուլղարիայի, Սերբիայի, Ռումանիայի, Յունաստանի, Կրետէի, Բոսնո-Հերցոգովինայի, Չերնօգորիայի դրութիւնը, եթէ ժամանակին չը գործադրուէր, գլխաւորապէս Ռուսաստանի շնորհիւ, անհրաժեշտ անդամահատութիւնը ապականող մարմնից: Պարզ է, որ Մակեդոնիային ևս մնում է նոյն միջոցին դիմելու:

Ինչպէս յայտնի է հեռագրներից ուսաց արտանքին գործոց մինիստր կոմս Լամզդօրֆ պէտք է անցնի Սօֆիայով և Բէլլ-դրադով և այցելի Վէննա: Անկասկած, Աւստրո-Ունգարիայի և Ռուսաստանի արտաքին գործոց մինիստրների տեսակցութիւնը մեծ քաղաքական նշանակութիւն ունի Բալկանիան թերակղզու մօտաւոր ապագայի համար: 1897. թուականին կայացած Աւրոստրո-ռուսական համաձայնութեան նպատակն էր պահպանել status quo-ն Բալկանեան թերակղզու վրայ. սակայն յաճախ քաղաքագէտները անկախ իրանցից անգոր են լինում իրանց ցանկացած դրութիւնը պահպանել անփոփոխ: Այս ճանապարհորդութիւնը միջոց կը տայ Ռուսաց կայսեր ներկայացուցչին տեղն ու տեղը ծանօթանալ ժողովրդի տրամադրութեան հետ թէ Բուլղարիայում և թէ Սերբիայում, լսել մակեդոնացիների արդար բողոքները և Վիէնայում ծրագրել երկու պետութիւնների անելիքը, եթէ գարնան յակարձակի բարդութիւններ ծագեն Մակեդոնիայի պատճառով: Հեռագրական տեղեկութիւններից երեւում է որ մեծ ոգևորութեամբ են սպասում կոմս Լամզդօրֆի գալստեան Բալկանեան սլաւոնները:

Լ. Ս.

„Правительствъ Вѣстникъ“-ում նոյեմբերի 30-ին տպուած էր հետեւեալը.

„Իրերի դրութիւնը Բալկանեան թերակղզու վրայ, թրքական Արեւելքից հասնող տեղեկութիւններին նայած, անհնարին չէ դարձնում լուրջ բարդութիւններ ծագելուն, ժամանակին ձեռք առած միջոցների շնորհիւ և ձմեռային չրջանի վրահասութեան պատճառով կարելի է յուսալ, որ Մակեդոնիայում ծագած շարժումը այժմ չի շարունակուի ընդարձակուել, սակայն շատ նշաններ ցոյց են տալիս Թիւրքիայի ուղղափառ ազգաբնակչութեան մէջ աճող դժգոհութիւնը. այդ ազգաբնակչութիւնը զանազան, կոմիտէտների ազդեցութեան տակ, ըստ երեւոյթին, պատրաստուում է այս գարնան ընդհանուր ապստամբութեան: Այս յուզիչ երեւոյթները չեն կարող չը գրաւել ուշադրութիւնը Ռուսաստանի, որ ի սկզբանէ անտի և միշտ հոգացել է իրան ցեղակից ազգերի վիճակի մասին: Որպէս ղի սահման դնուի շարժման, որ կարող է իր յետեւից ամենալուրջ բարդութիւններ բերել ամբողջ Բալկանեան թերակղզու վրայ, կայսերական կառավարութեան կողմից արուած էին Դրան համապատասխան առաջադրութիւններ, իսկ ռուսական ղեապանին Պոլսում յանձնուած է, տեղական պայմանները քննութեան առնելով, ներկայացնել խորհրդածութիւններ հնարաւոր և անյետաձգելի բարեփոխութիւնների մասին Մակեդոնիայի վարչական կազմի մէջ և հաստատամտութեամբ խորհուրդ տալ թիւրքաց կառավարութեան՝ շուտափոյթ իրադրոծել այդպիսի բարեփոխութիւնները, որոնց նպատակն է բարեզրել ուղղափառ ազգաբնակչութեան կացութիւնը: Սակայն չը պէտք է ուշադրութիւնից բաց թողնել, որ, մինչեւ այդ երկրում գոյութիւն ունի ներկայ խռովութիւնը, որ թիւրքաց կառավարութեան օրինական հիմք է տալիս՝ միջոցներ ձեռք առնելու ապստամբուած հպատակների դէմ, չափազանց դժուար է թէ գործնականապէս որ և է վարչական բարենորոգում մտցնել, և թէ ազգաբնակչութիւնը լիակատար կերպով պաշապանել տեղական իշխանութիւնների խիստ պատիժներից. ուստի առաջին և գլխաւոր պայմանը այդ ուղղութեամբ աջողութիւն գտնելու համար պէտք է լինի մակեդոնական կոմիտէտի կողմից զաղարեցնել ազիտացիան. այդ կոմիտէտները չը հասնելով իրանց ղրաժ հայրենասիրական նպատակներին, լուի միայն յետ են կանգնեցնում ազգաբնակչութիւնը խաղաղ զբաղմունքներից և ենթարկում են նրան կորստաբեր յափշտակ-

ման բոլոր ծանր հետեւանքներին: Կայսերական կառավարութիւնը յաճախ առիթ է ունեցել յայտնելու իր հայեացքը մակեդոնական հարցի մասին, պախարակելով սլաւոնական ազգերի ամեն մի փորձ՝ բռնութեամբ փոփոխելու Բալկանեան թերակղզու վրայ գոյութիւն ունեցող իրերի դրութիւնը, որ ապահոված է միջազգային դաշնագրերով: Այդպիսի կարծիք շարունակում է պահպանել Կայսերական կառավարութիւնը և ներկայումս: Այդ ի նկատի ունենալով՝ առ նպատակայարմար համարեց նորից հաստատել թէ սերբիական և թէ բուլղարական կառավարութիւններին իր բարեացակամ խորհուրդները, մատնանիչ անելով նրանց անհրաժեշտութիւնը հէնց սեփական շահերից զրդուած արգելք դնել վտանգաւոր ագիտացիային և ամեն կերպ նպատակ Բալկանեան թերակղզու վրայ խաղաղութիւնը պահպանելուն: Կայսերական կառավարութիւնը իրաւունք ունի յուսալ, որ սլաւոնական տէրութիւնները, որ պարտական են իրանց ազատութեամբ և անկախութեամբ Ռուսաստանի անշահախնդիր գոհողութիւններին, կը հետեւեն իրանց տուած ցուցմունքներին, հաստատ հաւատով, որ Թաղաւոր Կայսեր Բարձրագոյն կամքով արուած առաջադրութիւնները կը հասնեն դրուած նըսպատակին: Բալկանեան թերակղզու վրայ պատահելիք բարդութիւնների առաջն առնելու ոռւսական անսասան վճիռը գտնում է միւս պետութիւնների կողմից լիակատար համակրանք: Աւստրո-Ունգարական կառավարութիւնը չը յապաղեց յանձնել իր ներկայացուցչին Պոլսում, ոռւսաց դեսպանի հետ հայեացքների փոխանակութիւնից յետոյ, միանալ այս վերջինի թախանձական առաջադրութիւններին Դրան՝ Մակեդոնիայում շուտափոյթ բարեփոխութիւններ մտցընելու անհրաժեշտութեան մասին: Թիւրքական Արեւելքում խաղաղութիւն պահպանելու մէջ ամենից շատ շահագրգռուած հարեւան կայսրութիւնների միահամուռ ջանքերը ուղղակի հետեւանք են 1897 թուականին դրանց մէջ կայացած համաձայնութեան, որի թէ բարերար ազդեցութիւնը և թէ գոյութիւնը հնարաւոր է միայն նրա հիմքում դրուած սկզբունքների անշեղ գործադրութեամբ. այսինքն, արգելումը՝ կամայական փոփոխութիւն առաջացնել դաշնագրերով սահմանուած կազմութեան մէջ Բալկանեան թերակղզու վրայ և խաղաղութեան պահպանումը, որ այնքան անհրաժեշտ է քրիստոնեայ ազգութիւնների բարօրութեան և ընդհանուր խաղաղութիւնը պահպանելու համար: Ի վերջոյ կայսերական կառավարութիւնը, որ քիչ ապացոյցներ չէ տուել իր մշտական ցանկութեան պահպանել ամենալաւ

յարարերութիւններ թիւրքիայի հետ, չի կարող յոյս չը յայտնել, որ սուլթանի կառավարութիւնը, ձեռք առնելով ամեն տեսակ բռնութիւններ և խստասրտութիւններ դադարեցնելու անհրաժեշտ միջոցները, կը գնահատի յօգուտ Մակեդոնիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան Ռուսաստանի բարեկամական առաջադրութիւններին նշանակութիւնը։ Մակեդոնիայի շուտափոյթ լսադադացումը ամենալաւ միջոց է Օտտոմանեան կայսրութեան համար ամենալտանգաւոր բարդութիւնների առաջն առնելուն։

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

„Անսանձի սանձահարումը“ Շէքսպիրի. — „Վախարդական աշխարհ“ Պոտապենկոյի. — „Մօննա-Վաննա“ Մէտէոլինկի. — Հասարակական, ամբողջական և անհատական էգոիզմ. — Իֆրիգենիա և Մօննա-Վաննա. — Մարդկային բնութեանը համապատասխան և իդէալական ճշմարտութիւն. — Վեղձիքը կեանքի մէջ. — Մեծ և փոքր անարդարութիւններ. — Անհատական մանր էգոիզմը որպէս հիմունք մեծ չարիքի:

Անցեալ նոյեմբերի 25-ին հայոց զրամատիկական ընկերութեան խումբը ներկայացրեց Շէքսպիրի «Անսանձի սանձահարումը»: Այս պիեսան Շէքսպիրի ամենաթոյլ գործերից մէկն է և դեռ յայտնի էլ չէ, թէ նրա հանձարեղ արտադրութիւնն է այս արդեօք՝ թխուած հսկայ երևակայութեան ձանձրոյթի մի ժամին, թէ մի այլ խորթ ձեռք է գրել և կապել այն Համլէտի հեղինակի մեծ անուանը: Այդ պիեսը առանձին հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում և եթէ շարունակում է մնալ թատերական բեպերտուարի մէջ, այդ երկի այն պատճառով, որ Շէքսպիրի անունն է կրում միայն:

Հիմնական գաղափարը լրջութիւն չի ներկայացնում, նոյն իսկ բանալ է. դա մի փորձնական դաս է, թէ ինչ միջոցների պիտի գիմի մի տղամարդ իր «անսանձ» կնոջը «սանձահարելու» համար: Մի թեմայ, որի համար չարժէ 3—4 ժամ նստել և աչքերը բեմին սևեռել: Միակ հետաքրքրութիւնը, որ կարող էր ներկայացնել այդ պիեսը, դա զիալօգների ժամանակ յաջող ընտրած գուարճալի բեպիկներն են, որ պէտք էր թափել կարկուտի պէս սրամտօրէն, բայց տարաբաղաբար և՛ մեր դերասանների բաւական դանդաղաշարժ լեզուն և՛ մանուալ ծանծաղ թարգմանութիւնը շատ անբարեպատեհ հանգամանքներ էին պիեսի այդ մասը լաւ կատարելու համար: Ահա թէ ինչու մենք այդ պիեսան համարեա ծայրէ ի ծայր լսեցինք ձանձրոյթով, ինչպէս և հան-

գիտականների մեծամասնութիւնը, որոնց թիւը, ի դէպ է ասել, այդ օրը չատ քիչ էր:

Դեկտեմբերի 2-ին իր բենեֆիսի համար տիկին Մայսուրեան ընտրել էր Պօտապենկօի «Դիւթական-հէքիաթ» պիեսան: Պօտապենկօն պատկանում է ուսուստենդենցիօյ զրոզների այն դասակարգին, որոնց սրատես հայեացքը անընդհատ փոփոխւում է հասարակական կեանքի զանազան խաւերը ոչ այնքան զուտ գեղարուեստական երկերի թեմաներ գտնելու, որքան անխնայ կերպով հարուածելու և ուսուցանելու մի դատաւորի, մի ուսուցչի համարձակութեամբ: Պօտապենկօն իր ողջախոհ և ուսուցանող ձգտումների մէջ մի տենդոտ եռանդ ունի, որ նրան կարծես դադար ու հանգիստ չի տալիս. թւում է, թէ նրա համակրելի տալանդն այնքան շատ է տեսնում իր շուրջը մոռալ, վհատեցուցիչ երեւոյթներ, որ նա այլ եւս գրական—հասարակական տեսակէտից մէկին միւսին առաւելութիւն տալու լու ընտրութիւն անելու ժամանակ չունի: Գուցէ մեղաւորը իրականութիւնը, խեղդող միջավայրն է, ուր զարգացել է, գործում է այդ համակրելի տաղանդը:

Նրա «Դիւթական հէքիաթ» պիեսան նեղհայեաց մօմենտի արդիւնք է: Նրա մէջ պակասում են գրողի այն լայն ժեստերը, որոնցով հնարաւոր է դառնում ցնցող ամբողջութիւններ ընդգրկել և հասարակական խոշոր վերքեր չօշափել: Նիւթն աւելի քան պարզ է: Համեստ ծագումից ազջիկ Նատալիան, ով գիտէ ինչ դիպուածով ընկնում է արիստօկրատներին յատկացրած ինստիտուտը, ուր ընականապէս ստանում է մի այնպիսի դաստիարակութիւն, որ նրան կտրում է իր սեփական միջավայրից: Վերադառնալով հայրենի տուն, նա չի կարողանում հաշտուել իր նոր կայութեան հետ, աշխատել չի ուզում, իր մեծացած պահանջներին բաւականութիւն տալ չի կարողանում, ի վերջոյ թողնում է և գնում իր մի նախկին ծանօթ երիտասարդ Կոմս Իփորսկու մօտ և կենակցում նրա հետ: Նոր միջավայրում նա նոյնպէս դժբաղդ է, որովհետեւ նրան շարունակ զգալ են տալիս իր համեստ ծագումը: Վերջ ի վերջոյ նա թողնում, հեռանում է և՛ այստեղից սեփական աշխատանքով ապրելու համար: Կարելի է ասել, որ սա գիպուածների դուշ է և բացառիկ գիպուածների մի պիեսայ է. Նատալիան գիպուածով է ընկնում ինստիտուտ, գիպուածով է ծանօթութիւն կապում մի հարուստ Կոմսի հետ և համարեա գիպուածով է սկսում նրա հետ իր կենակցութիւնը: Եւ այս բոլոր գիպուածների նրա համար, որ Պօտապենկօն հանի մի ողորմելի մօրալ—աշխատանքի անհրա-

ժեշտութիւնը: Այդպիսի դրաման, որ սինտեզ չէ հազարների հոգին ալեկոծող զղայմունքների, հազիւ կարողանայ որեւէ կրթիչ դեր խաղալ: Նրա յարուցած հետաքրքրութիւնը հետո չի լինի լրագրական faits diverses-ների զարթեցրած հետաքրքրութիւնից:

Դերակատարները լաւ էին. հասարակութիւնը վարձատրեց ա. Մայսուրեանին ծաղիկներով, ընծաներով և կրկնակի ծափահարութիւններով:

Հառուպումանի «Խորասուզուած զանգից» յետոյ Մէտէոլին-կի «Մօննա-Վաննան» որ խաղացուեց ղեկտեմբերի 9-ին, կարելի է ասել՝ երկրորդ դրաման է, որ այս թատրոնական սեղօնում արտակարգ նորութիւն եղաւ Թիֆլիսում: Միանգամայն գովելի ընտրութիւն. երբ դատական գործեր խաղալու դժուարութիւն կայ, շատ աւելի լաւ է ներկայացնել այնպիսի ժամանակակից գործեր, որոնք անհանգստութիւններով պաշարուած մարդկային հոգուն որոճալու նիւթ են տալիս, մտքի առաջ լայն հորիզոններ են բաց անում և մեր անդիտակից «ես»-ին ստիպում են երկուտակ ծալուել իր ներքին խաւար անդունդը սարսափած հայեացքով չափելու համար: Մարդկային հոգին նոյնքան զաղտնիքներ ու տակաւին անհասկանալի պրօբլեմներ ունի, որքան մայր ընութիւնը. կամաց-կամաց յետ քաշել այդ զորհուրելի միստերը պատող քօղը, «ես»-ի եւ «ոչ—ես»-ի յարաբերութիւնը պարզել, արտաքին աշխարհի և մարդու ներքինի կապերը աւելի պարզ և որոշ դարձնել, վաղուց հետէ մեծագոյն մտածողների մշտական խոհերի առարկան է եղել: Եւ այդ ասպարիզում մտքի տարած ամենափոքր յաղթութիւնը բնութիւնը ծածկող միստերի մի նոր պարտութիւնն է: Շատերից յետոյ այժմ Մէտէոլինին է գալիս մեր զաղտնիքների աշխարհը յուզելու: Բելգիացի հռչակաւոր գրողը, որ մի ֆրանսիական միտք է, շատ տեսակէտով արժանի է առանձին ուսումնասիրութեան, որ գուցէ անպատեհ լինի այս տեսութեան մէջ: Թողնելով մի այլ, աւելի յարմարաւոր առթի, ղեկադեմոնների այս չեֆի ամբողջ բարոյական պատկերի գծագրութիւնը, այս անգամ կը զբաղուենք միայն նրա Մօննա-Վաննայով:

Մէտէոլինի իր այս նոր պիեսայի համար նայել է պատմութիւնը մի քանի դար մեզանից առաջ և իջել է հարաւ՝ յոյզերով, կրքերով ու անդթութիւններով հարուստ երկիրը՝ Իտալիա: Դժուար էր աւելի յարմար միջավայր և աւելի պատշաճ պատմական մօմենտ ընտրել ասելու համար այն՝ ինչ ասել է Մէտէոլինի, Իտալական երկու փոքրիկ հանրապետութիւններ՝

Ֆլօրենցիան և Պիզան արիւնահեղ կռուով են բռնուած. մէկն այն անթիւ կռիւներէր, որոնք միջին դարերում աւերեցին Իտալիան և որոնց ընթացքում հարաւի այդ տաք, բորբոքուող ժողովուրդը արեան և մուրթ ոճիրների զարմանալի օրինակներ տուեց աշխարհին:

Պիզան ընկճուած է. պաշարուած և սովատանջ քաղաքի բնակիչները յետին ծայր յուսահատութեան մէջ են. թշնամի բանակի առաջնորդ Պրինչիպալէ պատրաստուած է վերջին հարուածը—քաղաքի աւերածն ու բնակիչների ջնջումը դարձել է անխուսափելի: Պրինչիպալէին մեղմացնելու բոլոր փորձերը մնացել են անօգուտ: Պիզան պաշտպանող բանակի զօրապետ Գուիդօն լսում է իր բնակարանի դրան առաջ խմբուած բազմութեան հաց, հաց, աղաղակները և ծայրայեղ հոգեկան խռովութեան մէջ ինչ անելը չը գիտէ. որպէս վերջին յոյս, նա սպասում է իր ծերունի հօր՝ Մարկօի վերադարձին, որ գնացել է Պրինչիպալէի մօտ նրա խոտասրտութիւնը մեղմելու: Նա գալիս եւ բերում է Պիզայի փրկութեան աւետիսը, Պրինչիպալէն համաձայն է ոչ միայն խնայել Պիզան, այլ և ուղարկել հարիւրաւոր սայլերով պաշար, արջաբների և ոչխարների հօտեր, ռազմամթերքներ Ֆլօրենցիայի դէմ կռիւը շարունակելու համար, և այս բոլորը մի հատիկ պայմանով, որ Գուիդօն համաձայնի իր գեղեցիկ կնոջը՝ Մօննա-Վաննային մերկ, միայն մի հատիկ ծածկոյթով, ուղարկել Պրինչիպալէի մօտ, նրա վրանում անցկացնելու մի գիշեր:

Գուիդօն կատաղած այս անսպասելի առաջարկութիւնից լսել անգամ չի ուղում իր հօր յորդորները, մինչդեռ Մօննա-Վաննան իրազեկ եղած, ընդունում է ծանր ու անարդ զոհաբերութիւնը իսէր տառապող ժողովրդի, և հայրենի քաղաքի փրկութեան համար: Եւ նա թողնելով իր ամուսնուն ջարդուած ու յուսահատ, ճանապարհ է ընկնում դէպի Պրինչիպալէի բանակը: Տեսակցութիւնը, որ տեղի է ունենում Մօննա-Վաննայի եւ Պրինչիպալէի մէջ վերջինի վրանում, առաջ է բերում մի անսպասելի հետեանք. անողոր ու բիրտ թշնամի զօրականը ընկճուած զոհի մեծութիւնից՝ յայտնում է, որ ինքը գեռ մահկութիւնից սիրում է Մօննա-Վաննային: Այդ սէրը նրա մէջ այնքան մեծ է և այնքան մաքուր, որ նա՝ այն սարսափելի Պրինչիպալէն, խոնարհւում է Մօննա-Վաննայի առաջ, պատրաստ է իր խոստումը կատարել Պիզայի փրկութեան համար և արձակել նրան նոյնպէս անբիծ ու անարատ, որպէս եկել էր: Մօննա-Վաննան իր կողմից՝ հիացած է այս մեծահոգութեան վրայ եւ Ֆլօրենցիայի հաստատ վրէժնիզրութիւնից Պրինչիպալէին աղա-

տելու համար, առաջարկում է նրան իր հետ փախչել Պիզա, ուր նա նրա հովանաւորողը և պաշտպան ոգին կը դառնայ: Սայլերը պաշարով հասնում են Պիզա և նրանց յետեից յայտնւում են Մօննա-Վաննան և Պրինչիվալէն: Ժողովուրդը ցնծութեան աղաղակներով է ընդունում Մօննա-Վաննային, որպէս իր փրկին, բայց Գուրգօն նրան տեսնել չի ուզում, վիրաւորուած արուի բոլոր կատաղութիւնը թափում է նրա գլխին: Նա չի ուզում հաւատալ Մօննա-Վաննային թէ Պրինչիվալէն նրան անքիծ է արձակել, և միտքարւում է միայն նրանով, որ իր կատաղի թշնամի Պրինչիվալէն, գոնէ իր ձեռքումն է, որից վրէժինդիր կը լինի իր այրուած սիրտը հովանակու համար: Մօննա-Վաննան ամուսնու այս թերահաւատութեան հանգէպ և Պրինչիվալէին փրկելու համար դիմում է մի ծայրայեղ միջոցի, նա կեղծում է, նա հաւատացնում է որ Պրինչիվալէն նրան վիրաւորել է ամենաանարգ կերպով և պահանջում է իրան յանձնել այդ թշնամուն վրէժինդիր լինելու համար: Պրինչիվալէի բանտի բանալիքները նա իր մօտ կը պահի և գիշերով կը փախցնի կամ կը փախչի նրա հետ:

Մենք տեսել էինք դրամաներ, ուր անհատի էութիւնը երկճիւղ է դարձած, ուր մարդկային ընտրութեան երկուութիւնը զէմ առ զէմ կանգնած իբրեւ երկու հակառակորդներ կրժողում, բրբրում են իրար, արիւնոտելով սառապող հոգին, ուր մարդն ինքն է իր փրկութեան նոխաղը և զերազոյն զոհաբերը: Դրամաներ, ուր հոգու ներքին պայքարը, մութ ալեկոծումները իրանց յուզիչ յեղեղումներով մարդկային ճակատագիրը դարձնում են այնքան արդահատելի և կրած տառապանքները այնպէս ցնցող: Այժմ Մէտէւլինկը իր Մօննա-Վաննայով անհատական հոգիների դրամաներից հիւսել է մի մեծը, աւելի լայնը, ուր ընդհարում են անհատական և հասարակական, ամբոխի և մի հատ մարդի էգօիզմը և այնպիսի բայառիկ պայմաններում, որ երկուսն էլ արուած են ծայրայեղ աստիճանի, երկուսն էլ աղատօրէն փուլում են իրանց էութիւնը ընորոշող, իրանց հիմքերն կազմող յատկանիշներով: Պիզան քաղցած է, Պիզան տառապում է, հազարաւոր բերաններ հաց են ոռնում, կենդանական ինստինկտը խօսում է անողոր, հրամայող շեշտով, գլուխներ չը կան, խօսողն ստամոքսն է, մարդիկ ապրել են ուզում և գոյութիւն սպառնացող ծայրայեղ վտանգի առաջ կենդանին ըմբոստանում, ցնցւում է և ապրելու, չնչելու պահանջը մեծանում, բռնում է նրա բոլոր էութիւնը և նա պատրաստ է ընթացիկ բարոյական-նութեան, տիրող բարոյական հոսկայողութիւնների վրայ քայ-

լել, նա պատրաստ է անմեղներ դնել իր ոտքի տակ, բարձրա-
նալ, միայն թէ կարողանայ փրկել իր գոյութիւնը...

Եւ ինչո՞ւ այդ բոլոր զոհերը, ինչո՞ւ ապրել այդքան թանկ
գնով, ուր է այս գոյութեան խորհուրդը, ուր է տանում մեզ
բնութիւնը, այդ ո՞վ կարող է իմանալ, ինչպէս իմանալ, միս-
տերներն միստերն է այն, ինչ որ յայտնի է, այդ այն է, որ
պէտք է ապրել ինչ գնով և լինի, այդպէս է դատում ամբոխի
էզօիզմը։ Կոյր բնութեան մէջ մարդը դերագոյն խարխալողն է,
ողորմելի կոյրը, որ չափել չի կարող յաւիտեանականութեան
անդունդները, և սակայն պիտի տքնի, տառապի, և քաշ տայ
իր ողորմելի գոյութիւնը դէպի մութ անյայտը։ Էզօիզմը իր
ծայրայեղ արտայայտութիւնների մէջ անհատի մօտ անգամ
սարսափելի է, բայց երբ առանձին առանձին իզձերից ծեփ-
ւում է հասարակականը, ամբոխայինը, երբ բնութիւնը զալիս է
մղուճն տալու նրան իր հրամայող պահանջներով—այն ժամա-
նակ նա դառնում է տարերային, աւերիչ, ահաւոր։ Այսպէս է
ամբոխների էզօիզմը՝ որ արտայայտուել է պաամութեան ամե-
նատագիկ մօմենտներում, այսպէս է և այն ամբոխային էզօիզ-
մը, որի մօտայ պատկերը տալիս է մեզ Մէտէոլինկը հոգեբանա-
կան ապրնցուցիչ ներութեամբ։

Այս հսկայ, ամբոխային էզօիզմի հանդէպ կանգնած է մի
մարդ՝ Գուրգօն, որի վրայ ընկնում է զոհի բոլոր ծանրութիւնը,
որի մէջքը չի դիմանում այդ ահագին բեռին, որ ծառանում է
փրկութեան երկվորի պէս և զիջել, հնազանդուել չի կամենում։
Նա էլ մէկն է այդ զոհ պահանջող բազմութիւնից, մէկն է
բնութեան անհասկանալի խաղալիքներից և սիրով յանձն կ'առ-
նէր ուղարկել Պրինչիվալէին մի կին, մի կոյս, միայն թէ զաւր
կինը, իր աղջիկը չը լինէր։ «Բայց ինչո՞ւ անպատճառ իմ վանճան,
եթէ նա (Պրինչիվալէն) ունի այդպիսի մի բաղձանք... Մէթէ քիչ
կին կայ զրա համար»... Բացականչում է Գուրգօն կատաղած։
«Ինչո՞ւ անպատճառ իմը», սա մի վերին աստիճանի հետաքրքիր
և անհատական էզօիզմը բնորոշող հարց է, որ այս խելակորոյս
բազմութիւնից ամեն մէկը կարող էր կրկնել, իւրաքանչիւրը
կարող էր ասել մնացածների ներքին, եթէ զոհի ծանրութիւնը
իր վրայ ընկնէր։ Ամբոխը ուրիշ պատասխան չունի այս հար-
ցին բացի այն, որ Պրինչիվալէն, զոհ պահանջող այս լեզենդա-
կան վիշապը, նրա կինն է ուղում և ոչ մի ուրիշինը։ Այստեղ
են ընդհարում երկու էզօիզմները, ամբոխայինը և անհատա-
կանը, այստեղ է գրամայի բոլոր ցնցող մեծութիւնը։ Յաղթա-
նակն անկասկածելի է, մէկը հաղաւորների դէմ է և այն կատա-
ղած, կենդանական կարիքներից անասնացած հաղաւորների Հին

աշխարհը մի հրաշալի նմուշ ունի այսպիսի հսկայական, ցնցող պայքարի, դա Իֆիգենիայի զոհուելն է Տրոլադա արշաւող յոյն բանակի պահանջով: Ագամեմնոնը՝ հայրն է, նա հեշտութեամբ չի զիջում. մայրը մինչև վերջին վայրկեան դիմադրում է, Աքիլլէսը՝ այս յունական Գուիգոն, լսել չի ուզում իր նշանածի, Իֆիգենիայի զոհուելու մասին, բայց այնտեղ ծովի պէս ալեկոծուող ամբոխը կայ, որ իր իրաւունքները հիմնում է երկնքի անսխառիկ օրէնքների վրայ: Ամբոխի և անհատների մէջ առաջ եկած ընդհարումը լուծւում է այնտեղ աստուածների, գերբնականի միջամտութեամբ: Նոր աշխարհը գերբնականը չունի այլ ևս, լուծումը մարդկային պիտի լինի, և հին աստուածների դերը Մէտէոլինիի գրամայի մէջ կատարում է ինքը զոհը, Մօննա-Վաննան, զրամայի հերոսուհին:

Սա բոլոր տիպերից ամենամտածուածն է, հոգեբանական խորին և ճշգրիտ տրամաբանութեան վարպետ հետեւողականութեամբ: Մօննա-Վաննան կարող է չը գնալ, նա բազմաթիւ հնարներ ունի խուսափել գերագոյն զոհաբերութիւնից, նա կարիք չունի Իֆիգենիայի պէս աստուածների ձեռքով երկինք բարձրանալու, բայց նա գնում է կամաւ, նա յանձն է առնում պահանջուած զոհը և ըստ նրեւոյթին վերջ է տալիս անհատի և ամբոխի զարհուրելի մենամարտին: Նա Գուիգոի կինն է, բայց և մարդ է, և իբրև այդպիսին, ազատ է զգում իրան հայրենի քաղաքի սիրուն, տառապող մարդկութեան սիրուն զոհ բերել գերագոյնը իր սեփականութիւնից, իր կանայքիութիւնը, իր պատիւը, որովհետև չը կայ աշխարհում այնպիսի թանկ բան, որ անկարելի լինէր զոհել մի հատիկ մարդկային կեանք փրկելու համար: «Ժողովրդի կեանքը այդ բաներից բարձր է իմ աչքում», ասում է Վաննան Պրինչիվալլէին: Աշխարհում բազմաթիւ են օրինակներ, երբ մարդ զոհ է բերում իր կեանքը իր նմանին վրկելու համար, և այդ զոհը համարուել է գերագոյնը զոհերից: Եւ սակայն կեանքից թանկ բան էլ կայ աշխարհում. որովհետև որքան անգամ մարդիկ մեռնում են անբիծ պահելու համար պատիւը, խնայելու համար ամօթը: Մէտէոլինիը յանձին Մօննա-Վաննայի տալիս է մեզ մի սարսափելի զոհաբերութեան օրինակ, երբ անհատը յանձն է առնում իր նմանի սիրուն զոհել կեանքից էլ թանկ բանը:

Ծայրագոյն զոհաբերութիւնը անշահախնդիր և անգառնալի, նաև իր ծայրագոյն յաղթանակն ունի: Մօննա-Վաննան ընկճում է Պրինչիվալլէին իր հմայքով, ինչպէս հէքլաթների մէջ ահուկի դեւին ստրկացնող կոյսերը, և հայրենի քաղաքի զոհութեան և ցնծութեան ազաղակների մէջ նա տեսնում է

իր վսեմ փառքը ձեռք բերած անօրինակ պատրաստակամութեան գնով: Պրինչիվալէի վրանի զոնից որպիսի հանդիման և հպարտութեամբ ցոյց է տալիս նա հեռուում երեւայող տեսարանը, որ իր պատրաստածն է. «Բոլոր աշտարակները լուսավառուած են և պատասխանում են աստղերին: Փողոցները լուսոյ շաւիղներ են ձգում երկնքում. ևս որոշում եմ նրանց հետքերը, ևս աչքով տեսնում եմ նրանց վրայով երկնքում ինչպէս այս առաւօտ տեսնում էի նրանց սալայաւակի վրայով... Ահա Պիացցան (հրապարակը) և իր գմբէթը բոցավառ և կամպօ Սանտօն, որ ներկայանում է ստուերի մի կղզի: Կարծէք թէ կեանքը, որ թւում էր կտրած, յետ է գալիս հապճեպով, ճառագայթում է սլաքների ծայրերին, չողողում է քաղերի վրայ, հուր է թափւում պարիսպների վրայից, հեղեղում է դաշտը, գալիս է մեր հանդէպ և մեզ էլ կանչում է... ականջ գիր... Միթէ չես լսում, այնպիսի բուռն և յախուռն աղաղակներ են բարձրացնում կարծես թէ ծովը հեղեղած լինի Պիզան. միթէ չես լսում զանգերի ձայնը, որոնք գեղգեղում են այնպէս, ինչպէս հարսանիքիս օրը... Օհ, ևս անչափ երջանիկ եմ և կրկնակի ու գերիվեր երջանիկ, տեսնելով այս բախտաւորութիւնը, որի պատճառը նա է, որ ամենից լաւ է սիրել ինձ»:

Քաղաքը փրկուած է. դա մեծ յաղթութիւն է, որ տարաւ կանացի թուլութիւնը միացած ծայրագոյն զոհարեցութեան պատրաստակամութեան հետ: Բայց դրաման դրանով չի վերջանում, և նոյն իսկ սկսւում է այն ծանր մօմենտից, երբ Մօնա-Վանան Պրինչիվալէի հետ Պիզայ է հասնում յայտնելու աշխարհին, Մարիօին, Գուլիօին, որ նա հայրենիքի փրկութիւնը ձեռք չի բերել իր պատուի գնով, թէ նա պարտական է այդ բոլորը Պրինչիվալէի անկեղծ սիրուն և մեծահոգութեանը: Դրամայի այս մասը Մէտէոլինի հասցրել է կլասիկական կատարելութեան: Ամբոխը լսում է այս անօրինակ յայտնութիւնը կուշտ մարդու սովորական մեղմ անատրեքսութեամբ, նրա համար միևնոյն է, թէ Վանան ինչ գնով է ձեռք բերել իր փրկութիւնը. նա չսորհակալ է, նա ցնծութեան աղաղակներ է արձակում ի պատիւ իր աղատարարի, և երջանիկ է, որ ինքը կուշտ է, և չի մեռնի և իր էգօիզմը գոհացած է: Բայց Գուլիօն կայ, զոհուածը, անարգուածը, որ հաշիւ է պահանջում վիրաւորուած արուի կատաղութեամբ: «Ես արեցի ձեր ուղածը, նրա ուղածը, ամենքի ուղածը. ասում է նա, արդարութիւնը պահանջում է, որ իմ կամքն էլ վերջապէս կատարուի. ևս լռեցի, ևս թաք կացայ, ևս չունչս պահեցի, ինչպէս կարող էր անել մի վախկոտ մարդ, երբ զոհերը կողոպտում են

իր տունը... Գուրբ ինձ մանրակրկիտ վաճառական դարձրիք... Տեսե՛ք, արշալույսը բացւում է... Տեղիցս չեմ շարժուել մինչև այժմ... Ես չափում ու կշռում էի իմ խայտառակութիւնը... Պէտք էր ճշտիւ կատարել սակարկութեան պայմանները և վճարել ձեր ուտելիքների գինը... Այժմ ես արդէն ազատ եմ, այժմ կրկին ես եմ այստեղի իշխանաւորը և դուրս եմ գալիս իմ խայտառակութիւնից...»

Կատաղած արուն չիթունքները կրծոտելով, մէկը մէկից դաժան մտքեր որոճալով հաշիւ է պահանջում, որովհետեւ նա համոզուած է, թէ իրան վերաւորել են. թէ իր պատիւը անարգուած է ամենաանողորմ կերպով, թէ Պրինչիվալէն ափրայել է իր կնոջը, եւ միթէ ուրիշ կերպ կարող էր լինել, միթէ մարդկային ընթացիկ հասկացողութիւնը իր նմանի բարոյականութեան, հոգեկան անանձնայատկութիւնների մասին, որ իրն է նաև, կարող էր ուրիշ համոզմունք թելագրել Գուրբիին։ Չէ որ Պրինչիվալէն նրա կնոջը մերկ էր պահանջել. էլ զբանից յետոյ լինչը կարող էր նրան ստիպել զսպել իր անասնական կիրքը, խնայել մի թոյլ ու գեղեցիկ արարած, որն ունենալու համար նա նոյն իսկ դաւաճանում է իր երկրին։

Իայց վաննան ասում է, թէ իր պատին անարատ է մնացել, սա անհաւատալի է թւում Գուրբիին, որ մի վիւղեր հողի է և այդ աստիճան բարձր, այդքան վսեմ ճշմարտութիւնը ըմբռնել չի կարողանում։

«Աստուած իմ, զուտ ճշմարտութիւնը, բացականչում է նա... Եթէ, հապա ինչ է իմ փնտռածը... Բայց չե՞ որ նեմարտութիւնը պէ՛տք է գէթ փոքր ինչ համապատասխան լինի մարդկային բնութեանը... Ինչէր ես ասում»։

Մարդկային բնութեանը համապատասխան ճշմարտութիւն... զբանով լիքն է կեանքը, դա այն զարշահոտ ճահիճն է, ուր լողում են ամենատեսակ ժանդատներ սողուններ. դա այն հեղաւ, սովորական ճշմարտութիւնն է, որ բացատրում է, որի մօտիւնները լոյսի պէս պարզ են բանալ հոգիներին, և որի առաջ մարդկային գարշ բնութիւնը զգում է իրան բոլորովին ազատ, հանգիստ, ինչպէս իր տանը, իր սեփական յարկի տակ։ Անշահախնդիր և բացարձակօրէն վսեմ վարմունք, ճշմարտութիւն, որի հիմունքները այս ցիւտ գնդի վրայ չեն, այլ մի ուրիշ, եթերային աշխարհում, դա անհասկանալի է, դա անընդունելի է, դա վեր է մարդկային բնութիւնից, դա յոգնեցնում է վիւղեր հոգիները, որոնք երես են դարձնում այդ անօրինակ ճշմարտութիւնից և սիրով կուղէին տեսնել նրա տեղ ամենաանարգ կեղծիք, կեղծիքի և ճշմարտութեան այդ պայքարի մէջ։

մեր գունատ կեանքում իդէալական, բացարձակ և ոչ յարաբերական ճշմարտութեան անկարելիութեան մէջ Մէտէոլինկ դրել է խորին և յուզիչ փիլիսոփայութիւն. «Պե՛տ է շարունակել սուրբ, ասում է ծերունի Մարկո, որովհետեւ չեմ ուզում հաւատալ ճշմարտութեանը»:

Եւ Վաննան շարունակում է սուտը մինչեւ վերջը, նա պնդում է, թէ ինքը խաբում էր, թէ Պրինչիվալէն իրան տիրացել է: Գուրդոն, վսեմ ճշմարտութեան հանդէպ ամբաստացած թերահաւատ Գուրդոն, լսում է այս կեղծիքը հոգու կատարեալ անդորրութեամբ, չէ որ սա զուտ մարդկային է, չէ որ վսեմ ճշմարտութեան մեծ փայլին անսովոր հոգու աչքերն էլ ցաւով չեն խտտողում, սա բոլորովին մարդկային է, մահկանայու սրամաքանութեան պատշաճ, Պրինչիվալէն տեսել է իր վրանում մենակ, գեղեցիկ, մերկ կին և տիրապետել նրան, սրանից էլ պարզ բան: Եւ Գուրդոն հանգիստ է. «Այժմ ա մեն ինչ վերջացաւ, ասում է նա և ամեն ինչ մոռացութեան կը տրուի արդար վրէժից յետոյ... Սանք երազ էր, անցաւ գնաց... Այս մեր ողորմելի կեանքում, նիւթապաշտ, տափակ հոգիների համար ճշմարտութիւնը միշտ երազ է, որ անցնում է, գնում, և նրա տեղ մնում է կեղծիքը, սուտը, խաբէութիւնը, որոնք կառավարում են աշխարհը, կեանքը, սրոնցից հիւսուած է դարչելի իրականութիւնը»:

Մօննա-Վաննայի համար էլ մի երազ կայ, որ անցնում է, լայց դա ճշմարտութիւնը չէ, այլ կեղծիքը, որ խոյս է տալիս նրա հոգուց, որի առաջ այս դէպքը բայց արեց աւելի լայն բարոյական հորիզոններ, որ իր անձնական դաժն փորձութեան գնով կարողացաւ կռուել իդէալական գեղեցիկ սիրոյ խորութիւնը. նա կեղծեց սարսափելի տանջանքներով այդ սէրը, այդ ճշմարտութիւնը փրկելու. «Հա, վատ երազ էր... Շուտով կը սկսուի լաւ երազը... Լաւ երազը...» Սա նրա նոր, վերածնունդ կեանքն է, այդ լաւ երազը, որ նա կը վայելի Պրինչիվալէի հետ, իրան իսկապէս սիրող անձի հետ:

Շատերի համար գուցէ տարօրինակ թուայ, որ Պրինչիվալէն անկեղծ կերպով Մօննա-Վաննային սիրելով հանդերձ, նրան ենթարկում է այդ աստիճան վիրաւորական փորձութեան, որպիսին է նրան համարեա մերկ իր վրանում տեսնելու պահանջը: Եւ ճշմարիտ, միթէ նա չէր կարող իր սիրած կնոջը սլահանջել առանց այդ վիրաւորական պայմանի: Առաջին հայեացքից կարելի է կարծել, թէ Մէտէոլինկ իր դրամայի այս կէտում մի հոգեբանական անճշտութիւն է թոյլ տուել: Բայց ա-

ւելի խորը դիտողութիւնը և հոգեբանական անալիզը պարզում է այս թիւրիմացութիւնը: Բանն այն է, որ Պրինչիվալէն իր այդ պահանջը յայտնելիս գտնւում է հոգեկան մի բացառիկ կացութեան մէջ. Թշուառացիան, որին նա այսքան երկար ծառայել է արժանաւոր կերպով, որի համար իր արիւնն է տուել, չնորհիւ մատնութիւնների և քաղաքական հայեցակէտների, ամենասև աներախտագիտութեամբ այսօր վճռել է ոչնչացնել նրան: Պրինչիվալէն էլ հաւատ չունի դէպի մարդկային առաքինութիւնը, դէպի բարոյականութիւնը, դէպի որեւէ գեղեցիկ բան: Նա նմանում է այն մարդին, որ փոթորկուած ծովի վրայ մէկ մէկ ալիքների մէջ է նետում իր նաւակի մէջ եղած իրերը և վերջ ի վերջոյ փրկութեան յոյսը կտրած, պատրաստուում է նետուել անդունդների մէջ:

«Միթէ մտադիր էիր մինչև վերջը շահագործել մեր սարսափելի թշուառութիւնը», հարցնում է Վաննան Պրինչիվալէին ակնարկելով այն մասին, թէ նա հաստատ վճռել էր տիրանալ իրան: «Ա՛խ, չը գիտեմ, պատասխանում է Պրինչիվալէ, թէ ինչ էի մտադիր անել... Ես զգում էի, որ կորած եմ և ուզում էի ամեն ինչ ինձ հետ կորստի մատնել... Ես ասում էի քեզ սիրոյս պատճառով... Եւ իրօք, այդպէս կը վարուէի, եթէ այդ դու չը լինէիր... Բաւական էր մի հատիկ խօսք, որ տարբեր լինէր քո խօսքերից, բաւական էր մի չնչին բան, որպէս զի բոլորքուէր առեւտրութիւնս և արձակուէր հրէշիս սանձը... Բայց քեզ տեսնելուն պէս՝ տեսայ և այն, որ այդ անհնար էր...» Պրինչիվալէի այս խօսքերը կարծում ենք, բացատրում են իր տարօրինակ պահանջը՝ մերկ տեսնել Մօննա-Վաննային:

Այս երեք գլխաւոր տիպերից բացի, Մէտէուլինի զրուման ունի մի չորրորդ հետաքրքիր տիպ, դա ծերունի Մարկօն է, Գուլիգօի հայրը, հին ստօիկ, որին երկար տարիների կեանքը, փորձութիւնները սովորեցրել են նայել աշխարհի իրերին փիլիսոփայի անյոյզ, խաղաղ աչքերով: Նա է, որ մղում է Վաննային յանձն անել այն ծանր զոհաբերութիւնը: Նա է, որի սառն դատողութիւնները կազմում են, գուցէ, ըստ Մէտէուլինի բոլոր գործող անձանց արարքների փիլիսոփայութիւնը: «Այժմ, երբ քաղաքը փրկուած է արդէն, ասում է նա որդուն, մեզ էլ գրեթէ ցաւալի է թւում այդ փրկութիւնը, որ այնքան թանկ նստեց ձեզ և մենք էլ, կարելի է ասել, յաւամայից խոնարհեցնում ենք մեր գլուխը այն մարդու ներկայութեամբ, որին միմիայն անիրաւաբար վիճակուեց կրել ամբողջ ծանրութիւնը... Եւ սակայն եթէ մի հրաշքով երէկուան օրը նորից կրկնուէր, ես պարտաւոր կը լինէի վարուել այնպէս, ինչպէս երէկ վարուե-

յի, մատնացոյց տնել նոյն զոհերը, և զրդել գործելու նոյն ա-
նարգարութիւնը, որովհետեւ արդար վարուել ուզողը սխալուած
է շարունակ, դառնացած սրտով ընտել երկու կամ երեք անհա-
ւասար անարդարութիւններէց մէկը կամ միւսը...»

Այս փիլիսոփայութեամբ կեանքը ըստ Մէտէոլինկի մի
հրէշաւոր մարդակեր է և նրա հետ ճակատագրապէս կապուած
են մանր ու մեծ գոհաբերութիւնները: Ազատութեան, հարիւր
հազարների, միլիոնների ազատութեան կուռւմ ընկնում են
այնքան երիտասարդ կեանքեր, խամրում են այնքան ծաղիկներ:
Սա մի բացարձակ, մի ողբալի անարգարութիւն է, այնքան
մայրեր են սգում, այնքան անմեղ սրտեր փշրւում, բայց ամե-
նաարդարաւէր մարդն անգամ տանում է այդ մահերը, խաղաղ
սրտով է տեսնում մայրերի ցաւը, լսում նրանց աղեկաւոր հա-
ռաչանքը, որովհետեւ այդ բոլորը կատարւում է մի մեծ, աւե-
լի անողորմ անարգարութիւն, մի մեծ չարիք վերացնելու հա-
մար, որպիսին է անսլափել, ստորացուցիչ բռնութիւնը ծանրա-
ցած միլիոնների մէջքին: Կեանքի ամենատխուր, ամենաանո-
ղորմ փիլիսոփայութիւնն է այս՝ «երկու կամ երեք անհաւասար
անարգարութիւններից ընտրել մէկը կամ միւսը», սա նոյն-իսկ
ճակատագրական է, անխուսափելի: Դեռ լաւ, որ մարդը կարո-
ղանայ ընտրել փոքրագոյն անարգարութիւնը, տարաբաղդաբար
յաճախ հակառակ է լինում, որովհետեւ անհատական էգոիզմը
մարդիկ միշտ գերադասում են բոլոր միւս գերագոյն հասարա-
կան չահերից, անգամ մի այնպիսի մեծ, գաղափարական դու-
ծից, որպիսին է մի տառապող ժողովրդի ազատութիւնը անլուր
բռնութեան լծի տակից: Մեծ չարիքը միշտ տնւում, ապրում է
մանր էգոիզմներով:

Այժմ անցնում ենք գերակատարների խաղին:

Հէնց սկզբից պէտք է ասենք, որ մենք ինչքան որ յափըշ-
տակուած էինք Մէտէոլինկի այս գեղարուեստական-փիլիսո-
փայական երկով, նոյնքան թերահաւատութեամբ էինք վերա-
բերւում դէպի նրա բեմական յաջողութիւնը, ի նկատի ունե-
նալով այն երկար և խորիմաստ ղիալօգները, որոնք այնքան
լաւ են կարգալու համար և այնքան դժուարաւանելի, երբ բե-
մից են լսւում: Ուրախ ենք ասել, որ մեր և ինչպէս և շատ
շատերի այդ կանխտալ կարծիքը չ'արգարացաւ և հայ բե-
մը այդ օրը Մօննա-Վաննայի խաղով մի քանի աստիճան
բարձրացաւ վաստակած կատարեալ յաջողութեամբ:

Խմբի կազմին նայելով՝ դերերը բաժանուած էին աւելի
քան յաջող: Մօննա-Վաննայի դերը կատարեց տ. Մայսուրեան
մի յաջողութեամբ, որ վեր էր բոլոր սպասածից: Երկրորդ դու-

ծողութեան սկզբում, երբ Վաննան յայտնուում է Պրինչիվալէի վրանում կիսամերկ, որպէս ուխտուած և զողողուն զոհ մարդկային ցաւի մեծ սեղանի վրայ, տ. Մայսուրեան կատարեց իսկական արտիստի պէս: Շատ խօսքեր չը կան այնտեղ, մի քանի «այո», մի երկու կարծ, վճռական Ֆրազ, բայց որքան խորը հոգեբանական դրութիւն, ինչ ցնցող, անդառնալի և վշտոտ վճռականութիւն: Եւ այդ վճռականութիւնը, այդ գողողուն մարմինը իբրև ողջակէզ բերող անողորմ հողին հիանալի կերպով արտայայտեց վրանի դրան մօտ կծկուած կինը, որ այնպէս յիշեցնում էր վանդակի մէջ բռնուած գեղեցիկ թռչնակին, որ հաշտուած իր կացութեան հետ էլ փորձ չի անում ազատուել: Տ. Մայսուրեան երբեմն աւելի յաճախ է նայում գետին, քան, դուցէ, այդ հարկաւոր է, սա նրա թերութիւններից մէկն է, և ոչ փոքրը, այս անգամ նրա այդ թերութիւնն էլ լրացրեց իր իրադի դրամատիղմը, նա շատ ի դէպ էր կռացնում պարանոցը կարծես չը տեսնելու համար նրան, որ իրան ենթարկել է այդ աստիճան ծանր անարգանքի: Այնուհետև հոգեբանական այն դժուար մօմենտները, երբ Վաննայի սրտում աստիճանաբար փոփոխւում են յոյզերը, երբ նրա նուկանքն ու ատելութիւնը, կասկածն ու սարսափը կամաց կամաց տեղի են տալիս Պրինչիվալէի վարմունքի փոփոխութեան ազդեցութեամբ, երբ սև ամպերով սլատած նրա սիրտը բացւում կամաց կամաց ու պայծառանում, որպէս ժպտուն երկինք, ուր Պրինչիվալէն տեսնում է մի չմեցնող մեծութիւն, մի տաճար և խօնարհւում է հեղութեամբ, այդ էլ յաջողուեց տ. Մայսուրեանին: Բայց վերջին գործողութեան մէջ, երբ պէտք էր տանել այն ծանր փորձութիւնը և կեղծիք դնել ճշմարտութեան տեղ, տ. Մայսուրեան, ինչպէս ասում են, ինքն իրան գերազանցեց: Պէտք է ասել, որ դա բաւական երկար է տևում որպէս զի մարդ կարողանայ իր ներքին աշխարհը չը մատնել, չը թուլանալ, և սակայն համակրելի դերասանուհին, տարաւ այդ փորձութիւնն էլ և դժուար դերից դուրս եկաւ յալթանակով: Համարձակ կարելի է ասել, որ տիկինը դեռ երբեք այդ աստիճան յաջողութեամբ չէր տարել դրամատիկ որևէ դեր. դա մի բաղդաւոր զուգատիպութիւն է, Մօնա-Վաննայի դերի պատշաճաւորութիւնը տիկնոջ տիմպերամենտին, չափազանցութիւն չի լինի ասել, որ այդ դերը ժամանակով նրա լաւագոյն դերերից մէկը կը դառնայ:

Համեմատաբար ծանր դեր էր վիճակուած պ. Պետրոսեանին, ոչ թէ այն պատճառով որ Գուրգօի դերը շատ աւելի հոգեբանական բարդութիւններ ունի, քան օրինակ Մօնա-Վան-

նայինը, այլ այն պատճառով, որ Մարկոսի, ևրկար և ոչ բեմական փիլիսոփայութիւնները լսելու ամենից չատ նա էր դատապարտուած: Գուրգոթի յանկարծական բռնկումները, խանդոտութեան կատաղի պոռթկումները, որոնք այլ պայմաններում ցընցող կը դառնային, չնորհիւ Մարկոսի փիլիսոփայութիւններով թուլանում, մեղմանում էին, որովհետեւ երկար ընդմիջումները նօսրացնում էին հոգեկան ազդու տպաւորութիւնների խտութիւնը: Այս անյարմարութիւնով հանգերձ պ. Պետրոսեան հիանալի տարաւ խանդոտ ամուսնու գերը և անհատի էգօրգմը յանձին նրա իր խելացի բացատրողն ունեցաւ: Կարծում ենք ձմարտութիւնը ամբողջայրած կը լինենք եթէ ասենք, որ խանդոտ ամուսինը բաւականաչափ կատաղի և անընկճելի միջնադարեան սուպետ չէր:

Պ. Աբէլեան յանձն էր առել Պրինչիվալլէի դերը. գեղեցիկ ու պատշաճ դեր իր առնական հասակին, իր լայն շարժումներին: Տրիվուլչիօի հետ ունեցած միջնադէպը պ. Աբէլեան տարաւ հիանալի կերպով. նա այն ժամանակ իսկական գինուորական էր, որ գիտէ գիմազրաւել մահը: Գեղեցիկ էր նաեւ նրա սպասողական վիճակի անհանգստութիւնը և նրա առաջին հանդիպումը Մօննա-Վաննայի հետ, այն զգոյշ և դիտաւորեալ հարցեր տալու եղանակը: Բայց իր սիրոյ արտայայտութեան մէջ Գուրգոթի ասածի պէս «մարդկային բնութեան» յարմար ձեւեր առաւ, որոնց մէջ ցանկալի իղէալականը մի փոքր նուազեց. մէկ էլ վերջում Գուրգոթի հանդէպ իր բռնած զիրքը եթէ նուազ ըմբոստ ու խրոխտ լինէր, կարծում ենք խաղը դրանով չէր փնասուի: Այսպէս թէ այնպէս նրա խաղի ամբողջութիւնը այնպէս կատարեալ էր, այնպէս պատշաճ իր անպայման և բազմակողմանի տաղանդին: «Բազմակողմանի» բառը խիստ իղէպ է պ. Աբէլեանի համար, որի ուսերը սովորաբար չեն ծռոււմ յանձն առած դերերի բազմազանութեան և բեժիսօրական պարտաւորութիւնների տակ:

Պ. Յարութիւնեան ծերունի Մարկոսի դերում իր խաղով լրացրեց այդ լաւ երեկոյի տպաւորութեան ամբողջութիւնը: Ամենից անչնորքը այդ երեկոյ բեմի վրայ ամբոխ ներկայացնող բազմութիւնն էր մանեքենների մի ժողով:

Ա Ղ Զ Ի Կ^{*)}

(Առողջապահական եւ բարոյագիտական եփուղ):

XIII

Դ Ա Շ Տ Ա Ն Ը

Հասունութեան զօրժած կոտորումն աղջկայ օրգանների մէջ. հենքի եւ արդի կիսավայրենի ազգերի հայեացքը աղջկայ ամսականի վրայ. — Գաւառացիին արեանը վերագրած գերբնական ուժը. — Գաւառացիին կնոջ անմահութեան գաղափարը. — Երա սուսնանաց-նումն, իբրեւ պիղծ էակի. — Գաւառնի երեւոյթը եւ աղջկայ հառա-րիւնը. — Սուաքին «լուսնի» «օմեղը կիսավայրենիների մէջ:

Հեռատես ընտրիւնը դեռ արգանդի սաղմի մէջ դրել է աճման ու բազմանալու գործարանները. թէ տղայ եւ թէ աղջիկ-սաղմը կրում են արդէն իրանց մէջ սեռական կեանքի սկզբնական տարրերը:

Սակայն սեռական կեանքը երկար մանկական տա-րիների ընթացքում քնած է մնում թէ տղայի եւ թէ աղջկայ մէջ եւ որոշ հասակում միայն, պատանեկան հա-սակում, նա համարեա զարթնում է եւ զարթնելիս մի պահանջող, բռնակալ ոյժ է դառնում օրգանիզմի ընդ-հանուր կեանքի մէջ:

Մանկական խաղաղ բուսական գոյութեան մէջ, մի անսովոր, տագնապալից անհանգստութիւն, յուզիչ, հրա-տապ վրդովմունքներ են մուտք գործում, տարօրինակ զգացողութիւններ, գայթակղեցնող մտքեր, անզօպելի հակումներ, ընդունակութիւնների, ձգտումների ուժ:

*) ՅԵ'ս «Մուրճ» № 9.

գին լարումն և ուղեղի գերաշխատութիւնն,—ամբողջ օրգանիզմի զսպանակային ձգաւորութիւնն.—ահա այն անորոշ, նախագնաց նշանները, որոնք սեռական հասունութեան առաջին սուրհանդակներն են, սեռական և նորաբողբոջ կեանքի գարնան աւետաբեր ծիծեռնակները:

Նրանք աւետում են, որ մի նոր արեւ է ծագում պատանու մատաղ կեանքի հորիզոնին, արեւ,—որի ջերմութիւնից բացում է կոկոնը, հոտաւէտ ու գունաւոր դառնում վարդի թերթիկները և հիւթով լցւում է ամբողջ ծաղիկը:

Տասնամեակահինգ տարի մանկական օրգանիզմը աճում է, փարթամանում, նրա հետ զարգանում են նաեւ սեռական բարդ գործարանները, որոնք կամաց-կամաց պատրաստում են մայրութեան դժուարին դերի համար:

Եւ աղջկայ նրբակազմ, դեռ անկատար ֆիզիկական ու զգայական կեանքի մէջ մի մեծ, հիմնական կտորումն է տեղի ունենում, որը, ինչպէս կը տեսնենք, մեծ ցնցումն է գցում նրան ամբողջ գոյութեան մէջ:

Առաջին արիւնհոսութիւնը այս ցնցման ակնյայտ արտայայտութիւններից մէկն է:

Բայց լաւ դիտենանք, որ նա դեռ հասունութեան առհաւատչեան չէ, ինչպէս կարծում են շատերը:

Այդ մի մեծ ու վտանգաւոր սխալ է, որ մենք կը կամենայինք ուղղել, որովհետեւ նա մեծամեծ չարիքների պատճառ կարող է դառնալ և դառնում էլ է (վաղաժամ՝ ամուսնութիւն իր հետեւանքներով):

Դասանը դեռ հասունութիւն չէ: Դաշտանը բացուելուց յետոյ էլ աղջկայ օրգանիզմը աճման մէջ է: Դաշտանը կրկնուելով ամսէ ամիս տեսում է աւելի, քան երեսուն տարի—ուրեմն կնոջ կեանքի կէսը և ընտրում է նրա ամենաեռուն տարիները: Որչափ ուրեմն կարեւոր է աղջկայ ու կնոջ համար լիակատար ու դրօշկան տեղեկութիւններ ունենալ այս մեծ ակտի մասին, որը, կրկնում ենք, ահագին դեր է խաղում նրա կեանքի մէջ:

և այդ նպատակն է մեզ թելադրում երկար կանգ առնել այս երեւոյթի վրայ և խօսել աղչկայ հետ պարզ ոճով, իբրեւ բժիշկ և իբրեւ եղբայր:

Արիւնհոսութիւնը, պարբերաբար ամսէ ամիս կըրկնուող և որոշ ժամանակամիջոց տեւող արիւնհոսութիւնը, անբացատրելի էր հին մարդուն և իր խորհրդաւորութեամբ գերբնական երեւոյթների շարքն էր անցել:

Եւ հների (նաեւ նոր ոչ-քաղաքակիրթ ազգերի) մէջ, դաշտանը մի ակտ է, որի միջոցով պեղծ, կեղտոտ հիւթեր են դուրս թափուում: Այս հիւթերը, իբր թէ, պարունակում են հոսող արեան մէջ և հաղորդում են սրան զանազան գերբնական յատկութիւններ:

Ճանապարհորդները և հետազօտողները անհամար անապաշտութիւններ են արձանագրել, որոնք մինչեւ հիմա էլ կապուած են դաշտանի հետ:

Շվաբիայում և գերմանական շատ երկրներում մինչեւ հիմա էլ գոյութիւն ունի այն անապաշտութիւնը, թէ դաշտանի արիւնով թրջած շապիկը հանգցնում է հրդեհը, եթէ կրակը գցեն: Կոյսի շապիկը հազնող տղամարդին չի դիպչի գնդակը ու չի վիրաւորի սուրը:

Հռոմում կարծում էին, թէ կարկուտն ու փոթորիկն անգամ փախչում են դաշտանաւորից:

Պլինիոսը զարմանալի պարզամտութեամբ առաջ է բերում հետեւեալը, իբրեւ դաշտանի արեան զօրութեան նմուշներ.

Եթէ դաշտան ունեցողը մօտենայ խաղողին՝ սա թթւում է բոյսը չորանում է, ծառի տերիւները թափւում են: Նրա մի հայեացքից հայելին խաւարում է, սուր գործիքը գուլանում, փղոսկրը մուգ գոյն է ստանում, մինչեւ անգամ երկաթը ժանգոտում է և վատ հոտ ստանում և այլն: Դաշտանի արիւնը լիզող շունը կատաղում է և նրա խաճենքը չափազանց վտանգաւոր է դառնում:

Իբրև այս հայեացքի հետեւանք, դաշտանաւոր կինը և աղջիկը դառնում են պիղծ, արատաւոր էակներ, սրանցից պէտք է հեռանալ, կամ սրանց պէտք է հեռացնել, որ չը պղծեն ուրիշներին:

Հին աշխարհում, նոյն-իսկ Յունաստանում դաշտանաւոր կինը անմաքուր էր համարւում:

Մովսէս Մարգարէն նոյնպէս աղջկան ու կնոջը այդ միջոցին պիղծ է համարում, պատուիրում է նրանց առանձնանալ եօթ օր և եօթ օրից յետոյ մատաղ անել: Ոչ որ չը պէտք է ձեռ տար նրանց իրերին, ամուսինը չը պիտի մօտենար իր կնոջ անկողնուն անգամ: Իսկ յարաբերութիւն ունեցողը մահուան էր դատապարտւում կնոջ հետ միասին: Արիւնհոսութիւնը վերջանալուց յետոյ աղջիկը պիտի լողանար աղբիւրի կամ անձրեւի պող ջրի մէջ, թէկուզ ձմեռ լինէր: Այս նպատակի համար առանձին աւազաններ էին շինւում տներում, որոնք կոչւում էին «միկուա»^{*)}:

Նոյն աչբով էին նայում՝ դաշտանաւոր կնոջ վրայ նոյնպէս և պարսիկները, մեղացիք, իրանցիք: Զենդավեստի մէջ ուղղակի ասուած է, թէ արիւնհոսութիւնը անմաքուր է դարձնում աղջկան: Նա պիտի առանձնանայ, հեռանայ շրջապատողներից և չը նայի օջախի կրակին, որ չը պղծի նրան. նրան հեռացնում էին 15 քայլ ջրից ու կրակից: Եթէ դաշտանաւոր կինը յարաբերութիւն էր ունենում տղամարդու հետ, նա ճիւղտի 20 հարուած էր ստանում: Հնդկաստանում այդ աններելի յանցանք ու մեղք էր համարւում, որի համար մարդիկ պէտք է տանջուէին դժոխքում: Այնտեղ աղջկան պառկեցնում էին տան մի հեռաւոր պուճախում, որը դաւաճան-սաւաճան էր կոչւում: Պարսիկների տներումն էլ դեռ մինչեւ այժմ այսպիսի մի անկիւն կայ: Հնդիկ աղջիկը այդ միջոցին չը պէտք է լուացուի և լաց լինի. նա իրաւունք չունի մի միջատ ան-

*) З. Плотъ Женщины.

գամ սպանելու, ոչ էլ ձի, փիղ, էշ հեծնելու և ոչ էլ կառք նստելու: Նրան արգելուած է նոյնպէս և գլխին անուշահոտութիւններ, օծանելիք քսել, խաղերի մասնակցել, ցերեկը պառկել կամ քնել, ոչ էլ ատամները մաքրել ու բերանը ողողել: Տղամարդու հետ յարակցութիւն ունենալու միտքն անգամ մահացու մեղք է համարուած: Նա չը պէտք է մտածի անգամ՝ Աստծու, արեգակի, զոհաբերութիւնների և աղօթքի մասին: Նա իրաւունք չունի իր զաւակներին անգամ մօտենալու:

Դաշտանով պղծուած կնոջ, ինչպէս ասել էինք, հեռացնում էին տնից:

Շատ տեղերում այդ նպատակով շինւում էին խրճիթներ, կամ խփւում էին վրաններ, մարդկային բնակատեղերից հեռու, օրինակ՝ անառններում, ուր ապաստանում էին գաշտանաւորները և մնում մինչեւ արիւնհոտութեան վերջանալը: Այնտեղ նրան ապրեցնում էին բոլորովին առանձնացած, պառաւ կանանց հսկողութեան ներքոյ և ոչ մի տղամարդ չէր համարձակւում մօտենալ նրանց, որ և է առնչութիւն ունենալ այդ տան հետ:

Առաջին լուսնի յայտնուելը պահանջում է, ըստ ժողովրդի հասկացողութեան, որոշ զգուշութիւններ: Մի տեղ աղջկան պպզած-նստած են պահում, միւս տեղ նրան արգելում են սանրով գլուխը սանրել, մի երրորդ տեղ որոշ կերակուրներ են միայն թոյլ տալիս ուտելու և այլն և այլն:

Դաշտանի յայտնուելը մինչև հիմա էլ ցաւակցաբար համարւում է իբրև աղջկայ կատարեալ հասունութեան ապացոյց, իսկ քանի որ հասունութեան հետ կապուած են որոշ քաղաքացիական կամ հասարակական իրաւունքներ, նա տօնւում է բոլոր ազգերի մէջ:

Եւ յիրաւի մի շարք ծէսեր են կատարւում մեր օրերում անգամ անքաղաքակիրթ ազգերի մէջ: Շատ տեղեր հասութիւնը տօնւում է շքեղ ծէսերով:

Աւստրալիական մի քանի ցեղերի մէջ երեխայի

երկու կտրիչ ատամները կտրուում են կամ սղոցում, երբեմն էլ սև ներկում։ Ուրիշ երկրներում մորթադրում են աղջկան (татуировка, tatouage)։ Աֆրիկայում խեղճերին մինչև 4000 ծակոցներ են անում։ Ականջների ու բթի ծակելը կատարում է նոյնպէս հասունութեան միջոցին։ Շատ տեղեր ծակ են անում նոյնպէս և ներքին պռօշը և մէջը փայտ կամ փղոսկր ամրացնում։

Յիշած արարողութիւնները համեմատաբար անմեղ բաներ են։

Շատ տեղերում երեխաներին սոսկալի տանջանքների և հրէշաւորութիւնների են ենթարկում։

Այսպէս, Գվիանում կենդանու ատամով երկու խոր ու երկար ճեղքուածներ են անում աղջկայ մէջքի կաշու վրայ ու վերքի մէջ պղպեղ ածում։ Երեք օր նրան քաղցած ու ծարաւ են պահում և զանազան կապանքների են ենթարկում, յետոյ մի ամիս պահում են համակի մէջ։ Մի ուրիշ տեղ տնեցիք ու հիւրերը ճիպտաներով ծեծում են մերկացրած աղջկան ճ ժամ շարունակ և նա չը պէտք է ձայն հանի և ոչ էլ դէմքի վրայ ցաւ տալայտի... Տեղ-տեղ հասունացած աղջիկներին տանում են թագնուած տեղեր և յանձնում պռաւ կանանց, որոնք նրանց պատրաստում են ապագայ ամուսնական կեանքի համար, անտանելի խստութեամբ պահելով ու զրկանքների ու տանջանքների ենթարկելով։

Այսպէս է տօնուում նոյն իսկ մեր օրերում առաջին լուսինը կիսավայրենի ցեղերի մէջ։

XIV

ԴԱՇՏԱՆԸ ԵՒ ՆՐԱ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՂԶԿԱՅ ԿԱԶ-
ՄՈՒԱԾՔԻ ՎՐԱՑ

Դաճասնի Քիզիօլօգիան.—Նրա պարբերականութիւնը.—Ո՞ր տարի-
բումն է սկսում նա.—Հազմութի, կիմայի ու կենցաղի ազ-
դեցութիւնը «ամսականի» վրայ.—Դաճասնի փոխանակող տրիւ-
հասութիւնը.—Դաճասնի տեսութիւնը.—Ուշագիտ դասան.—Նա-
խադաճանային նշանները.—Աղջկայ կազմութիւնը զարգացումն.—
Ներվային զրգումն, զգացմունքների շարունակ, բնաւորութիւնը եւ
հոգեկան աշխարհում կատարուած փոփոխութիւնները արբունքի
մէջ: Սեանս-Հիլերի օրէնքը.—Աղջկայ կազմութիւնը արագ զարգա-
ցումից առաջած խանգարումները ու հիւսանկան տեսութիւնները.—
խանգարումներ սեռական զարգացման փուլերի մէջ.—Կմախ-
քի վնասումներ.—Սրնաստիւնը եւ նրա պատճառները.—Թոքային:

Այսպէս ուրեմն մարդկութեան մանկութեան մէջ
դաշտանը մի տարօրինակ հակաբնական երեւոյթ էր
կարծուում: Եւ միայն լուսաւորութիւնը կարողացաւ քաղա-
վակիրթ ազգերի մէջ վերջ տալ այս անմիտ հաւատա-
լիքներին ու ամսական արիւնհոսութիւնը մտաւ կնոջ
Ֆիզիօլօգիայի մէջ:

Անտարակոյս, յիշած հայեացքները դաշտանի վրայ,
ինչպէս եւ ժողովրդական բոլոր սնոտիապաշտութիւն-
ները որոշ, դրական հիմունքներ ունեն, այսինքն որոշ
իրողութեան վրայ են հիմնուած:

Դաշտանի վերաբերմամբ մենք կարող ենք մատ-
նանիշ անել մի երկար շարք ֆիզիկական ու հոգեկան
ցնցումների վրայ, որոնք տեղի ունեն այդ ժամանակամի-
ջոցին եւ որոնց անմեկնելիութիւնը հէնց գրգռել է խա-
ւար ուղեղները եւ առաջ է բերել յիշած սնոտիապաշ-
տութիւնները: Ամիսը մէկ անգամ (աւելի ճշտօրէն ա-
սած 28 օրը մէկ անգամ) աղջկայ կամ կնոջ սեռական
գործարանները (մեզ անյայտ պատճառով) լցւում են
արիւնով, որի ճնշողութեան ներքոյ զաւակատան թա-
ղանքի երակներից մի քանիսը պատուում են ու ա-
րիւն տալիս: Այդ արիւնն է, որը դուրս թափուելով

կազմում է աղջկայ «ամսականը»։ Մի քանի օր տեւում է այս արիւնթափութիւնը, յետոյ արիւնը քաշւում է աղջկայ կոնքային գործարանների միջից ու դաշտանը դադարում։ Այս ակտը համեմատում են ծովի յորդանալու ու նուազման (приливъ и отливъ)։ Աղջկայ սեռական օրդանների մէջ մեծ դեր են խաղում երկու դնդակաձև մարմիններ, որոնք դրուած են զաւակատան երկու կողմերը. որոնք ձուարաններն են, որոնք արտադրում են ձուիկները, ապագայ երեխայի սկզբնասաղմերը։ Ձուիկների թիւը աճագին է, մի քանի հարիւր հազար, բայց նրանցից մի քանիսն են միայն բեղմնաւորւում։ Ձուիկներից մէկը կամ մի քանիսը աղատւում են ու ընկնում զաւակատան մէջ, որտեղ և տեղի է ունենում բեղմնաւորումն, այլապէս նա կորչում է։ Բեղմնաւորուելու ամենապատասաւոր ժամանակը դաշտանն է, որովհետեւ այդ միջոցին արգանդի խողովի թաղանթը, արիւնից ուռած, փութը դառած, կնճիռներ է կազմում, որոնց մէջ և բուն է դնում տղամարդու սերմով բեղմնաւորուած ձուիկը, այնպէս, ինչպէս ցորենի հատիկը արմատ է դնում փութը ու անհարթ հողի մէջ։

Ահա դաշտանի կատարած դերը և պատճառը։ Դաշտանը կրկնւում է ամեն լուսնամիտը (չորս շաբաթ-28 օր.) մի անգամ։

Այս զարմանալի պարբերումների, ինչպէս և կեանքի շատ երեւոյթների, իսկական պատճառը մեզ անյայտ է մնում։ Ինչի՞ է մեր սիրտը մի րոպէում 70-80 անգամ խփում, ինչի՞ մենք 16 անգամ շունչ ենք առնում նոյն րոպէի մէջ—նոյնպէս չը գիտենք։ Լուսնամանի տեւողութիւն ունենալու զուգադիպումը կարծել է տուել, թէ դաշտանի երեւալը կապ ունի լուսնի հետ։ Սակայն այդ մի տարօրինակ սխալ հետեւողութիւն է, որի ժողովրդի հասկացողութեան մէջ արմատանալը թիւրիմացութեան կամ տգիտութեան արդիւնք է։ Եթէ արիւնհոսութիւնը բոլոր աղջիկների ու կանանց համար լուսնի որոշ օրը սկսուէր ու վերջանար, դուցէ դեռ հնար

լինէր կապել այդ երեւոյթը լուսնի շրջանների հետ, բայց չէ որ երկրիս բոլոր կանայք մի օրում չեն տեսնում իրանց ամսականը:

Դաշտանը բացւում է աղջկայ 13-ից մինչև 16 տարին: Սակայն նա երեւում է նաև աւելի վաղ ու աւելի ուշ, նայելով երկրի կլիմային, աղջկայ ֆիզիկական զարգացմանը և կենցաղին: Զերմ երկրներում աղջիկը տեսնում է ամսականը 11—10 տարեկան հասակում, նոյն իսկ աւելի վաղ, իսկ հիւսիսային երկրներում 16-ից յետոյ միայն:

Կատիջան հինգ տարեկան էր, երբ Մահամմէդը ամուսնացաւ նրա հետ և ութ տարեկան էր, երբ կին դարձաւ: Հնդկաստանում 10 տարեկան աղջիկը արդէն հասունացած է համարւում ու ամուսնանում է, իսկ Հարաւային Ամերիկայի հնդիկ աղջիկներին 9 տարեկանից վաղ են մարդու տալիս:

Մեր երկրում քաղաքաբնակ աղջիկները դաշտանաւորւում են յաճախ 12—13 տարեկան, իսկ լեռնաբնակները աւելի ուշ:

Քաղաքի կեանքը ընդհանրապէս աւելի վաղ է հասունացնում աղջկան, քան գիւղինը: Սրա պատճառն անտարակոյս անընդնատ շփումներն են տղամարդկանց հետ, որով վաղաժամ զարթնում են սեռական զգացմունքները, նոյնպէս և թատրոններն ու պարահանդէսները ու ընթերցանութիւնները, որոնք գրգռելով աղջկայ երեւակայութիւնը, դրա հետ միասին զարթեցնում է ներհաճ պատանեկան զգացմունքներ:

Ժ. Ժ. Րուսսօն նկատել է Շվէյցարիայի լեռնականների մէջ, որ արդէն լաւ կազմակերպուած աղջիկները դեռ դաշտան չէին տեսած և այս հանգամանքը նա վերագրում է բարբերի պարզութեանը, բնութեան գոգում վարած անպաճոյճ կենցաղին, որ չի գրգռում երեւակայութիւնը:

Մի քանի հեղինակներ մատնանիչ են անում այն հանգամանքի վրայ, որ չափազանց տաք հագուստը,

տաք տներին մէջ ապրելը առաջ է գցում դաշտանի երեւալը: Այս տեսակէտից մեր գիւղերում գործական փութին գուցէ որոշ դեր խաղալիս լինի:

Նկատուում է, որ սեւահեր աղջիկները աւելի վաղ են դաշտանաւորւում, քան չէկահերները: Փափկասունները աւելի, քան հասարակ, աշխատաւոր կեանք վարողները, հիւանդոտ արիւնատները աւելի, քան առողջ և յաղթանդամները:

Բացառութիւններ, ի հարկէ, չատ կան:

Պատահում են դէպքեր, որ արբունքը սկսւում է նաև մանկական հասակում, պատահում է նոյնպէս և 18—20 տարու: Շատ մայրեր տեսնելով, որ իրանց աղջկայ ամսականը չէ բացւում, վրդովւում են, դէս ու դէն են ընկնում, դանաղան միջոցներ են գործ դնում և աւելի փնասում են աղջկան, քան օգուտ տալիս:

Այստեղ պիտի յիշենք մի երեւոյթի մասին, որը անշափ անհանգստութեան պատճառ է դառնում—այդ փոխանակող արիւնհոսութիւնն է: Երբեմն դաշտանի ժամանակ արիւնը, փոխանակ սովորական ճանապարհով դուրս գալու, հասում է մարմնի մի ուրիշ տեղից, օր. քթից, բերանից, աղիքներից (յետքից) կամ ստամոքսից (փսխում է): Այս արիւնհոսութիւնները առանձին նշանակութիւն չունեն աղջկայ առողջական դրութեան համար, բայց եթէ չափազանց են լինում, վերջ ի վերջոյ կարող են աղղել և առաջացնել արնատուութիւն, այս սրտածառով հարկաւոր է բժշկի դիմել:

Յաճախ, առաջին դաշտանից յետոյ, մի քանի ամիս աղջիկը չի «տեսնում», առհասարակ առաջին վեց ամիսը ու հէնց մի տարին չատ անկանոնութիւններ են պատահում և դրա մէջ վրդովեցուցիչ բան չը կայ:

Դաշտանը տեւում է 3—5 օր, անօրմալ և հիւանդական դէպքերում նաև աւելի երկար (մինչեւ 8 օր): Ամեն աղջիկ փորձով գիտէ, թէ քանի օր է տեւում արիւնհոսութիւնը, և գիտէ թէ ինչ պայմաններ ու հանդամանքներ ազդում են նրա տեւողութեան վրայ: Դրա

պատճառը լինում է կենցաղի փոփոխութիւնը, ծանր աշխատանքներ, անհանգիստ կեանք, հոգեկան վրդովմունքներ, անքուն գիշերներ, կորսեալի ձգումն, զանազան գրգռիչ խմիչքների գործածութիւնը (սուրճ, գինի), սեռական գրգռումներ և այլն:

Նոյն գործօններն ազդում են նաև կարճացնելով դադարները: Մենք ասել ենք, որ դաշտանը կրկնուում է նորմալ դէպքերում 27—30 օրը մի անգամ: Անզգոյշ կենցաղը կարող է կրկնել տալ 26—25, նոյն իսկ 22 օրը մի անգամ, որ կը դառնայ մի անբնական դրութիւն:

Երբեմն դաշտանը բացակայում է մինչեւ 17—19 տարեկան հասակը: Աղջիկը ամեն ամիս զգում է թեթեւ ցաւեր արգանդում, բայց արիւն չը կայ: Այս դէպքերում անհրաժեշտ է դիմել բժշկի, որովհետեւ երբեմն աղջկայ սեռական գործարանների մէջ որ և է անբնական բան է լինում:

Երբեմն էլ արդէն սկսուած արիւնհոսութիւնը մէկերկու օր տեւելուց յետոյ, յանկարծ կտրուում է: Այդ հետեւանք է լինում վախի, մի մեծ հոգեկան վրդովմունքի, կամ մրսելու, վայր ընկնելու: Այդ պատահարներից յետոյ երբեմն դաշտանը մի քանի ամիս դադարում է:

Սկզբում՝ ասել ենք, թէ արբունքի մօտենալուն՝ աղջկայ ամբողջ ֆիզիկան ու հոգեկան աշխարհները ցնցւում են:

Այս ցնցումը օրգանիզմի մէջ արտայայտւում է մի շարք երեւոյթներով, որ պէտք է լաւ ճանաչել:

Աղջկայ սեռական գործարանները առհասարակ մեծ բանակութեամբ արիւն են ստանում, իսկ դաշտանի մօտենալուն՝ աւելի եւս: Բայց այդ արիւնլցումն չի սահմանափակւում աղջկայ զաւակատնով ու ձուարաններով. կոնքի մէջ դրուած բոլոր գործարանները լցւում են արիւնով: Այդ է պատճառը, որ պատանուհին, դաշտանը մօտենալիս, մի տեսակ ծանրութիւն է զգում:

աճուկների մէջ ու գաւակներում, որը սաստկանում է քայլելիս կամ մէջքը ծռելիս: Բացի այդ անոսովոր զգացողութիւններ են առաջ գալիս արտաքին սեռական գործարաններում, որոնք զարմանալի զգայուն ու գրգռուող են դառնում, մազոտում, ու արտադրում լորձանման հեղուկներ:

Որբան չընհայեաց ու զգոյշ պիտի լինեն ծնողները, որ այս դիւրագրգռութիւնը չը տանի պատանի աղջկան դէպի անտէր, դէպի տուփական զգայնութիւն: Սեղմուած հագուստը, կռացած նստելը (կար անելիս), սալլով անհարթ ճանապարհ գնալը, սանդուխներ բարձրանալը, վերջապէս պարը և ամեն տեսակ ուժգին շարժումներ, ըստ Ֆիլարտի, փնասակար են, որովհետեւ գրգռման են հասցնում սեռական օրգանները. — գրգռումն աւելանում է նոյնպէս և մրսելուց: Եւ իրաւի, մի որեւէ մարմնամասի յանկարծակի սառեցումն առաջացնում է արեան ներլցնումն դրսից-ներս նոյն սեռական գործարանների մէջ, իսկ դրանից առաջանում են ոչ միայն գրգռումն, այլ և ցաւեր ու ուրիշ հիւանդութիւններ:

Միեւնոյն ժամանակ զաւակատունն ու ձուարանները մեծանում են, ու որոշ մնայուն դիրք բռնում կոնքի մէջ, իսկ կոնքի ոսկրները յայնանում են, ամրանում, և լայնացնում աւազանը, որի մէջ պիտի զարգանայ զաւակատունը և ապրի ապագայ սաղմը:

Ընդհանրապէս զարմանալի արագութեամբ է աճում աղջկայ ամբողջ կմախքը. հասակը երկարում է, լայնանում է կրծքի վանդակը, որով զարգանում են և թորերը: Քարշը նոյնպէս արագ աճում է հասունութեան միջոցին, մինչեւ անգամ (13—14 տարեկան հասակը) աւելի է դառնում, քան նոյն հասակի տղաներինը: Բացի այդ, առանձնապէս պէտք է յիշատակել աղջկայ ushifների մէջ առաջ եկած փոփոխութիւնները:

Ստինքները կնոջ սեռական գործարաններին են պատկանում: Յամենայն դէպս, նրանք ներվային թելերով կապուած են սեռական գործարանների (զաւակատան, ձուարանի և արտաքին մասերի) հետ: Այս պատճառով էլ դաշտանի միջոցին ստինքները լցւում են արիւնով, գնդանում, նոյն-իսկ ցաւում, պտուկները չափազանց հեշտագրգիռ դառնում և այլն:

Նկատուում է մի տեսակ լարումն համարեա բոլոր զգայարանքների, որոնք զարմանալի սրութեան են հասնում աղջկայ դաշտանային շրջանում:—Ընդհանրապէս նկատուում է ամբողջ ներվային սխտեմի դիւրագրգռումն կամ, ընդհակառակ, դիւրանուագումն:

Այս միջոցին ամեն հոգեկան շարժում չափազանց-րած է և յանկարծահաս, այնպէս որ աղջիկը անկարող է լինում սանձել ստացած տպաւորութիւնների ազդեցութիւնը կազմուածքի վրայ: Ահ, ցնծութիւն, ամօթ, զայլույթ, բարկութիւն,—ամեն ինչ շփոթում է նրա արեան շրջանառութիւնը, որը լաւ նկատուում է աղջկայ մերթ կարմրող, մերթ սպրտող դէմքի վրայ:

Սրանք են խոշոր, աչքի ընկնող ֆիզիկական երեւոյթները աճող օրգանիզմի մէջ:

Բացի այդ, հասունութեան մօտենալուն նաև բնաւորութեան մէջ առաջացնում է մի շարք փոփոխութիւններ, որոնց վրայ անհրաժեշտ է կանգ առնել.

«Աղջկայ հոգու խորքերում ծագող նորանոր յոյգերը այնպիսի մի ցնցումն են գցում նրա ամբողջ հոգեկան աշխարհի մէջ, որ նրա հին, մինչեւ այժմ փայփայած մտքերն ու զգացողութիւնները միանգամայն տալն ու վրայ են լինում:—ամեն բան ուրիշ նոր ձեւ ու դոյն, նոր նշանակութիւն է ստանում, աշխարհը երեւում է նրա աչքերին մի նոր, անսովոր լուսով լուսաւորուած:

«Մատաղահաս աղջիկը աւելի բաշուող ու ամօթխած է դառնում, աւելի է զսպում իրան, նրա ձեւերն ու շարժումները աւելի բնքոյշ և չբնաղ են դառնում

և միեւնոյն ժամանակ նրա սրտի մէջ զարթնում են յանկարծակի շփոթումներ, յուզմունքներ, տրամադրութեան փոփոխումներ, առաջ է գալիս հակումն դէպի մեղամաղձութիւն և առանձնութիւն, նա յաճախ տխրում է ու հոգոցներ հանում, առանց որոշ պատճառի լալիս է, և զգում է իր սրտի խորքերում ծագումն անհասկանալի է անորոշ իղձերի ու ցանկութիւնների: Հաճոյանալու ցանկութիւնը, որ բնական է կնոջ մէջ, մի արտասովոր պահանջ է դառնում և իշխում է միւս բնազդումներին: Այդ ժամանակ զարգանում է նաեւ կրօնական զգացմունքները, որոնք մինչեւ այդ բացակայ էին:

Սկզբներում անգիտելով այն անսովոր յոյզերի և դէպի միւս սեռն ծագող ձգտման պատճառը, որոնք վրդովում են նրանց, պատանուհին յաճախ իր զգացմունքները վատնում է կամ չափազանց աստուածապաշտութեան մէջ, նուիրելով իրան աղօթքի ու պաշտամունքների, կամ թէ չէ իր սիրածարաւ սրտի բոլոր զգացմունքները ուղղելով դէպի իր ընկերուհիները: Եւ, եթէ աղջիկը հեռու է պահւում հասարակութիւնից և առիթ չի ունենում շփուելու երիտասարդների հետ, այն ժամանակ դէպի իր ընկերուհիները տաժած այս ընկերական սէրը դառնում է ուղղակի սեռական սէր: Ընկերուհուն գրած նամակները նոյն ձև են ընդունում, ինչ որ ապագայում պիտի լինեն սիրահարին գրած նամակները»:

Առաջ եմ բերում հետեւեալ նամակը, որ կարող է ծառայել իբրեւ նմուշ այն թղթակցութիւնների, որ վարում են արբունքի հասած աղջիկները իրար հետ.

«Իմ միշտ շատ սիրելի և չքնաղ օրիորդ, միթէ դուք չը գիտէք, որ ձեր իւրաքանչիւր բառը ինձ եղանակ է դարձնում...»

«Եթէ գիտենայիր, թէ ինչ մեծ գատարկութիւն եմ զգում սրտիս մէջ, անշուշտ կը շտապէիք լցնելու,

դուք, որ այդչափ բարի էք... դէպի ինձ: Ես այնպիսի անհամբերութեամբ էի սպասում արձակուրդներին, որ նորից տեսնեմ ձեզ և բերանովս կրկնեմ, թէ սիրում եմ ձեզ...

«Յիշում էք ձեր վերադարձի օրը... Եթէ մենակ լինէինք, ես ձեզ կը խեղդէի համբոյրներովս... վաղուց ես պահանջ էի զգում ձեզ հետ միայնակ մնալու... բայց այդ չէր յաջողում և ստիպուած էի խեղդել մէջս այս իղձը: Հէնց որ հնար գտնէք, երկար-երկար նամակ գրեցէք: Ձէ՛ որ, իմ թանկագինս, դուք այնքան բարի էք, որ այդ հրճուանքը չէք մերժի ձեր Պ. ինչ: Այլ եւս անկարող եմ չարունակել, վախում եմ. ց'տեսութիւն, սիրածս, ձեր պատկերը միշտ սրտիս խորքերումն եմ պահում: Մի համբոյր...

Միշտ ձեզ սիրող Պ.» *)

Իտար տառւմ է հետեւեալը. «Երբ որ մարդ կարգում է հասունացած աղջկայ օրագիրը, շատ մեծ հրմտութիւն չը պէտք է ունենայ նա, որ կարող լինի որոշել, թէ որ տղերքը դաշտանի օրերն են գրուած և որոնք յետոյ: Այդ այնքան պարզ է, որ թւում է թէ՛ այդ տղերքը գրելիս աղջիկն ուղեցել է ասել. «այսօր իմ ամսականն է»:

Հասունացող կամ արդէն հասունացած աղջկայ հոգեկան տրամագրութեան այս շրջանը չափազանց արկածալից ու վտանգաւոր մի շրջան է, որի միջոցին սիրելու ու սիրուելու պահանջը կարող է մղել աղջկան դէպի անհեռատես վարմունքներ, դէպի անդիմադրելի հակումն դէպի միւս սեռը, մանաւանդ, որ շատերի մէջ ամօթխածութիւնը այնքան զօրեղ չէ, որ սանձ դնի նրանց յաճախ միամիտ, բայց և այնպէս արատաւոր կրքային միտումներին, նոյն իսկ գործողութիւններին:

Այսպիսով աղջիկը երբեմն այնպիսի յանդուգն

*) Marro. La puberté.

քայլեր է անում, որ յետոյ նրանք չեն կարողանում առանց կարմրելու յիշել:

Վերեւ ասացինք, որ դաշտանի բացուելը դեռ ապացոյց չէ, որ աղջիկը բոլորովին հասունացած է սեռական կեանքի համար:

Ո՛չ:

Կրիզիսը տեւում է որոշ ժամանակամիջոց, որի ընթացքում պատանուհու թէ սեռական գործարանները, և թէ ամբողջ օրգանիզմը դեռ աճման մէջ են:

Մարրօի ասելով, որը տաք կլիմայում (Իտալիայում) է արել իր դիտումները, կրիզիսը տեւում է աղջկայ համար 5—6 տարի, իսկ տղայի համար 8—10 տարի: Այսքան տարիների ընթացքում է, որ կատարւում են այն ներքին, մտերիմ, բայց մեզ անյայտ պրօցեսները, որոնք պէտք է կազմեն ամուսին դառնալու ընդունակ անհատներ:

Այս պրօցեսներն են, որ իրանց կանոնաւոր ընթացքում առաջ են բերում աղջկայ ֆիզիկան, բարոյական-հոգեկան աշխարհում վերստին յիշած երեւոյթները:

Ցաւակցաբար յաճախ նրանք չեղում են իրանց կանոնաւոր ընթացքից և այն ժամանակ երեւան են գալիս կիսահիւանդական ու հիւանդական դրութիւններ, որոնք հարուածում են աճող աղջկայ կազմուածքը և չեղում են նրան բնական զարգացումից:

Այս չեղումների մասին է, որ մենք մտադիր ենք մի քանի խօսք ասել և որոնք պիտի նկատի ունենան ծնողները:

Գիտնական Սիանտ-Հիլէրը ձեւակերպել է հետեւեալ օրէնքը. օրգանիզմի դերաճումն առաջ է բերում նրա ֆունկցիաների զարգացման խանգարումն: Ուրիշ խօսքերով. քանի արագ է աճում պատանու կազմուածքը, այնքան յետ է մնում մարմնի ամրապնդումն: Այդ օրէնքը ակնյայտ է բուսական աշխարհում, որտեղ նրկատում է, որ արագ ծլող-աճող բոյսերը շատ նրբակազմ են լինում, անպտուղ են լինում, կամ մանր, ան-

հիւթ պտուղներ տալիս, բան օրինակ. ծառերը, որոնց աճումն դանդաղ է:

Այս մի իրողութիւն է, որը ամենքին յայտնի է, բանի որ դիտւում է ամեն օր: Ո՞վ չը գիտէ, արագ հասակ անող (բարձրացող) աղջիկները ընդհանրապէս թուլամորթ, նուազարիւն ու գունատ են լինում, շուտ յուզւում են աշխատանքից, տրամադիր են լինում գէպի զանազան խանգարումներ, նոյն իսկ տկարութիւններ:

Եւ բանի արագ ու ուժգին է պատանուհու աճումն, այնքան աւելի ակնյայտ են և յաճախակի այդ խանգարումները:

Աղջկայ կազմուածքը անշուշտ աւելի պէտք է արձագանք տայ հասունութեան ցնցումին, բան տղայինը, բանի որ նրա սեռական գործարանները, ինչպէս գիտենք, աւելի բարդ ու բազմատեսակ են, հետեւաբար և աւելի կենսական նիւթեր պէտք է խլեն մարմնի միւս մասերից՝ իրանց զարգացման համար»:

Այսպիսով յիշած գործարանները մի տեսակ պտրազիտներ են դառնում աղջկայ օրգանիզմի համար, բանի որ պակսեցնում են միւս բոլոր մարմնամասերի ստացած սննդահիւթերը:

Եթէ օրգանիզմը ամրակազմ է, եթէ ժառանգականութիւնը չի հարուածել նրա կենսունակութիւնը, այն ժամանակ սեռական գործարանների գերաճումն չի կարողանում վնասել նրան,—այլ ստիպում է աղջկան աւելի սնունդ առնել և այդպիսով աճման համար բաւարար նիւթեր բաժանել բոլոր գործարաններին և մարմնամասերին:

Սակայն որչափ և զերծ լինի պատանուհին հիւանդական ժառանգականութիւնից, այնուամենայնիւ դաշտանաւորուելիս նրա կազմուածքը ենթակայ է լինում որոշ խանգարումների ու հիւանդական շեղումների, որոնց վրայ պէտք է մի քիչ կանգ առնել:

Ամենից առաջ խանգարումները նկատւում են սե-

ռական գործարանների մէջ, որոնց գերաճումն առաջ է բերում տուփային գրգռումն, իսկական արբուներ, որի միջոցին աղջիկը տղամարդու հետ հպումներից ստացած հաճոյքին բաւարարութիւն տալու համար, յաճախ անգիտակցաբար կամ ընկերուհիների օրինակին հետեւելով, անձնատուր է լինում մարմնաշարժութեան: Այս աղջիկները աչքի են ընկնում ֆիզիկական թուլութեամբ, գունատութիւնով, ծուլութիւնով: Նրանց աչքերը արտասովոր փայլ են ստանում, իսկ կոպերի տակը կապտում կամ մգանում, դէմքերի վրայ դուրս են տալիս զանազան պզուկներ, թշերը յաճախ վառւում են, այն ինչ շրթունքները դալկացած են: Նրանք սիրում են առանձնանալ, դիւրալուզուող են դառնում՝ ու վատ տրամադրութեան տէր, միշտ մի տեսակ ահ ու դողի մէջ են, հեռանում են ու խորշում մանկական խաղերից, նոյնպէս և իրանց սիրող անձերից, տարօրինակ վարմունքներ ունեն, դանդաղ են ըմբռնողութեան ու մտաւոր աշխարհի մէջ:

Կմախքի արագ աճումն ու ողնաշարի երկարումը, վերե յիշած օրէնքին համաձայն, ժամանակ չի տալիս ոսկրերին ու նրանց կապերին ամրանալ, և մենք նկատում ենք ողնաշարի ծուլմներ (կորութիւններ), որոնք աւելի սաստկանում են դպրոցական կեանքում, ինչպէս ցոյց ենք տուել գրքիս նախընթաց գլխում:

Մարսողական գործարանների կողմից նկատւում են զանազան խանգարումներ, ինչպէս են. սրտխառնութիւն, բղկոց, փքումն, նոյն իսկ փսխումն և երբեմն սաստիկ փսիկապութիւն: Երբեմն էլ աղջիկները նեղւում են ստամոքսային ցաւերով, անախորժութիւնով:

Սոյն հասակումն է զարգանում նաև արմատաթիւնը (хлороф), որի ծագման մէջ մեծ դեր է խաղում, ըստ Մայներտի, Նելսոնի և ուրիշների, կօրսէտը որ սեղմում է կրծքի ներքեւի մասը և խանգարում (ինչպէս արդէն բացատրել ենք) թէ ստամոքսի և թէ թոքերի կանոնաւոր գործունէութիւնը: Շվեդացի Հոլսը պնդում է,

Թէ 10—15 տարի առաջ արնատուփիւնը անյայտ էր իր երկրում գեղջկուհիների մէջ, սրովհետեւ կօրսէտի գործածութիւնը գեռ չէր մտել այնտեղ: Բայց հէնց որ սկսեցին կօրսէտ հագնել, հիւանդութիւնը տարածուեց: Պարսկաստանում և Հնդկաստանում արեան պակասութիւնը նկատուում է միայն այն աղջիկների ու կանանց վրայ, որոնք եւրոպական հագուստ են հագնում: Սակայն, անտարակոյս, միայն հագուստը չէ աղջիկների արնատուփեան պատճառը:

Այստեղ մեծ դեր են խաղում նաև քաղաքային աննպաստ կեանքի պայմանները, աղջիկների անհանգիստ, վրդովալից կենցաղը, իր ուսումով, իր անքուն գիշերներով, իր ներվային թուլութիւններով, անունդի պակասաւորութեամբ:

Արնատուփիւնը մի չարիք է, որը խորապէս հարուածում է աղջկայ գեռահաս օրգանիզմը, որ դարձնում է նրան ներվային, նոյն իսկ հիստերիկ, ընկճում է նրա հոգին ու միտքը, առաջ է բերում թուլութիւն, գլխի պտոյտ գալ, սրտի բաբախումն, շնչարգելութիւն, մարսողութեան տկարութիւններ և այլն և այլն:

Աղջկայ դաշտանային շրջանի միւս, աւելի սպառնալից արտայայտութիւնն է բոֆախս կամ բարակացաւր: Ի հարկէ, այն աղջիկների մօտ, որոնք ժառանգաբար տրամադրուած են դէպի այս սոսկալի հիւանդութիւնը:

Յիշատակենք (ապագայում այդ մասին առանձնապէս խօսել խոստանալով) նաև ներվային խանգարումները, որոնք հասնում են մինչեւ ներվային ցաւերի, հետտերիայի և նոյն իսկ ժամանակաւոր ցնորութեան ու յանցաւորութեան:

Սրանք են համառօտօրէն, դաշտանային շրջանում աղջկան սպառնացող վտանգները: Այս վտանգների մասին ծնողները ամեն տեղ և ամեն դասակարգի մէջ շատ թերի հասկացողութիւն ունեն, յամենայն դէպս զարմանալի անհոգութեամբ ու կարճատեսութեամբ են

վերաբերում նրանք դէպի իրանց աղջիկների առողջութիւնը:

XV

ԴԱՇՏԱՆԻ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ

Դաշտանի առողջապահութեան անհրաժեշտութիւնը. — Պէտք է պարտաւոր աղջկան. — Հանգստութեան կարեւորութիւնը ամսականի միջոցին. — Հսկելու դուրսիւնը. — Մահիւց առաջացած վնասները. — Մարսողութեան զործարանների խանգարումն եւ նրանց խնամելը. — Դաշտանի անկանոնութիւնները. — Ամուսկանի ժամանակից վաղ ելուտ երեւալը. — Արիւնհոսութեան պակասումն կամ աւելանումն. — Կողմնակի երեւոյթները. — Դաշտանային ցաւը եւ նրա բժշկութիւնը. — Բաւուռը աղջկայ առողջապահութիւնը ամսականի ժամանակ:

Մենք աշխատեցինք ընդգծել այն կարեւոր դիտելիքը, թէ դաշտանաւորումն մի տեսակ մտրակումն է աղջկայ օրգանների դործունէութեան համար: Նա խորապէս յնցում է պատահուհու ամբողջ օրգանիդմբ եւ հետեւաբար, ճշմարիտ որ, մի ճգնաշրջան, կրեղիւ է կազմում նրա կազմի մէջ:

Ամենաթեթեւ անդգուշութիւնը դաշտանային շրջանում կարող է ուրեմն առաջ բերել զանազան խանգարումներ աղջկայ ֆիզիկական կեանքի մէջ, որոնք վաղ թէ ուշ արձագանք կը տան նրա ամբողջ կազմուածքում: Շատ «կանացի» կոչուած հիւանդութիւնների պատճառներից մէկն էլ դաշտանաւոր աղջկայ անդգուշութիւններն են:

Անտարակոյս շատ աղջիկների վրայ իսկի չի էլ նշկատուում դաշտանի բացուելը, եւ ուրեմն այսպիսիները առեւես իսկի կարիք էլ չունեն որոշ առողջական միջոցներ ձեռք առնելու: Բայց այդ մի մեծ սխալ է. — երբէք կինը, որքան էլ նա ամրակալով լինի, որքան էլ բիւքաղաքակրթուած (ուրեմն եւ բիւ նազուկացած), չի կարող անասունների նման անհոգ լինել դէպի այս կարեւոր շրջանը: Շատ ենք լսում այնպիսի կիսաառասպելական պատմութիւններ, թէ օրինակ, լեռնցի կինը

ծանր դաշտային աշխատանքների միջոցին առանց երկունքի ծնում է, և երեխային մի փալապի մէջ փաթած գցում է շալակը ու շարունակում՝ բանել... Նոյնպիսի բաներ պատմում են նաև դաշտանաշրջանում աղջկայ գործած քաջութիւնների մասին:

Եթէ հաւատալու էլ լինենք այդ բոլորին, դարձեալ հարց է ծագում, թէ արդեօք ի՞նչ հետեւանք է ունենում այդ վայրենի, ուղիղ որ անասնական առողջապահութիւնը աղջկայ ու կնոջ առողջութեան վրայ: Այդ մասին ոչ ոք, ի հարկէ, չի խօսում և մենք ամեն իրաւունքով կ'ասենք, որ այդ նման անզգուշութիւնների համար անհրաժեշտաբար պէտք է տուժեն խեղճերը,

Կասկած չը կայ, որ գեղջկուհին ու լեռնաբնակ աղջիկները շատ աւելի ամրակազմ են ու գիմնակուն, քան քաղաքացիները, այնու ամենայնիւ նրանք էլ նոյն կերպ են կազմուած, ինչ որ վերջիները և հետեւաբար հետեւեալում յիշատակած առողջապահական խորհուրդները վերաբերում են նրանց ևս:

Բայց ամենից առաջ բացատրենք մի կարևոր կէտ, որը հետեւեալն է.

Պէտք է արդեօք աղջիկ-պատանուհուն բացատրել սեռական գործարանների մտերիմ ֆունկցիաները, հարկ է արդեօք պարզել նրա առաջ այդ օրգանների խաղալիք դերը:

Այդ մասին մենք մանրամասն կը խօսենք, երբ կը զբաղուենք աղջկայ բարոյական կրթութեամբ: Այն ժամանակ կը տեսնենք, թէ որքան չըձայեցողութիւն, որչափ քնքուշութիւն է հարկաւոր օրիորդի աչքը բանալու համար, որպէս զի տուած տեղեկութիւնները փոխանակ ամրապնդելու նրա մէջ բարոյական սկզբունքները, հակառակ հետեւանք չունենան: Այժմ՝ կ'ասենք միայն, որ դաշտանին մօտեցող աղջկան պէտք է անպատճառ զգուշացնել, թէ ինչ է պատահելու, որպէս

զի նա չը սարսափի արիւնհոսութիւնից և ամաչելով չը թագցնի ամսականի երեւայր, որով կը փնտաի իրան։

Մայրը պէտք է ընըշութեամբ զգուշացնի իր աղջրկան, ներկայացնելով դաշտանը իբրեւ մի առօրեայ երեւոյթ, որից չէ խուսափում ոչ մի աղջիկ, հասկացնելով նախագնաց երեւոյթները, և համոզելով, որ իրան իմաց տայ, երբ կը նկատի այդ նշանները։

Այս կերպով միայն մայրը կարող է գրաւել աղջրկայ հաւատարմութիւնը, որը նրա ամբողջ բարոյական կրթութեան հիւկը պէտք է դառնայ։

Ամենից առաջ դաշտանի մօտենալու ու բացուելու ժամանակ հանգստութիւն է պահանջուում։ Աղջիկը պէտք է թողնի իր ծանր աշխատանքները, ոչ կախել, ոչ ծանր բան վերցնել, ոչ խմոր հունցել, ոչ ծծում հարել, ոչ կուժ դնել ուսին և այլն։ Քաղաքացուհին աւելի ևս զգոյշ պէտք է լինի։ Պէտք է հասկանալ, որ այդ միջոցին ամեն տեսակ ճիւղ փնտասակար է։ Շատ կանայք ու նրբակազմ աղջիկներ ուղղակի անընդունակ են դառնում նոյն իսկ թեթեւ ֆիզիկական աշխատանքի, այսպիսիները, ի հարկէ, պէտք է պառկած մնան մի կամ երկու օր։ Կանգնած դիրքը նոյնպէս փնտասակար է, որովհետեւ արիւնը աւելի է հաւաքւում ներքին մասերում և դրանից առաջանում է աւելի առատ արիւնհոսութիւն ու ցաւեր։

Բանուոր դասակարգի աղջիկը ցաւակցաբար յաճախ անկարող է լինում հանգիստ մնալու, չարաչար աշխատանքը հալածում է նրան նոյն իսկ դաշտանային օրերը, բայց ազատ չէ նոյնպէս և քաղաքացի ունեւոր տան օրիորդը, միայն այստեղ բալերն, երեկոյթներն ու խնճոքներն են իրանց անըուն գիշերներով, դաշնամուր ու սուռնին իրանց նստակեաց ժամերով, որ անկարելի են դարձնում առողջապահական պատուէրների գործադրումն։

Ով կարող է, պէտք է զգուշանայ շատ ման դա-

լուց, սանդուխներ բարձրանալուց, նոյնպէս այն ամեն բանից, ինչ կարող է ցնցումներ առաջացնել (օր. սայլով, կառքով, նոյն իսկ երկաթուղով ճանապարհ գնալը): Կար տնող աղջիկը չը պէտք է ոտով պտըտի կարի մեքենան. ամեն տեսակ մարմնամարդութիւն պէտք է դադարեցուի մի բանի օրով, ինչպէս և սուրեր բարձրանալը, պարը:

Եթէ բանուոր աղբատը իր տնտեսական դիրքի շնորհով ստիպուած է դաշտանի միջոցին եւ բանել, հարուստ ընտանիքի օրէնքը կարող պէտք է լինի ամսուայ մէջ մի բանի օր «հանգստանալ» հասարակական կեանքից: Թող մայրերը, որոնք անշուշտ տուժել են օրիորդ ժամանակ վարած անզգոյշ կեանքից, յետ պահեն իրանց աղջիկներին անսանձ զուարճասիրութեան փորձանքներից:

Իսկ փորձանքները անթիւ են:

Սեղմած իրանը, որը արդելում է, ինչպէս տեսանք, արեան կանոնաւոր շրջանառութիւնը կոնքի մէջ, սրտի արագ բաբախումն պարի ազդեցութեան ներքոյ, օգի ապականութիւնը, որը ծանրանում է աղջկայ կրծքին, որովհետեւ այդպիսի օգի մէջ արիւնը անկարող է լինում մաքրուել, աւելացրէք սրանց սեռային զգացմունքների որոշ չափով զարթնելը շնորհիւ աղամարդու հետ հպուելուն, երեակայութեան վառումն, յետոյ մըրսելու վտանգը պարից, պաղ օշարակներից ու պաղպաղակից, որոնք պէտք է հովացնեն յուզմունքից տաքացած ու բրտնած մարմինը, մանաւանդ դեկօլտէ ունեցողներինը, երբ մերկացրած ուսերն ամեն բոպէ սառում ու ջերմանում են,—այս բոլորն ի նկատի ունեցէք և դուք կը հասկանաք, թէ որ աստիճան այսպիսի կենցաղը կորստաբեր կարող է լինել աղջկայ համար դաշտանային կամ նախադաշտանային շրջանում:

Հոգեկան դրութիւնը նոյնպէս պէտք է ուշադրութեան առնուի, քանի որ աղջկայ ամբողջ ներվային սիստեմը որոշ գրգռման մէջ է: Այս պատճառով պէտք

է ազատ պահել աղջկան վատ նորութիւններէ, վախից, վշտից, հոգսերից և առհասարակ ամեն տեսակ հոգեկան յայդերից: Աղջիկը ինքը պէտք է խուսափի այն ամեն բանից, ինչ որ կարող է վրդովել նրա խաղաղ հոգեկան տրամադրութիւնը, օրինակ. յուզիչ բովանդակութեան լսումից, թատրոնի յաճախելուց և այլն:

Ի՞նչ գեր է խաղում մըսելը:

Մըսելը կարող է մեծ վտանգներ հասցնել դաշտանաւոր աղջկան ամսականի ժամանակ, քանի որ մըսելիս դրսի (մաշկի) արիւնը լցւում է ներսի գործարանները:

Նախընթաց գլխում յիշատակած լողացումներն ու ջրով շփումները պէտք է թողնել: Աղջիկը դաշտանը վերջացնելուց յետոյ միայն պէտք է մաքրող վաննա բնդունի:

Հետեւաբար դաշտանի միջոցին աղջիկը պէտք է գործածի մեր յիշած վարտիկը և փակ իւզական:

Մի սխալ ու վտանգաւոր համոզմունք է բուն գրել ժողովրդի մէջ, թէ աղջիկը չը պէտք է փոխի սպիտակեղէնը, քանի դեռ արիւնը չի կանգնել:

Ընդհակառակը, դաշտանաւոր աղջիկը կամ կինը պէտք է անպատճառ ամեն օր (նոյն իսկ օրը մի երկու անգամ) գաղջ ջրով, կամ բօրակաթթւումի 20/0 լուծուածքով լուանան արտաքին սեռական մասերը: Մարութիւնից միայն օգուտ կարող է առաջ գալ և երբէք վնաս:

Դաշտանաւոր աղջիկն ու կինը իրանց սպիտակեղէնները արեան ապականութիւնից պաշտպանելու համար, գործ են ածում առանձին ձեւի կապեք:

Կապերի ձեւերը շատ տարբեր են լինում, նրանց նպատակն է ծծել-իրանց մէջ պահել հոսող արիւնը: Այդ նպատակով նրա մէջ դրւում է բամբակ, սպունգ և այլն:

Այդ լաւ է, բայց ցաւակցաբար այդ բարձիկը չեն

փոխում դաշտանահոսման ամբողջ ընթացքում: Այս նոյն-
պէս մի մեծ սխալ է, որովհետեւ բարձիկի մէջ ներս
ծծուած արիւնը մնալով փտում է ու գարշելի հոտ ար-
ձակում: Բարձիկը պիտի ամեն օր փոխել: Քաղաքնե-
րում վաճառում են պատրաստի կապեր, բայց ամեն
աղջիկ կարող է ինքը պատրաստել աւելի էժան կերպով:

Քանի որ դաշտանի միջոցին աղջկայ մարսողութեան
գործարանները խանգարւում են, պէտք է զգոյշ լինել
ուտելու մէջ: Երբէք չը պէտք է չափազանց ծանրա-
բեռնել ստամոքսը, այլ պիտի քիչ քիչ ուտել և միայն
դիւրամարս կերակուրներ. թթու, իւղալի և շատ բաղք
ուտելը զէններից պէտք է ժուժկալ պահի իրան—դաշտան
ունեցողը. Հացեղէնը (հաց, բրինձ և այլն) պէտք է քիչ
ուտել, լաւ է գործածել կանաչեղէն: Սուրճ, մուգ
թէյ չը պիտի խմել, թոյլ է տրւում բաց թէյ, ջրով
կարմիր գինի, քիչ գարեջուր, լիմոնադ և այլն: Թեթեւ
փորլուծութիւնը կամ կապութիւնը առանձին նշանա-
կութիւն չունեն, իսկ եթէ աւելի լուրջ խանգարումն
կայ, պէտք է բժշկի դիմել:

Ահա այն զգուշութիւնները, որ պէտք է նկատի
ունենալ կանոնաւոր դաշտանի միջոցին:

Ցաւակցաբար աղջկայ լուսինը յաճախ անկանոնու-
թիւններ ունի,—սրանց մասին պէտք է մի բանի խօսք
տեսել:

Դաշտանի անկանոնութիւնները երեք տեսակ կա-
րող են լինել.

1. Նա ժամանակից առաջ կամ ուշ է յայտնւում:

2. Արիւնհոսութիւնը չափազանց սակաւ կամ
յորդ է լինում:

և 3. Այդ միջոցին կողմնակի անախորժ երեւոյթ-
ներ են տեղի ունենում:

1. Դաշտանաւորման սկզբներում յաճախ պատա-
հում է, որ ինչպէս ասել ենք, ամսականի բացուելը

ամսէ ամիս մօտենում է, կամ հեռանում: օրինակ, փոխանակ 28 օրը, երեւում է 26 օրը, նոյն իսկ 25—24—22 օրը մի անգամ, կամ ընդհակառակը 30—40 օրը:

Այս անկանոնութիւնը սակայն մի քիչ յետոյ ուղղւում է և դաշտանը յայտնի յաջորդականութիւն է ստանում: այնպէս որ նոր դաշտանաւորուած աղջիկը շատ չը պիտի վրդովուի դրանից, թէեւ այնուամենայնիւ պիտի յայտնի մօրը, որը որոշ խորհուրդներ կը տալ նրան:

Բայց եթէ այդ անախորժ երեւոյթը կրկնւում է մի քանի ամիս շարունակ, պիտի բժշկի դիմել: Մի միջոց միայն թոյլ է տրւում աղջկան գործածել դաշտանի ուշանալու դէմ. այդ ոտերի տաք վաննան է, որի մէջ կարելի է մանաներ խառնել, որպէս զի արիւնը քաշուի ներքեւի մասերը և այդպիսով գուցէ արիւնհոսութիւն բացուի:

2. Արիւնհոսութիւնը երբեմն կամ շատ սակաւ է լինում ու տեւում է մէկ օր, կամ առատ սկսւում է ու յանկարծ դադարում, կամ թէ չէ առատ է լինում ու տեւում 5—6 և աւելի օր:

Այս երեւոյթներից ամեն մէկը իր որոշ պատճառների ունի, որոնց մասին անկարող ենք երկար խօսել այստեղ: Կասենք միայն, որ ծանր դէպքերում պիտի անպատճառ բժշկի դիմել, որովհետեւ նա միայն կարող է հասկանալ երեւոյթի պատճառը ու դարման տանել:

Ընդհանուր առողջական դրութիւնը (արնատուութիւն, ջերմային հիւանդութիւններ, սրտի ախտ, թորախտ և այլն), այս ձեւի անկանոնութիւնների գլխաւոր պատճառներն են: Սակայն կարող են տեղի ունենալ նաև տեղային պատճառներ: Օրինակ, կարող է պատահել, որ դաշտանի օրերը աղջիկը ամսականի սաստիկ ցաւեր և բոլոր երեւոյթներն ունի, և սպասում է ամեն լոպէ արեան երեւալու, բայց արիւն չը կայ: Այդ դէպքե-

բում երբեմն զննումը ցոյց է տալիս, որ արեան ճանապարհը փակուած է ու սա հաւաքուած է մնում՝ զաւակատան մէջ: Մի աննշան ապերաջիա է հարկաւոր, և աղջիկը փրկուած է:

Մեր մէջ այդ դէպքերում՝ բժշկին դիմելը ամօթ է համարում՝ և աղջիկները երբեմն կեանքով տուժում են այդ անտեղի ամօթխածութեան համար: Զարմանալու բան է, որ մի պզուկի կամ գլխացաւի համար հարկ են համարում բժշկի դռները քարշ դալ, իսկ դաշտանի կենսական պրոցեսի խանգարումները, որոնք ահագին ազդեցութիւն ունեն ապագայ կնոջ կեանքի վրայ, անուշադիր են թողնուած:

3. Դաշտանին ուղեկցող ամենատանջալից երևոյթը ցաւն է:

Դաշտանային ցաւերը առաջ են գալիս այն հանգամանքից, որ զաւակատան անցքը նեղ է լինում՝ և արիւնը հաւաքուած է մնում՝ զաւակատան մէջ: Ցաւերը երեւում են կամ մի քանի օր ամսականից առաջ, կամ մի քանի ժամ, և ընդհանրապէս դադարում են, երբ բացւում է արիւնը: Բայց կան դէպքեր, որ ցաւերը տեսում են մինչեւ արիւնհոսութեան վերջանալը:

Թեթեւ ցաւերը համարեա առօրեայ երեւոյթ են դաշտանաւորման սկզբներում, մի քանի ամսից յետոյ նրանք համարեա թէ բոլորովին դադարում են ու ամսականը առանց ցաւերի է լինում: Սակայն սակաւաթիւ չեն և սաստիկ ցաւալից դաշտանները: Ցաւերը կարող են այնքան սաստիկ լինել, որ խեղճ աղջիկը ճիչեր է արձակում, թաւալ է տալիս ոնկողնու մէջ և առհասարակ սաստիկ անհանգստութեան նշաններ է ցոյց տալիս: Այս ցաւերը սահմանափակուած չեն մնում կոնքի մէջ, այլ տարածւում են մէջքը, կռնակը, ածուկները, ազդրերը, նոյն-իսկ ծոծրակը, թեւերը, ամբողջ գլուխը,—մի խօսքով ամբողջ մարմնի մէջ:

Աղջիկները սարսափով են սպասում՝ դաշտանին

ու մի տեսակ յուսահատ դրութեան մէջ են գտնուում:
Ի՞նչ անել:

Մեր ամենից գլխաւոր խորհուրդն այն կը լինի, որ ծնողները չը հաւատան զանազան պառւանների ու տատնայրերի փնտսակար և յաճախ նոյն իսկ մահացնող առաջարկութիւններին:

Իժշկին դիմեցէք: Իսկ բժշկի բացակայութեան միջոցին գործ դրէք հետեւեալ անփնտա միջոցները.

Հանդարտ պառկեցրէք աղջկան անկողնի մէջ, թեթեւ լուծողական տուէք (լուծողական ձէթ) կամ յօգնա շինեցէք, և տուէք քրտնեցնող տաք խմիչքներ, օր. մօրու (МАЛИНА-ի) թէյ, փորի վրայ տաքացրած շորեր դրէք, կամ տաքացնող փաթեթ շինէք կամ թեթի և կերպով մերսէք փորը (եթէ այդ դուր է գալիս հիւանդին): Կարելի է փորձել նոյնպէս և տաքացրած աղ ուրներ, խոտեր, պարկի մէջ լցրած թեփ, աղ և այլն:

Մենք երկար կանգ առանք դաշտանի, իբրև հասունութեան առաջին և գլխաւոր (թէև ոչ միակ) երեւոյթների վրայ, որը այնքան մեծ ազդեցութիւն ունի օրիորդի ֆիզիկական ու հոգեկան կազմի վրայ:

Մենք աշխատեցինք ակներև դարձնել այն գիտնական իրողութիւնը, ֆակտը, որ ամսականի բացուելը պատանուհու կեանքի ամենախոշոր երևոյթներից մէկն է և հետեւաբար նա ծնողներից առանձին ուշ ու հոգս է պահանջում:

Դաշտանային չըջանում առաջացած փնտաները, կանանց հիւանդութիւններէ հիմնական սկզբնապատճառներն են, ասում են բժիշկները: Քանի քանի կանայք փրկուած կը լինէին անվերջ ու յաճախ անբուժելի տանջանքներից, եթէ մեղանշած չը լինէին դաշտանի առողջապահութեան դէմ!

Իր տան մէջ հայ աղքատ կինը անխոնջ բանուոր, անլեզու գրաստ է: Նա չունի դադար դաշտանային

չըջանի մէջ ևս, և «օֆ» ու «ախ» անելով, շարժում է ցաւոտ սրունկները, կռացնում է իր կոտորատուող մէջքը, որ յետ չը մնայ գործից։

Մինչև այսօր դեռ չի մտել այս խաւար մթնոլորդի մէջ դաշտանաւոր աղջկան ու կնոջ խնայելու գիտակցութիւնը։ Գիւղացի տղամարդը, իրան ինքնակալ տէր համարելով ընտանիքի մէջ, չը գիտէ կարեկցել տան կնոջ ֆիզիկական ցաւերին, ինչպէս և հոգեկան վշտերին։ Իր տգիտութեան մէջ, նա ընդունակ չէ հասկանալու, որ կինը մի մեծ, դժուարին, երբեմն էլ կործատար (իր համար, ի հարկէ) դեր ունի կատարելու— առողջ սերունդ արտադրելու, որի համար պիտի անպայման կերպով առողջ պահպանուեն նրա սեռական գործարանները։

Այսպէս է գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ։

Քաղաքներում նոյնն է, եթէ ոչ աւելի վատ։

Եւ, յիրաւի, այստեղ կինը սկսել է ինքնուրոյն աշխատանք որոնել, սկսել է ձգտել տղամարդու հետ մեծ աշխատանքի ասպարէզում։

Կնոջ աշխատանքը այժմ արդէն բաւականին բազմատեսակ է. աղախնու ու կար անողի պարապմունքից սկսած մինչև վարժուհու ու դաստիարակչուհու գործը։

Առհասարակ աշխատանքները կարելի է երկու կարգի բաժանել.—այնպիսիներ, որոնք կաշկանդում են մարդուս ազատութիւնը ամբողջ օրը կամ օրուայ մի մասը, և նրանք, որոնց կատարելը կամ չը կատարելը մարդու իր սեփական կամքից է կախուած։ Այս վերջինները կոչւում են ազատ պրօֆեսսիաներ։

Տխրալի ու աննախանձելի է առաջին կարգի աշխատանք յանձն առնող աղջիկների դրութիւնը։

Սրանք են. աղախիները, արհեստանոցներում (տարադի) աշխատողները, խանութներում ծառայողները, լուացարարները, հացթուխները, յետոյ դայեակները, դաստիարակչուհիները, վարժուհիները և ուրիշները։

Ամբողջ օրերով, երբեմն և գիշերուայ մի մասը,

օրուայ բոլոր եղանակներին, վարձուած աղջիկը պիտի ֆիզիկական աշխատանքի մէջ լինի, կամ ժամերով կանգնած ու շարժողութեան մէջ, կամ նստած, իրանը կորացրած, փորն ու կուրծքը սեղմած հաւաքելով՝ սպառելու համար իր ոյժերը, միշտ երկիւղի ու սպառնալիքի տակ, որ գործը, նրան մի կտոր հաց տուող գործը, չը գնայ նրա ձեռից։ Եւ արիւնհոսութեան մէջ եւս նա սչինչով չի փոխում իր կենցաղը, և ի հարկէ տուժում է իր ամբողջ կեանքում։ Դրանք են, որ յետոյ, երբ ցաւը կը յաղթի, բժշկի շէմքերը մաշողները, դրանք են վաղաժամ թառամողները ու ծերացողները... Վարձ տուողը գործ է պահանջում, ինչ փոյթ նրան, թէ այդ գործ կատարողը երկաթէ մեքենայ չէ, այլ մի կին, որը իր ամսականի միջոցին անընդունակ է դառնում ֆիզիկական ծանր աշխատանք կատարելու։

Աշխատանքի մի աղբիւր գտնելը այնչափ է դժուարացել, որ մի որեւէ գործ գտած աղջիկը, պարապմունքը չը կորցնելու համար, չի դադարում գործելուց նոյն-իսկ դաշտանի օրերը։ Աշխատանք տուողը ինքը պիտի այնքան մարդասիրութիւն ու գուրթ ունենայ սքտում, որ այդ օրերին թեթեւացնի աղջկայ աշխատանքը, հանգիստ տայ նրան։ Մինչև այն ցանկալի ժամանակի հասնելը, երբ օրէնսդրութիւնը ստիպողական կը դարձնի կնոջ դադարը ամսականի օրերում, ունենոր հասարակութիւնը ինքնաբերաբեր պիտի անի այդ։ Թող փարթամ անբան տիկնայք, դիտելով իրանց գունատուած, ու յոգնած ու ցաւից պռօշները կծող աղախնի դէմքը յիշեն, որ սա էլ իրանց նման մի կին է։

Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ *)

(պ. Կալամիի յօդուածները «ՅՈՒՐԵՂ»-ի թերթում)

Որտեղ չը կայ հաւասարութիւն, այնտեղ չի կարող լինել և միութիւն: Հայը ամենախելօք և ամենալաւն է համարում իր ազգը և ներելի է գտնում, եթէ նա հպատակեցնի ուրիշներին և հայացնի Վրացիներս էլ ունենք այդպիսի ցանկութիւն, բայց թաղած սրտի խորքում և եթէ ի նկատի չենք առնի վրաց լեզուն, որը գործում է հին պատմութեան թողած իներ-ցիայով, ինքն ըստ ինքեան, չենք դիպչիլ այլ ազգութիւններին. մենք այնքան խրտնած ենք և վախեցած, որ այդքան համար-ձակութիւն չէինք կարող ցոյց տալ: Հայերը փոխադարձաբար շատ համարձակ են (չափից դուրս համարձակ, որպէս զի ուրիշ անուն չը տանք) և անչափ տարուած են մեծ Արմենիայի ի-դէալով **): Ով շատ է մտածում իր մասին, նա պակաս չափով է յարգում ուրիշներին: Այն պօլեմիկայի ժամանակ, որ ունէին հայ լրագիրները ազգութեան մասին. «Մշակ»ը գրում էր՝ «Ինչ պակասութիւններ էլ ունենան վրացիք, մեզ—հայերիս հետ հա-մեմատած, այսուամենայնիւ, էլի մի բանում վրացիք համե-մատաբար բարձր են կանգնած մեզանից: Ուղիղ է, վրացիք հայերի չափ հարուստ պատմական անցեալ չունեն, մեր հին գրականութեան նման հարուստ գրականութիւն չունեն, մեր նոր լեզուի նման ընդունող, յառաջադիմող, ժամանակակից, լեզու չունեն, չունեն ազգային անկախ եկեղեցի, բայց միւս կողմից ազգային քնքնաճանաչութիւնը նրանց մէջ աւելի է զարգացած... Նրանք պահպանել են մայրենի լեզու, նրանք ոչ

*) Տես «Մուրճ» № 11.

**) Այստեղ գուցէ և այլ տեղ մենք չափից դուրս ենք մեղադրում հայերին. սա կարող է պատահել, քանի որ օգտուում ենք միմիայն վրա-ցական աղբիւրներից: Ծան. Կալամիի.

միայն իրար մէջ միշտ խօսում են վրացերէն, այլ և նրանց մէջ ապրող հայերին էլ բարոյապէս ստիպեցին վրացերէն լեզուով խօսելը («Դրօժբա» 80 թ. № 217):

Այս դեռ ոչինչ, եթէ պակասում է մէկը, գոնէ ունենք միւսը: 1877 թուին ոռւս-թուրքական պատերազմի ժամանակ «Рус. Вѣст.»-ում տպուկայ վենիւիովի մի նամակը, որի մէջ հեղինակը խորհուրդ է տալիս Ռուսաստանին, թէ լաւ կը լինէր եթէ Ռուսաստանին Կարսի շրջանի վոխարէն՝ միացնուէր Բաթումի շրջանը, քանի որ վերջինում ապրում են վրացիք, իսկ սոսաջինում հայերը, որոնք համակրելի ժողովուրդ չեն. Կովկասում հրէաների գեր են խաղում և նրանց ուժեղանալը շեշտաբեր կը լինի: Սրան «Թիֆլիսսկի վեստնիկ»ը պատասխանեց, որ աւելի լաւ կը լինի միայնել հայերին. «Հայ ժողովուրդը աշխատասէր է, ծանր խելքի տէր, Կովկասի այլ ժողովուրդների մէջ նա է հնուց մշակ և արհեստաւոր: Ռուսիայի հետ միասնալուց յետոյ հայ ժողովուրդը երբէք չի նեղացրել կառավարութեան, ոչ իր քաղաքական անհաւատարմութեամբ, ոչ իր բարեկեցութեան մասին հոգայողութեամբ և ոչ խնդիրներով, որ միլիոններ նուիրուի գանձարանից»:

Ս. Մեսխին բերում է այս խօսքերը և ասում է. «Միայն մոռով կոյրը չի ըմբռնի, որ յարգելի «Թիֆլիսի լրագրեր» այս խօսքերը չպրտել է վրայ հասցէին...»

Ընդհանրապէս այս վերջին ժամանակներս մեր զլուսաւորուած» հայերը մի տարօրինակ սովորութեան և սխիստեմի դիմեցին իրանց ժողովուրդը բարձրացնելու նպատակով: Այս սխիստեմը կայանում է նրանում, որ ամեն ինչ, ինչ որ վրացական է, նուաստացնեն: Այս միջոցով, նրանք մտածում են բարձրացնել իրանց ժողովուրդը, իրանց ցանկութիւնների իրազօրծումը» (Դր. 1877 թ. № 107), բայց ճշմարիտ է նկատում հեղինակը, որ «ուրիշների նուաստացումը, ոչ ոքիս չի բարձրացնի»:

Այս կողմից ամենից հետաքրքիր է ֆրանսիական լրագիր «Թան»ի աշխատակից Կուտուլի պատմութիւնը: Այս գէպքին Ս. Մեսխին նուիրում է մի ընդարձակ յօդուած («Դրօժբա» 1877 թ. № 96), որի հետ էլ աւելի մանրամաս կը ծանօթացնենք ընթերցողներին:

Սրանից երկու շաբաթ առաջ Թիֆլիսումն էր գտնուած «Թան»ի աշխատակից Կուտուլը, որի հետ էին լինում միշտ մի քանի հայ երիտասարդներ, թրեւն տալիս նրան այս ու այն կողմ, գիւղերում և այլ տեղեր հիւրասիրում, ամենքն էլ զարմայած էին մնացել թէ՛ ինչո՞ւ են նեղութեան ու ծախսի մէջ

ընկնում այս երիտասարդները. «Ոչ ոք չէր կարողանում հասկանալ, քանի որ մեր թիֆլիսեցի հայերի կողմից (թէկուզ նրանք երիտասարդ և լուսաւորուած լինէին), ոչ ոք չէր տեսել անհաշիւ վարժունք ու ծախս և ոչ էլ պլատոնական բարեկամութիւն և սէր»։ Հիմա պարզուեց որ՝ «Կուտուլի գլխով նրա համար էին պետք գալիս, որ ինչ ուղենային և ինչպէս ուղենային, այնպէս խօսէին նրա հետ և նա էլ նրանց աչքով նայէր ամեն ինչի» և ամենքին»։

Հեղինակը մէջ է բերում կտորներ Կուտուլի թղթակցութիւններից. «Կովկասի մէջ, ասում է նա, այսօր 700 հազար վրացի և 600 հազար հայ կայ, բայց հայերը զարու վերջում աւելի շատ կը լինեն, քանի որ նրանք զարմանալի կերպով են բազմանում. միևնոյն ժամանակ հայերը պահպանում են իրանց ազգային առանձնայատկութիւնները և իւրացնում են եւրոպական կուլտուրա, այն ինչ վրացիք մնում են արեւելեան (ասիական) ժողովուրդ. հայերը մեծ մասամբ ազդեցութիւն ունեն կովկասեան միւս ազգերի վրայ. Հայ առածը ասում է. վրացիք աչքում ունեն խելք, իսկ հայերը ուղեղում Կովկասեան ազգերի մէջ հայերը ամենքից կենդանի են. Հայերից մէկը ասել է Կուտուլին. հայ լրագրի մէջ յաճախ կը կարգար թէ՛ այս ինչ հայը հարկւր կամ երկու հարիւր հազար նուիրեց ուսումնարաններին. հայերը ունեն բազմաթիւ գեներալներ. Յետոյ Կուտուլին տարել են հայ Շիրլա գիւղը, այստեղացի մի քանի կանաք դուր չեն եկել Կուտուլին, բայց հայերը ասել են՝ որ նրանք վրացուհիք են. հայերը ասել են Կուտուլին նաև որ Կովկասի ապագան ուռաին և հային է պատկանում... Մենք հայերս ասում ենք. «Որտեղ հայ, այնտեղ կայ» և սրան՝ աւելացնում. «Ո՞վ պիտի աշխատի, ես ու դու. ո՞վ ունի ուտելու իրաւունքը, ես և դու. Վինչ լաւ խօսքեր են, ասում է Ս. Մեսխի, բայց դժբախտութիւնը այն է, որ հայերը ուրիշ բոլոր ժողովուրդներից պակաս իրաւունք ունեն, որ այսպիսի բարեկիրթ և սօցիալական միտք ունեցող խօսքեր ասեն... Իզո՛ւր հայ չեն ուտեցրել Կուտուլին հայերը. Մենք իրաւունք ունէինք, երբ այս նկատողութեան սկզբում ասաքինք՝ որ հայերի անհաշիւ փաղաքշանքին և ծախքին սովոր չենք»։

Փրանսիական լրագրի աշխատակից պ. Կուտուլի պատմութիւնը ևս ասաւել բարեկայրեց վրացիներին. Հաւատացած ենք, որ մի քանի հայի վարժունքն Կուտուլի վերաբերմամբ միշտ նախատուած կը լինի հասկացող հայերի կողմից. Ուրիշների առանց պատճառի անպատուում և նուաստանում և միևնոյն ժամանակ սեփական անձի փառաբանումը՝ թէ մենք

չատ ենք, իսկ վրացիները քիչ, մենք հայերէն ենք խօսում, իսկ վրացիները կամ հայերէն և կամ ռուսերէն, մենք գեղեցիկ ենք, վրացիները՝ տգեղ, մենք ընդունակ ենք, իսկ վրացիները՝ բոլորովին անընդունակ և այլն, սորա բոլորը այնպիսի խօսքեր են և վարժունքներ, որոնք վայել են երեսային և միենոյն ժամանակ ծիծաղելի են և չենք կարծում, որ իրանք հայերը նկատուիս չը լինեն այդ վարժունքի անպետքութիւնը, անօգուտ և անարդար լինելը:

Բայց եթէ մի կողմը կարող է անցնել ճշմարտութեան սահմանից և զիպչել ուրիշի անձնաւորութեան, միւս կողմի համար էլ հնարաւոր է զերծ չը մնալ նոյնանման սխալներից: Իրաւունքներ, մերժուած մասնաւոր փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ, այսօր մերժուած ազգերի կեանքի մէջ: Եթէ մի քանի հայի համար իբր թէ ձեռնտու է վրացիների անունը կոտորել, կան այսպիսի վրացիներ էլ, որոնց զիւր է գալիս հայերին հայհոյել և նախատել, մենք ուրախանում ենք, եթէ մէկը անպատուում է հային, կարծեմ ոչինչ չենք լսի և չենք կարգայ այնպիսի հետաքրքրութեամբ, ինչպէս հայերի վախկոտութիւնը, խորամանկութիւնը և անամօթութիւնը, կարծում ենք թէ ճշմարտութիւնը միայն հայերին պատարակելու մէջն է: Բարկացած «Դրօժբա» ն (1877 թ. № 110) նորից վերադառնում է կուտուլի պատմութեան «Հայերի մասին, բայց ոչ կուտուլի լեզուով» վերապրող ֆեխէտօնի մէջ:

«Վերջերս հայերի և հայոց հարցի մասին խօսելը «մօղա» դարձաւ թիֆլիսում», գրում է յօդուածի հեղինակը... «ամենքն էլ հայերի և հայոց չարժաման մասին են խօսում, բայց եթէ ուշի ուշով հարցնելու լինիք թէ՛ ինչի մէջ է կայանում այդ անհանդստութիւնը, դրա պատասխանը չէք ստանայ ոչ հայերից և ոչ ուրիշից»: Սրանից յետոյ հեղինակը պատմում է «Իրիժ. վեդօմ» լրագրի մէջ լոյս տեսած մի յօդուածի բովանդակութիւնը, որտեղ պատարակուած են հայերը. ըստ այդ յօդուածի հայերը անտանելի ժողովուրդ են, ֆանատիկոս և առանձնացած, նրանց վերածնութիւնը անհնար է, չունեն ապագայ, հայերի ոչ գրողներն են լաւ և ոչ էլ պատմութեան մէջ ունեն մի բան:

Դժուար չէ հասկանալ պ. X-ի ֆեխէտօնը.—«Ծաղրեցիք, ուրախացիք, բայց ներողութիւն, վատը ոչ թէ մենք ենք եղած, այլ տգեղ և կորած ազգը դուք ինքներդ էք եղել»:

Մենք հասկանում ենք, «Դրօժբայ»ի հոգեբանութիւնը. երբ մէկը անպատուում է քեզ, դու էլ փոխադարձաբար սկսում ևս հայհոյել «թէպէտ նոյն իսկ կարող ես համոզուած լինիլ, որ հայհոյանքներով և այն էլ անարդար և անհիմն, ոչ կարող է մի

բան շինուել և ոչ էլ փշանալ: Հասկանում ենք այսպիսի հոգեբանութիւն, բայց միևնոյն ժամանակ չենք կարող պ. X-ի պատասխանատու յօդուածին չը տալ նրա ճշմարիտ անունը.— նա էլ նոյնպէս երեխայական վարմունք է նման այն հայերի վարմունքի, որոնք վրացիներին պախարակելով կամենում են իրանց աւերակ քաղաքների շինելը և գուցէ և Հայաստանի վերականգնումը:

«Դրօէրայ»ի 1880 թուականի № 172-ում արտատպած է հայոց լրագիր «Մեղու»ի մի լուր Աճարայից, գրած այն մասին, որ այնտեղ ապրում են մահմեդականացած վրացիք, սոքա առաջ վրացի են եղած, բայց յետոյ կորցրել են հաւատ և թուրքացել են. «լեզուն էլի վրացերէն է և խօսում են այդ լեզուով: Բայց վրացիներին ինչ սրանք վրացիներին չառ են ատում, ատում են իբրեւ ցաւ: «Դրօէրան» չի հաւատում հայ թղթակցի խօսքերին և ասում է՝ «վերոյիշեալ թղթակցութեան գրելու ոճից երևում է՝ որ նա հայի ձեռքով է գրուած»:

Բայց եթէ երևում է որ «Մեղու»ի թղթակցութիւնը հայի ձեռքովն է գրած «Դրօէրա»-ի նկատողութիւն էլ պարզ է՝ որ անպայման վրացու գրչին է պատկանում:

Հայոց «Մշակ»ը յաճախ գրել է անկեղծ և արդարացի յօդուածներ հայ-վրացական յարաբերութիւնների մասին, բայց նոյն «Մշակ»ը երբեմն իրան թոյլ է տուել տարօրինակ մտքեր, ինչպէս վերս էլ տեսան ընթերցողները, երբ Թիֆլիսում հիմնւում էր վրաց ազնուականների բանկը, «Մշակ»ը տպեց նաև մակ հակառակ բանկի:

«Դրօէրա»ն առաջնորդող յօդուածում (C) «ինչո՞ւ է կոկոսում Մշակը վերնագրով» պատասխանեց այդ յօդուածին. Հայոց «Մշակ» լրագրում մի անգլուխ և իզուր ծամածռած յօդուած կարդացի Թիֆլիսի ազնուականների բանկի մասին, գրում է հեղինակը, կարդացի և ինձ ու ինձ հարց տուի թէ՛ ինչո՞ւ է գրել սրա գրողը այս յօդուածը և կամ յարգելի խմբագրութիւնը ինչ նպատակով է տպել այն: Եթէ ես յարգելիս չը լինէի «Մշակ»ի խմբագրութիւնը, չառ բան կը մտածէի», բայց քանի որ գիտեմ՝ որ «Մշակ»ի խմբագրութիւնը արժանի է յարգանքի, այս պատճառով իմ մտածմունքների հոսանքի ուղղութիւնը փոխեցի, հետո՞ւ քչելով ինձանից սև մտքեր: Այսպիսի ծաղրական ոճով է գրուած ամբողջ յօդուածը: Հեղինակը մեղադրում է հայոց լրագրին, որ նա ստեր է գրում, իբր թէ ապագայ բանկը միայն ազնուականների պարտքը կը տայ և բանկը կունենայ պաշտօնական գնահատողներ: «Մշակ»ը կրկնում է՝ մեր իշխան ազնուականները իրանց անհաշիւ անտեսութեամբ, իրանց շոտյու-

թեամբ մինչև այնտեղ հասցրին, որ ինչ ունէին բոլորը գրաւ գրեցին, հիմա նրանց գրութիւնը վերին աստիճանի ցաւալի է: Գուցէ և ուղիղ լինի այս բոլորը, բայց յարգելի «Մշակ» քո մէջ չենք նկատում այդպիսի մի ցաւակցութիւն: Դու այնպէս ես խօսում, կարծես ուրախանալիս լինես... («Դր.» 1874 թ. 13 սեպտ.):

Նոյն տեսակ ծաղրական նամակ ենք կարդում «Դրօքբայ»-ի 1877 թուականի № 44 (գրել է մի իմէրէթցի՝ Ա-սի) «մշակի խմբագիր Արծրունին եղև է Գութայիսում, չի հաւանել Գութայիսի ճանապարհը, Գութայիսի կեղտոտութիւնը և ասում է. «Այն տեղ, որտեղ ապրում են իմերէթցիք և հրէաներ, ինչ կարող ենք սպասել կեղտոտութիւնից աւել»: «Այս խօսքերը» շարունակում է պ. Ա. «մենք անպատասխան չէինք թողնի, եթէ համոզուած չը լինենք նրա անկեղծութեան մէջ եւ նրա այս անկեղծութիւնը հաստատում է նրանով որ իր ազգի վերաբերմամբ էլ անկեղծօրէն խոստովանում է. «ես ամաչում եմ իմ հայութիւնից... չեմ սիրում հայութիւն... այսպէս է գտնատուում պ. խմբագիրը և մեզ էլ նրա բարեկամեցողներին ոչինչ չի մնում այլ եւս ասելու, ըստ հնաւանդ սովորութեան: «Մշակին» և նրա խմբագրին. վայ, վայ, վայ, վույ, վույ, վույ... հօ—հօհօ:

Այս փոքրիկ փաստերը նորից էլ մի անգամ գեղեցիկ կերպով բնորոշում են հայ—վրացիական այսօրուայ յարաբերութիւնները: Ամօթ է այսպիսի թերահաւատութիւն և թշնամական զգացմունքներ տածել դէպի իրար: Միթէ հային պիտի ուրախացնէ վրաց իշխանի կամ ազնուականի աղքատանալը, կամ վրացի մահմեդականների այլասեռումը: Կամ միթէ վրացիք այսպէս պիտի ծաղրեն հայութիւնը և զուրկ պիտի լինեն ամեն տեսակ յարգանքից դէպի նրանց:

Եթէ մեր անհամաձայնութիւնը ունի իր հիմքը, այս բանը երբէք չը պիտի մոռացնի մեզ, թէ ինչ կայ այդ անհամաձայնութիւնից այն կողմը և երբէք չը պիտի մոռացնի մեր մէջ յարգանք դէպի միմեանց ազգայնական անձնաւորութիւնները: Ոչ «Մշակը», և ոչ հայութիւնը ընդհանրապէս չեն գնալ ընդդէմ վրացիներին: Եթէ երբեմն հայ լրագիրը թոյլ է տուել իրան ասելու մի բան հակառակ մեր շահերի, եթէ մի քանի հայ ցանկացել են վրացիներին «ուտել», այդ դեռ եւս չի արտայայտում ոչ «Մշակի» ուղղութիւնը առհասարակ և ոչ ամբողջ հայութեան ձգտումները: Հայ ազգի գոյութիւնը չի նշանակում վրաց ազգի անոնցապստում: Այս բանը հասկանում են վրացիները և միթէ հայերի մէջ չը կան այնպիսի հասկացող ինտելիգենտ-

ներ, որոնք կաբող լինեն հասկանալ նոյն բանը... Ո՞վ է այն վրացին՝ որ չ'ընդգիմանայ այն հային, որը պատրաստուել է արտաքսելու վրացիներին Թիֆլիսի ինքնավարութիւնից և չի պախարակի այն հայի վարմունքը, որ մի տեղ եկեղեցու պատի վրայից կը ջնջէ վրացերէն արձանագրութիւնը և վերան հայերէն կը գրէ «բարձրացնելու» համար Մեծ Արմենիան: Բայց մի՞թէ այստեղից այն է գուրս գալիս, որ մերժենք միմեանց արժանաւորութիւնները և ցանկանալիս ու ուրախանալիս ինքեք միմեանց կորստի համար և կամ ծաղրենք իրար...:

Հայրենասիրութիւնը լաւ բան է, բայց ով որ չափից դուրս կը սրէ հայրենասիրական նետը, ինքն էլ նետահար կը լինի, լինի նա հայ, լինի նա վրացի միւսեւոյն է, մէկ է պատմութեան համար:

Եթէ մեր գրականութեան մէջ յաճախ է պատահում, որ անպատուել և ծաղրի է ենթարկուել հայութիւնը, միւս կողմից կը հանդիպէք և այն, որ իսկական արմենօֆոբները անգամ, որոնք տեղի և անտեղի յաճախ մեղադրել են հայերին, — երբեմն յարգանքով են յիշում նոյն հայերին և մատնացոյց են անում նրանց թանկագին առաւելութիւնները ու արժանաւորութիւնները: Հազիւ կը պատահի որեւէ վրացի գրող ցոյց տայ մեր պակասութիւններն այնպէս, որ իսկոյն մատնացոյց չանէ հայերին ասելով, ահա նրանք զուրկ են այդ պակասութիւնից: Մենք տգէտ ենք, ասում են նրանք, զուրկ ենք մլութիւնից, իսկ հայերը չափից դուրս սօլիդար ազգ են: Մենք անտարբեր ենք դէպի հասարակական ինտերեսները, այն ինչ հայերը չատ են սիրում հասարակական գործը:

Նոյն-իսկ «Իվերես»-ի մէջ, որ այսօր չափից դուրս բարկացած է հայերի վրայ և կարծում է որ մեր բոլոր դժբախտութիւնները հայերից են առաջանում, նոյն այդ «Իվերես»-ի մէջ կը կարգաք հետեւեալ խօսքերը. «հայերից խելք սովորենք»: Այսօր դժուարութեամբ կը հանդիպէք այնպիսի վրացու, որ ինչքան էլ պախարակելու լինի հային, վերջը դարձեալ չ'աւելացնի. «բայց և այնպէս խելացի ժողովուրդ են»:

Ի՞նչով պիտի բացատրենք այսպիսի հակասութիւն վրացի գրողների դատողութիւնների մէջ դէպի հայերը: Որ մի կողմից հայերը բոլորովին անպէտք ազգ են, այն ինչ միւս կողմից հաւանելի այնպիսի մի ազգ, որոնց պիտի նմանուենք վրացիք: Մեր կարծիքով, սրա գլխաւոր պատճառն այն է, որ առաջին տեսակի նամակները գրուած են էֆֆիկտի ազդեցութեան տակ, անպատուած ազդութեան ինքնասիրութեան ժամանակ, երբ վրացի գրողը դէմ առ դէմ տեսնում է, թէ ինչպէս հայը

ոտնատակ է անում վրայու շահերը, նրա սրտի մէջ զարթնում է զարհուրելի ատելութիւն դէպի հայը և այդ ժամանակ նա ուրանում է հայի մէջ ամեն տեսակ արժանաւորութիւն։ Այս կուրութեան ժամանակ նա մոռանում է իր նախկին փորձառութիւնը, մոռանում է, ինչ որ առաջ տեսել և շատ անգամ լսել է, մոռանում է այն, ինչ բանի մէջ, որ համոզուած է խոր կերպով, այն է որ իր հարեւան ազգը ծաղրուելու արժանի չէ և իր մէջ ունի շատ այնպիսի յատկութիւններ, որոնք կարող են պատիւ բերել ամեն մի ազգի։

Մենք կողմնակից չենք հայերին իդէալացնելուն՝ ինքը հայ գրողն էլ լաւ է բնորոշել իր պակասութիւնները, բայց չը պիտի խլիւք ազգից նրա լիակատար սեփականութիւնները։ Վրաց գրականութեան մէջ սկզբից նկատուում է յարգանք դէպի հայը, յաճախ այդ յարգանքը չի նկատուում բոլորովին։ Ուրիշ ուղղութիւններով, ուրիշ մօթերով և զատողութիւններով ծածկուած, և պահուած էր լինում ինչ որ հեռաւոր խորութեան մէջ, բայց նա միեւնոյն ժամանակ երբեք չէր մեռնում և միշտ կրում էր իր մէջ երբեմն գիտակցաբար, իսկ երբեմն անգիտակցաբար հայ վրացական միութեան գաղափարը, այդ գաղափարը, այդ գաղափարի զարգացումն և այսօր նա պատրաստում է այդ միութեան մարմնացումն, քանի որ միայն փոխադարձ յարգանքն է գոյութիւն տալիս միութեանը։

«Դրօժբա»-ն այնպիսի լրագիր էր, որ չէր ենթարկուում ոչ մի կանխակալ կարծիքի և ուղղակի նայում էր ճշմարտութեան, ինչպէս որ պիտի լինէր նա «Դրօժբա»-ն մատնացոյց աւրա վրաց-հայկական և ընդհանրապէս կովկասեան ազգութիւնների միութեան անհրաժեշտութեան վրայ, միշտ աչքի առաջ ունէր այդ միութիւնը, բայց սրա հետ միասին չէր փակում աչքերը այսօրուայ մեր անհամաձայնութեան և մրցման դիմաց։ Բարկայած հայերի անմիտ և անարդար վարմունքներից, նա բնորում էր ինչ որ մարդկանց կարծիքներ թէ՛ հայերը առանց բնաւորութեան և ընկած ժողովուրդ են, որը չի ունեցել ոչ անցեալ և չի էլ ունենայ ապագայ։ Բայց այսպիսի յօգուածները սակաւ են «Դրօժբա»-ի մէջ։ Նա տեսլի յաճախ յարգանքով էր յիշում հայերին և միշտ դարձնում էր վրաց հասարակութեան ուշադրութիւնը հայերի արժանաւորութիւնների և յառաջադիմութեան վրայ։ «Դրօժբա»-ի 1869 թ. № 49-ում առաջնորդող յօդուածի մէջ կարդում ենք՝ «նախ ազգի մի մասը—աւելի ունեւոր—գնում է առաջ, ինչպէս լուսաւորութեան մէջ, այնպէս և կեանքում։ Յետոյ այս լուսաւորուած մասը ունեցել է ազդեցութիւն ուրիշների վրայ իր վարմունքներով և խօսքերով և

այդպիսով ամբողջ ազգը շարժուել է առաջ. պատմական այս օրէնքը չ'արդարապէս մեր վերաբերմամբ, ազգը և նրա յառաջագիւծութիւնը հիմնական մեր լուսաւորուած հասարակութեան ուշադրութիւնը չի գրաւում: Բոլորովին այլ է հայերի մէջ, լուսաւորուած և ունեւոր հայերը բաց են անում իրանց ծախսով ժողովրդական ուսումնարաններ, արհեստագիտական դպրոցներ և մեծայնում են համալսարանների՝ մէջ երիտապարզ մարդկանց թիւը և այդպիսով պատրաստում են հասարակութեան ասպագայ պիտանի անդամներ:

1873 թուի № 39 առաջնորդողում Ն.-Սկաւտել (Նիկողաձէ) բերում է տեղեկութիւններ հայոց ուսումնարանների մասին և ասում է. «Ընթերցողը չը պիտի մոռանայ, որ բոլոր այս ուսումնարանները հիմնել են հայերը իրանց սեփական ջանքով ու աշխատանքով առանց ուրիշի օգնութեան այն նպատակով, որ պապական լեզուն չը մոռանան, չը կորցնեն իրանց ազգութիւնը և գեղեցկացնեն... Այնպէս միք մոռանայ, որ հայ երիտասարդութիւնը մեծ արտացաւութեամբ է զբաղւում ուսումնարանական գործով... Այս բարի գործի մէջ համարեա բոլոր հայերը համաձայն և միացած են... Այս մէկ հարցում նրանք միտ համաձայն և միասիրտ եղբայրակիցներ են իրար, այն է—«մեր ուսումնարանները պիտի տարածենք, մեր լեզուն պիտի պահպանենք»:

Պ. Ակակի՝ որ շատ անգամ դառն խօսքեր է գրել հայոց մասին, հետեւեալ կերպով է համեմատում միմիանց հետ հայերին և վրացիներին. «Եթէ վրացի չը լինէի, մեծապէս սիրող և յարգող պիտի լինէի Վրաստանի հային. Վրաստանից դուրս այսօր էլ հաւանում եմ նրանց, քանի որ չեմ կարող չը գնահատել նրանց արժանաւորութիւնները. նրանք հասկանում են, թէ ինչ բան է հայրենասիրութիւնը և չեն մոռանում իրանց ազգութիւնը. Հազիւ կը պատահէք այնպիսի հայի, որ սառնասիրտ լինէր և կարողութեան չափ օգուտ չը տար իր հասարակական գործին»... Կրկնում եմ, հայ որ լինէի, կ'աշխատէի և կը հիանայի, որ ամեն մի հայ տեսնէի հարստացած և բարձրացած, քանի որ կը գիտենայի, որ նա իր մեծութեամբ և հարստութեամբ օգտակար կը լինի հասարակական գործին: Բայց քանի որ վրացի եմ, այնքան էլ դուր չի գալի վրացու բախտաւորութիւնը: Գիտեմ, որ չէն հարստացած վրացին ոչ թէ որեւէ օգուտ կը տայ հայրեն-

*) Այն ինչ մենք վրացիներս ոչինչ չենք շինում և մոռանում ենք մեր լեզուն, գանդատում էր Ակակին:

նիքին, այլ մինչև անգամ կը վնաս է նրան. («Եր.» 1880 № 29):

Ինչպէս ասացինք վերև, յարգանքի հողի վրայ կը բուսնի համերաշխութիւն և միութիւն: Որտեղ կայ փոխադարձ յարգանք, այնտեղ անպատճառ կը ծնուի միութեան ցանկութիւնը: Բաւական չէ միայն, որ մարդիկ սպրեւն միեմոյն պայմանների մէջ, ոչ ոք չի միանայ նրա հետ, ում չի յարգում.:

Կար ժամանակ, երբ հայը համարեա չէր զանազանում իրան վրացուց: Երկուսն էլ մեկնոյն վրացի թագաւորի հպատակներն էին, երկուսն էլ վրացեւէն էին խօսում, ապրում էին միասին, ունէին միեմոյն շահերը: Գիւղի մէջ հայը վրացու նման հողի մշակն էր, և թէպէտ քաղաքների մէջ գլխաւորապէս հայը արհեստաւոր էր և վաճառական, բայց քանի որ գոյութիւն ունէին ֆէօդալական կարգեր, և ընտանեկան տնտեսութիւնն էր զարգացած, քաղաքի վաճառականները և արհեստաւորները չունէին այնպիսի մի դեր կեանքի մէջ, որ իրանց հայութեամբ որևէ նկատելի ազդեցութիւն ունենային: Սրա հետ ի նկատի է առնուելու և այն, որ մինչև Ռուսիայի հետ միանալը, երբ Վրաստանի մէջ կար վրաց կառավարութիւնը և չուրջ գոյութիւն ունէր միայն վրացի չրջանը, հայերը ոչ միայն ստիպմամբ, այլ ինքնընտրեալն էին ընդունում էին ամեն բան, ինչ վրացական եւ, միանում էին վրացիների հետ (երբեմն գուցէ և հաշուով անելիս լինէին այդ բանը). նրանք եթէ նոյն իսկ յոռեկանային էլ, չէին կարող ընդգրկմանով վրացականին եւ վրացիութեան, չունէին դրա համար ոյժ, ձեռքին չը կար այն էլեմենտը, որով գիմարէին վրաց սպիւնդութեան:

Վրաստանի՝ Ռուսաստանի հետ միանալը բոլորովին փոխեց մեր կեանքը և ուրիշ հիմքեր դրաւ հայ-վրացական փոխադարձ յարաբերութիւնների տակ: Վերջ դրուեց վրաց կառավարութեան և հիմնուեց ռուսաց, վերջ դրուեց առանձնացած, մի չրջանի և դառաւ երկու՝ ռուսաց—և վրաց, եթէ առաջ հայը ենթարկուած էր մի չրջանի, հիմա մի չրջանը համեմատեց միւսի հետ, մէկի ինչութիւնը միւսի ինչութեան հետ և առաջ բերաւ նաև իր սեփական ինչութիւնը: Կայ վրացի, կայ ռուս, կայ նաև հայը: Նոր ժամանակին հետեւց դասակարգերի և կոչման դասաւորութիւնը.—մեռաւ ֆէօդալականութիւն, վերջ դրուեց սահմանափակ կեանքին, (և ընտանեկան տնտեսութեան համեմատաբար), սրա փոխարէն առաջ եկաւ. կապիտալիստական արդիւնաբերութիւն, աշխատանքը բաժանուեց, գիւղ և քաղաքը հեռացան իրարից արդիւնաբերութեամբ, առաջ եկան

վաճառական և արհեստաւոր, որոնք հրամայող դատան այսօր-
ուայ կեանքումս Գանի որ էն գլխից էլ վաճառական արհեստա-
ւորներ թիֆլիսի նահանգում գլխաւորապէս հայերն էին, հիմա
էլ կապիտալիստական արդիւնաբերութիւնը զարգայաւ նրանց
ձեռքում և քանի որ վաճառական արհեստաւորը տէր է, հայ—
վաճառական արհեստաւորի տէր դառնալը մեղանում տուեց
առանձնակի ուղղութիւն մեր կեանքին՝ Սրա հետ միասին ա-
ռաջ էր գնում Վրաստանի ընդհանուր լուսաւորութիւնը։ Մենք
մօտեցանք Եւրոպային, բացուեցան մեզանում ուսումնարանները,
տարածուեց ուսումը ժողովրդի մէջ, հեշտացան հազորդակցու-
թեան ճանապարհները, բացուեցան բազմաթիւ ասպարէզներ՝
մարդու գործունէութեան համար Կովկասի այլ և այլ էլէմենտները
զարկուեցան իրար, այս բոլորին հետեւեց ազգայնական ինքնա-
նաւանշութիւնը, ազգայնական ես-ի զարգացումը Կովկասի մէջ։
Ահա սրանք են երեք գլխաւոր մօմէնտներ, մեր կարծիքով,
հայ-վրացական հարցում՝ տաճնեւիտներորդ դարում։

Հայ-վրացական միութիւնը գոյութիւն ունէր հին Վրաս-
տանում, բայց այդ միութիւնը միակողմանի էր՝—այնտեղ չը
կար միութիւն երկու հաւասար կողմի, այլ միայն կային վրա-
ցիք և հայ-վրացիք, կար մի վրացիութիւն։ Այսօր այդ միութիւնը
խախտուած է։ Եթէ առաջ գոյութիւն ունէին հայեր, իբրեւ
օտար անդամներ Վրաստանի, կամ Գեանջայի խանութեան, կամ
ուրիշների՝ հպատակեցրուած էին նրանց ազդեցութեան *) այ-
սօր հայերը բոլորովին համահաւասար են ուրիշ տոհմերի ան-
դամների հետ, և եթէ առաջ գոյութիւն ունէր առանձնացած
Վրաստանը, Գեանջան, Բազու, —այսօր առաջին տեղը բռնեց
ընդհանուրի համար Կովկասը, և, եթէ գոյութիւն ունէր անուն
վրացի, ծնուեց 'նոր անուն-Կովկասեցի։ Առաջուայ միութիւնը
խախտուեց և շարունակուում է խախտուել։ Առանձնացան վրա-
ցիք և հայեր, բայց դա չի նշանակում, որ այդ առանձնութիւնը
կը շարունակուի և ապագայում։ Հայ—վրացական միութեան
հողը ոչ երեւի և այսօր է կազմուել, այլ պատրաստուել է դա-
րերի ընթացքում։ Բայց այդ միութիւնը ոչ թէ պիտի լինի (և

*) Ուղիղ է, այսօր էլ մեծ է վրաց շրջանի ազդեցութիւնը հայերի
վրայ, բայց հետզհետէ զարգանում է հայերի տեղական շրջանը, որ այ-
սօր գլխաւորապէս կազմում են հայ գրողները։ Կովկասի ազգութիւնները
անպատճառ կունենան միմեանց վրայ ազդեցութիւն, բայց այս փոխա-
դարձ ազդեցութիւնը պիտի լինի բոլորովին ազատ, մէկը պիտի ընդունէ
միւսի բնաւորութիւնը, սովորութիւնները, կուլտուրան իր լիակատար
կամքով։

չի էլ լինի) առաջուայ միութիւն—վրացիութիւն, այլ միութիւն համահաւասար իրաւունքների տէր վրացիների և հայերի *):

Ի հարկէ վրացիների համար (ինչպէս նաեւ հայերի և ուրիշների համար էլ) այսօր գլխաւոր նպատակը կայանում է նրանում, որ ներսից ամրանանք, զարգանանք, ինքնաճանաչութեան հասցենք ժողովրդին, բարեխաւք նրա տնտեսական դրութիւնը. մեր ներսինը-ոյժ է և գլխաւոր ոյժ...

Դառնանք մեր «Դրօշբառ»-ին: Ուղիղ է, երբեմն «Դրօշբառ» պաշտպանում էր հին միութիւնը, բայց ընդհանրապէս նա կողմնակից էր նոր, համահաւասար իրաւունքներով միութեան: Մենք արդէն գիտենք, որ Թիֆլիսի ընտրութիւնների ժամանակ «Դրօշբառ» միութեան խորհուրդ էր տալիս հայ-վրացիներին, միայն յոյժերով, գրում էր նա, հոգանք ընդհանուր գործը: «Դրօշբառ»-ի և «Մշակ»-ի խմբագրութիւնների շուրջը գոյութիւն ունէր երիտասարդ հայ և վրացի նեղ շրջան, որ յաճախ գործում էր միասին, վրաց-հայկական միութիւն էր փայփայում և այդ միութեան գործին էր ծառայում. նրանք միայն լրագրողների մէջ չէին գրում միութեան մասին, այլ և ունէին ընդհանուր շրջան, գործնական գործունէութեան համար:

1869 թ. 49 №-ի առաջնորդողի հեղինակը յայտնելով այն լուրը, թէ հայերը սեփական թատրոն են կամենում չինել Թիֆլիսում՝ ասում է. «Եթէ այս լուրը ուղիղ է, վրաց առաջաւոր հասարակութեան միջոց է տրւում երեւցնելու իր հոգացողութիւնը հասարակական գործի համար: Մենք լսեցինք, որ այդ գործի գլուխ անդնողները մեծ հաճութեամբ կը միանան վրացիների հետ նոր թատրոնը կազմակերպելու համար և համաձայն են ընդհանուր թատրոն չինելու, եթէ վրացիք իրանց կողմից կընդունեն սկզբից որեւէ մասնակցութիւն այս գործում և նիւթապէս կ'օգնեն: Ուրեմն մեր հասարակութիւնիցն է կախում հիմա երեւցնելու իր գլուխը և աջակցելու սկզբից թատրոնի հիմնարկութեան... Ընդհանուր թատրոնը ի միջի այլոց և նրա համար է ցանկալի, որ նա կը մօտեցնէ մեզ (վրացիներին և հայերին) միմեանց: Հայերը ցանկանում են ոչ միայն ընդհանուր թատրոն կառուցանել, այլ և հայ դերասանների միջոցով անգամ մտածում էին վրաց ներկայացումներ տալ: 1874 թ. Մանթաշեւ և ընկ.՝ մտադրուեց կառուցանելու հայ թատրոնը և վարձել-հայ դերասաններին. «Բացի հայ դերասաններից—գրում է «Դրօշբառ»—ցանկանում է նաեւ գտնել

*) Ճնորդ-Պարցելի № 1916.

երկու-երեք վրացի դերասան, որպէս զի աջակէն մեր լեզու իմացող դերասաններին և այլսլիսով միջոց ստան ներկայայնելու նաեւ վրացերէն պիէսներ»։—«Կարծում ենք այստեղ աւելորդ պիտի լինի յայտնելու մեր համակրութիւնը», այսպէս է վերջացնում լրագիրը։

1873 թ. Նոյեմբերին ոմն Ռուկօ, որը իրան կոչում էր նաեւ Société generaleի ներկայացուցիչ, մտադիր էր Թիֆլիսի ինքնավարութիւնից գազի և ջրանցքի շինելու գործը վերցնել Ն. Նիկալաձէ կասկած տարաւ այդ «ընկերութեան» և Ռուկօի վերաբերմամբ ու «Դրօէբա»-ի անունով նախ Պարիզում, իսկ յետոյ Լօնդոնում հարցրաւ, թէ արդեօք այնտեղ գոյութիւն ունի այդպիսի մի «ընկերութիւն» թէ ոչ։ Երկու քաղաքից էլ պատասխան ստացաւ, որ այդպիսի մի ընկերութիւն գոյութիւն չունի այն տեղերը։ Այս ստացուած տեղեկութիւնները, իբրեւ յաւելում, բաժանուեցան «Դրօէբա»-ի և «Մաակ»-ի բաժանորդներին։ Ընդհանրապէս, թէպէտ Դումայի մէջ հայերի մեծամասնութիւնը դէմ էր վրացիներին, բայց կային մի քանի հայեր, որոնք միասին էին գործում «Դրօէբա»-ի խմբագրութեան անդամների հետ։

Պիտի յիշենք և այնպիսի մանր փաստեր, որոնք թէպէտ և մանր են, բայց լաւ են սրտչում «Դրօէբա»-ի ուղղութիւնը հայ վրացական հարցի մէջ. այս մանր փաստերը սրունք են. «Դրօէբա»-ի մէջ յաճախ պատահում է հայ լրագիրներից և յատկապէս «Մշակ»-ից արտատպած լուրեր, տեղեկութիւններ հայ գրականութեան, թատրոնի և կեանքի վերաբերեալ։

1876 թ. լրացաւ «Դրօէբա»-ի գոյութեան տասնամեակը. այս դէպքի ստիժիւ ճաշ արուեց, որին մասնակեցին, ի միջի այլոց հայերը—Գր. Արծրունի, Ար. Յովհաննիսեան, Գաբր. Սունդուկեանց և դերասան Չմշկեան։ Ճաշի ժամանակ պ. Ա. Յովհաննիսեան ասաց. «... Ոյժը միութեան մէջ... Մենք՝ ներկայացուցիչներ վրացի և հայ ժողովրդի, հաւաքուել ենք այսօր այստեղ, տօնելու վրաց լրագրի տասնամեակը։ Պարոններ, ամենքդ համաձայն կը լինիք ինձ հետ, որ այդ մեր միութեան մէջն է ոյժ։ Ուղիղ է, առայժմ փոքր, բայց այնպիսի, որ ապագայում կարող է մեծանալ»...

Հայերը լաւ էին տեսնում, որ թէպէտ «Դրօէբան» երբեմն երբեմն հայերի հակառակն էր գրում, բայց այդ բանը չէր ուղղուած ամբողջ հայութեան դէմ, և Ս. Մեսխի և Նրա օրգանը անկեղծ և խոր ցանկացողներ էին վրաց-հայկական եղբայրութեան։ Այս երևոյթի վրայ ուշադրութիւն դարձրեց նաև պ. Չմշկեան և ասաց. «Ես ցանկանում եմ շնորհակալութիւն յայտ-

նել «Դրօժբառ»-ին այն համակրութեան համար, որ նա յոյց էր տալիս, երբ խօսքը լինում էր հայ-վրացական թատրոնի մասին: («Դր.» 1876 թ. № 24):

Այս գրախփաստերը աւելի պարզ յոյց են տալիս, թէ որքան ուղիղ է «Դրօժբառ»-ի արտասանած խօսքերը, թէ ինչ ճանապարհի վրայ էր կանգնած այս լրագիրը հայ-վրացական փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ: Վերս, երբ բերում էինք այս լրագրի կարծիքները այլ և այլ երեւոյթի մասին, ամեն տեղ երևում էր, որ «Դրօժբառ» ծարաւում էր միութեան և եթէ պախարակում էր հայերի մի քանի վարմունքները, պախարակում էր որպէս վրաց ազգի անաղաւթ նեղողների վարմունքները: «Դրօժբառ» մէջ գրուած են յօդուածներ, ուղղակի այս երեւոյթի միութեան մասին: 1875 թ. ինչպէս այդ արդէն յիշած ունէինք, «Դրօժբառ» տղայ բարկացած մի նամակ, քաղաքային վարչութեան և մի ուսուցիչանոց հարկի (նալոյ) աճուրդ վերցնողների դէմ, ինչից և նեղացան հայերը: Այս մասին Ս. Մեսիսին գրում է. («Դր.» № 13)»... Մենք ոչ մի ժողովրդի թշնամի չենք և, ևս առաւել հայոց, քանի որ լաւ հասկանում ենք, որ ժողովուրդը բոլորովին անմեղ է այն յաճախ օրինակելի գործերում, որոնց հեղինակներ են նրանց ներկայացուցիչներից մի քանիսը: Լաւ գիտենք, որ մեք Կովկասի մեջ ամենքիս վրայ էլ ընդհանուր ուշախուրեան կամ չխուսքեան բախտն է ծանրացած. հասկանում ենք, որ մենք, միասին ապրողներս, պիտի քաջենք միմեանց լուծը. բայց մենք թշնամի ենք... բոլորին, ով նեղացնում է ժողովրդին, ով նուաստացնում է մարդուս մարդկային արժանաւորութիւնները: Մենք կարծում էինք և կարծում էլ ենք, որ այս բոլորի մէջ հայ լրագիրները և բոլոր իսկական հայերը կը համակրեն մեզ, որ նրանք էլ առում են այն, ինչ առում ենք մենք և սիրում են, ում սիրում ենք մենք: Ուրեմն էլ ինչու են բանակուիւ մղում մեզ հետ հայ լրագիրները, ինչու նեղացան մեզանից հայերը:

Ուղիղ է, «Դրօժբառ» միայն չը բարձրացրեց իր ձայնը ընդդէմ հայ վաճառականի, որը նեղում էր վրաց ժողովրդին, նա ընդդէմ էր և այն հայերին, որոնք արտաքսեցին վրացի ձայնաւորներին Թիֆլիսի դումայից, պախարակում ու կուում էր և նրանց դէմ, որոնք կամենում էին վրացիներին նուաստացնելով՝ Արմենիայի անունը մեծացնել, բայց միթէ իր ազգային ինքնուրոյնութեան պաշտպանելը հակառակ էր միութեան, և առաջաւոր հայեր, և հայ լրագիրներ չը պիտի աջակցեն վրացիներին, երբ որոնք պաշտպանում են իրանց արդար իրա-

ւունքը հայ բարբարոսներից: Մինք է մենք հայերի կողմը չը պիտի բռնենք, երբ նրանց անարդար կերպով վատարանում են մի քանի վրացիք: Սա ոչ թէ դէմ է միութեան, այլ, ընդհակառակը, այս բանն է ուղղակի պահանջում խսկական միութիւնը և սոլիդարական կապը:

Այս միութեան մասին կարական կերպով գրում էր Գ. Արծրունին 1879 թ. («Դր» № 13—16). «Այսօր Կովկասի այս կողմը բռնած ունեն երեք բնիկ լուսաւորութեան հետեւող ժողովուրդ—Վրացի կովկասեան սոսմը, հայ և թաթար սոսմեր: Այս երեք սոսմը այսօր Անդրկովկասի բնիկ բնակիչներ են, փոխադարձ օգնութեամբ կը շէնանան, միմեանց բեմամութեամբ կը կործանուեն...»

«Մեր Վրաստանի ժողովրդին և նրա առաջաւոր մարդկանց զբօշակի վրայ այսօր պիտի գրուած լինի հետեւեալը. «Փոխադարձ աջակցութիւն, փոխադարձ յարգանք, երեք ազգութեան համար էլ միատեղ հոգացողութիւն, եղբայրական կապ և միացած ոյժով և ներքին վատութեան ուղղելը *) որ այսպէս արգելք է լինում մեր բարեկեցութեան ճանապարհի առաջաւոր թաղութեանը...»

Սրանով կը վերջադնենք մեր նկատողութիւնները «Դրէօ-բայի» վերաբերմամբ: «Դրէօբան» տեսնում էր հայ-վրացական այսօրուայ անհամաձայնութիւնը, բայց տեսնում էր նաև աւելի խոր արմատացած միութիւնը, որը հետզհետէ մեծանալով, նկատելի տեղ կը բռնի մեր կեանքում:

Մեզանում մի քանիսները ասում են, թէ հայերը անկեղծ կողմնակիցներ չեն միութեան: Սա կարող էր լինել, եթէ հայերը չափից դուրս կարճ խելքի տէր և կամ առանց բնաւորութեան մի ազդ լինէին: Մենք չենք ենթադրում ոչ մէկը և ոչ միւսը և խոր կերպով հաւատում ենք առաջաւոր հայերի անկեղծութեան հայ-վրացական միութեան գործում **): Հաւատում ենք «Մշակի» հետեւեալ անկեղծ խօսքերին. (ապուեց «Կաւկազի» 1882 թ. № 165.). հայ լրագիրը նկատում է, որ վրաց գրականութեան մէջ չը կայ կրիտիկական ուղղութիւնը. վրացիք չափից դուրս տարուած են իրանց անցեալով և հերոսական գործերով. հարկաւոր է—ասում է նա—ուշադրութիւն դարձնել ժամանակակից հարցերի վրայ, այ, օրինակի համար,

*) Եւ արտաքին վարչութեանն էլ, կ'աւելացնենք մենք:

Ծան. Կալ.

**) Ինչ անենք, որ երբեմն տարօրինակ մտքեր և պրիտէնզիաներ են ծնում թէ մեր և թէ նրանց գլխներում:

Ծան. Կալ.

վրայինների մէջ փոքր չափով է տարածուած ուսումը, լուսաւորութիւնը... Վարող էինք հաւատացնել բոլորին, ասում է լրագիրը, որ այս խօսքերը ասել տուաւ անկեղծ և սրտակից քարեկամութեան զանկութիւնը դէպի վրայինները... Մի անգամ մենք պահանջում էինք, որ հայ ժողովրդական զպրօքներում սովորեցնէին վրայ լեզուն (որտեղ վրայիք և հայերը ապրում էին միասին), և թուրքերէն. (որտեղ հայեր և թուրքեր ապրում են խառն), որպէս զի մենք սովորէինք միասին, քանի որ մեր հարեւանները չունէին սեփական ուսումնարաններ: Վրայիք և թուրքեր, դուչէ և մի ժամանակ ըմբռնեն, թէ որքան անկեղծ էր մեր կարծիքը, իսկ հայերը—թէ որքան հարկաւոր էր մեր առաջարկութիւնը»...

Մենք հաւատում ենք այդ անկեղծութեան. որքան աւելի յաճախ կը խօսենք այսպիսի լեզուով, նոյնքան աւելի կը մօտենանք իրար և երկու կողմն էլ շահած կը լինենք:

—

Այստեղ չենք կարող անցողաբար չը նկատել մի քանի պարոնների վարմունքը, որոնք տարածում են լուրեր՝ մեր նախնիների վերաբերմամբ, իբր թէ մենք քարոզելիս լինենք միութիւնը հայերի հետ, թէկուզ այդ միութիւնը մեզ համար տնտեսապէս շնորհակար և համահաւասար լինի մեր տերրիտորիայից հեռացուելուն:

Ընդհակառակ, մենք միշտ, երբ խօսում ենք միութեան մասին, ի նկատի ունենք համահաւասար իրաւունքներով միութիւն, ընդգծելով միշտ համահաւասարութիւն խօսքը: Բազմիցս ասել ենք, որ եթէ երկու ազգի իրական շահերը պահանջում են միութիւն, այդ միութիւնը իրաւործելի է այնքան, որքան պահանջած կը լինեն փոխադարձ իրաւունքները և արժանաւորութիւնները:

Մեզանում կան այն տեսակ մարդիկ, որոնք չեն հաւատում մեր ազգերի միութեանը, ինչպէս և լինի զա և աշխատում են ամեն կերպ աղաւաղել մեր մտքերը և այդպիսով ոչնչացնել դէպի նրանց ունեցած հաւատը: Յետոյ ինչ են ուզում իրանք: Նրանց՝ այդ փառաւոր անցեալ և լուսաւոր ապագայ ունեցող վրացիներին (րայի նցանցից ուրիշները հօ վրայիններ չեն) և գլուխ յետ դրած պատրիարքներին, պատրիարքներին par excellence, ինչ լայն է մի ինչ որ հայերի և թուրքերի հետ միութիւն ունենալ: Նրանց վայել է միմիայն ազգայնութիւն և եթէ ուզում են միութիւն, այն էլ ուզում են այնպիսի մի միութիւն, որտեղ որ առաջնութիւնը նրանց լինի տուած: Նրանք «նացիօնալիստներ են» և այնպիսի «նացիօնա-

լիստներ», ինչպիսին են ֆրանսիացի անտևիտիստները և Ռուսիայի Սուվորինը, Կամարովը, Գրինգմուտ, Պալմա և ուրիշ շատերը։ Այսօր, եթէ այս մեր «նացիօնալիստները» մեղադրոււմ են Սուվորինին և ընկ. ազգակերութեան մէջ, մենք հաւատացած ենք, որ եթէ էգուց հանգամանքները միջոց տան նրանց (նացիօնալիստներին), նրանք եթէ գերազանցելու էլ չը լինեն Սուվորինին,—նրանցից էլ յետ չեն մնայ, ուրիշ ազգութիւնների վերաբերմամբ «հարկաւոր» միջոցներ ձեռք առնելու մէջ և եթէ այսօր անվստահարար են պահանջոււմ «էկօնօմիական» իրազաղ բոյկոդ հայերի դէմ, այն ժամանակ կը դիմէին աւելի սաստիկ միջոցների և հալածանք ու կոտորած կը սկսէին Կովկասի բոլոր ազգութիւնների հետ։

Մենք ոչ մի ընդհանուր բան չունենք այդ տեսակ «նացիօնալիզմի» հետ, այլ միշտ պախարակոււմ և կուռում ենք նրա հետ...

Բայց ոչ մի ժամանակ ազգայնութեան գոյութիւնը չենք դարձրել կուռք մեզ համար։ Մենք առաջնութիւնը տալիս ենք մարդկայնութեան և ոչ վրացիութեան։ Ազգութիւնը մեզ համար չէ նպատակ։ Նա միայն սանդուխտի մի աստիճան է դէպի բարձրագոյն միութիւնը, այն է՝ հասարակութիւնը։ Եթէ պաշտպանոււմ ենք ազգայնութիւնը... անոււմ ենք նրա համար, որպէս զի դրանով նպաստենք և աջակցենք ազգերի համերաշխութեան, մօտեցնենք մի ազգութիւնը—միւսին։ Մենք չենք ասոււմ, թէ որ մենք—վրացիներս չը լինենք, ամեն ինչ թող կըրակի կերակուր դառնայ։ Թող լինի վրացիութիւն, թող նա արիւրար պաշտպանէ իր իրաւունքները, թող նա զարգանայ, բայց նա պէտք է յիշի, որ նրանից դէն գոյութիւն ունի աւելի բարձր հասարակութիւն—Կովկաս և ամենամեծ հասարակութիւն—մարդկութիւն։ Այդ մարդկութիւնն է մեր Աստուածը, որի փառաբանութեան առաջ պիտի խոնարհի իր գլուխը վրացիութեան փառաբանութիւնը...

Մենք ներկայ էինք մի հայ ուսանողի թաղման, քահանան հայերէն էր պատարագ մատուցանոււմ, այն ինչ մայրը վրացերէն էր ողբոււմ իր որդուն։ Միթէ կարող էր պատահել մի այնպիսի վրացի, որի չօվինիստական սիրտը լցնէր ուրախութեամբ նրա համար, որ հայը վրացեօն էր ողբոււմ և կամ այնպիսի հայը, որ պախարակէր մօրը դրա համար, որ նա հայ է, բայց ոչ հայեօն էր ողբոււմ իր սիրած որդու գիակի վրայ։ Եթէ գտնուէին այդպիսի անբարոյական ընկած վրացի կամ հայ, զրանք վրասից աւելի ոչինչ չեն կարող բերել իրանց ազգու-

թեան, և ամեն մի աղգութիւն պիտի պախարակէ և հալածէ իր շրջանից այգպիսի անձնաւորութիւններին:

Ի՞նչ տեղ պիտի ունենան այգպիսի արցունքների առաջ աղգութիւնը:

Կայ ընդհանուր մարդկային ողբ, որը պիտի միացնի մարդկանց:

... Մենք խոր համոզուած ենք, որ միութիւնը վաղ թէ ուշ կը հպատակեցնէ իրան ինչպէս հայ, նոյնպէս և վրացի շօվինիստներին:

Ահա մեր հաւատը և հայեացքը: Բարկութեան բողոքներին դուրս երբեմն անարդար վարուենք կամ հայի և կամ վրացու հետ, կարող է պատահել, որ սխալուենք, բայց մեր կեանքի մէջ միշտ կը տիրապետենք այդ միութեան իդէալը:

Մենք չենք փախչում ոչ ոքի կրիտիկայից: Թող ուղիղ ըմբռնեն մեր միտքը և այնուհետև ի՞նչ որ ուզում են թող գըրեն...

Վրայ. թարգմ. Դ. ԳԱԼՍՏԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Դա մի անսպասելի, չմեղնող հեռագիր էր, որ մեզ հասավ էջմիածնից, Դեկտեմբերի 16-ին այնպես, կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ՝ վախճանուելէ մեր թերթի տաղանդաւոր աշխատակից՝ երիտասարդ Վահան Նալբանդեանը:

Մարդկային ճակատագրի այս արտասուելի անհաստատութիւնը և նրա այս անողոր քմահաճ խաղը անդամ յոյսերով, յոյզերով ղեղուն կեանքերի հետ մեզ ըմբոստացնում է և կատարուած ողբալի իրողութեան հետ հաշտուել չենք կարողանում: Ո՞վ կարող էր սպասել, թէ այդ գեղեցիկ և լաւ սկսուած կեանքը այդ աստիճան կարճատեւ, այդպէս վաղանցուկ է:

Վահան Նալբանդեանի ցաւալի մահով հայ հասարակութիւնը կորցնում է իր մի լաւագոյն անդամին. հայ գրական անդաստանը, որ հմուտ ձեռքերի այնպէս կարօտ է, ղրկւում է մի լաւ մշակից, և մեր թերթը մասնաւորապէս իր աշխատակիցների շարքի մէջ տեսնում է մի զգալի պտրապ:

Նւ որպիսի դժուարութիւններով ու զսհարկութիւններով պատրաստուած մի կեանք էր այն, որ սկսել էր տալ իր փայլուն պտուղները: Վահան Նալբանդեանը ծնուել է Վանում 1876 թուին, նոյեմբերի 10-ին, սկզբնական կրթութիւնը ստացել է հայրենի քաղաքում, ապա, երբ ծնողները դադրել են Ռուսաստան, նա 1888-ին մտել է Ներս. դպրանոց 12 տար. հասակում: Իբրեւ ամենաառաջադէմ աշակերտներից մինը, աւարտելով յիշեալ դպրանոցը, Նալբանդեան 1894 թուին Քամոյենց եկեղեցու նպաստով անցավ Գերմանիա՝ բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու համար: Նա ուսանում էր գլխաւորապէս Լայպցիգում, ուր և լսում էր գրական-սլաւոմական և փիլիսոփայական առարկաները: Ուսանողական տարիները այդ բարեկից և շիտակ երիտասարդի համար անդուլ, աշխատանքի և տքնու-

թեան տարիներ եղան ի մեծ հիացումն իր ընկերների և ուսուցիչների Աւարտելով իր ուսումը որպէս փիլիսոփայութեան դոկտոր, երիտասարդ Նալբանդեան 1901 թուին վերադարձաւ Թիֆլիս, ուր աշխատակցում էր «Մշակին» և «Մուրճին»։ Նրա մի ուսումնասիրութիւնը՝ Խոսէնի մասին, որ տպագրուեց մեր թերթում և որի վերջին մասը տալիս ենք ներկայ համարում՝ մի ուշադրաւ գրական-քննադատական աշխատանք է և վկայում է հեղինակի լուրջ մտաւոր պատրաստութիւնը, կիրթ ճաշակը և աղնիւ, մարդասէր տենդենցիաները։

Սնցկալ տարի «Մշակում» նրա գրած թատրոնական և միտունագրական տեսութիւնները միանգամից նրա վրայ դարձրին հասարակութեան լրջմիտ մասի խորին ուշադրութիւնը և նրա անուանը կապեցին շատ քաղցր յոյսեր։ Այս հայերէն աշխատութիւններից դուրս նա գրել է նաև գերմաներէն իր դիւսերտացիան պատմաբան Բանկէի մասին „Leopold von Ranke's Bildungsjahre und Geschichtsauffassung“ վերնագրի տակ։ Այս տարի սեպտեմբերին նա սիրով ընդունեց Էջմիածնի ճեմարանի վարչութեան հրաւերը, իբրեւ ուսուցիչ, որովհետև նա նպատակ ունէր, օգտուելով այնտեղի հարուստ գրադարանից, հայոց պատմութեան մի լուրջ ուսումնասիրութիւն կատարել։

Եւ այդ բոլոր զեղեցիկ յոյսերը այսօր անողորմ մահուան մի հարուածով մնացին անկատար։ Այս անակնկալ և արտասուալից մահը, խորին վիշտ պիտի պատճառի ոչ միայն նրա մերձաւորներին, այլ և իր բոլոր ծանօթներին և մանաւանդ նրա մօտիկ ընկերներին։ Ամեն տեղ նա ընդհանուրի սիրելին էր, իր քաղցր բնաւ սրութեամբ, իր լրջութեամբ, իր ընկերսիրութեամբ և իր անսպասան շիտակութեամբ։

Որպիսի տխուր զուգադիպութիւն! զեռ անցեալ տարի այս օրերում, երբ նա «Մշակում» հրատարակեց իր մի ուսումնասիրութիւնը Դուրեանի մասին, ո՞վ կարող էր կարծել, թէ նա էլ մի Դուրեան է, մի բուրայից, բայց վաղանցուկ ծաղիկ, որի վրայ չուտով փչելու է մահաշունչ քամին։

Անկարելի է անդառնալի տառջ խոհարհեցնում ենք մեր պլուխը և նրա ծնողներին ու մերձաւորներին խնդրում ենք ընդունել և մեր վշտակցութիւնը նրանց մեծ կորստի առթիւ, մի կորուստ, որ մերն էլ է, ինչպէս և ամբողջ հայ հասարակութեան։

ՎԱՀԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մեր մոլորակի վրայ մենք բոլորս ժամանակաւոր հիւրեր ենք. ճակատագիրը իւրաքանչիւրիս համար պատրաստել է վախճան, միայն չը գիտենք, որքան մօտ է մեզ այդ օրհասական սահմանը...

Վահան Նալբանդեան միտաւ, ով կը սպասէր, որ այդ չնորհալի երիտասարդ ինտելլիգէնտը տակաւին իր կեանքի 26-րդ գարունը չը տեսած՝ կը կնքէ իր մահկանացուն. միթէ ամենքս համոզուած չէինք, որ նրա առաջ դեռ երկար ճանապարհ կայ անցնելու. բայց ճակատագիրը այլ կերպ էր վճռել...

Բնութիւնից օժտուած ընտիր բարեմասնութիւներով՝ ուսումնաստեղ, համեստ, բարեբարոյ, նա կարեւոր ինտելլիգէնտ ոյժ էր, որ նոր էր հանդէս եկել հայ զրական և ժանկավարժական առարկի վրայ, այն դիտական պաշարը, որ նա ձեռք էր բերել Գերմանիայում իր 6-ամեայ ուսանողութեան ժամանակ, նրան միջոյ տուեց աշխատակցել մամուլին, իբրեւ պատրաստ գրական ոյժ։ Ամեն բան, ինչ որ դուրս էր գալիս նրա զրջի տակից, զարմանալի բարեխղճութեան և ուսումնասիրութեան կնիք էր կրում. խոստովանում ենք անկեղծ, մենք շատ քիչ ենք պատահել մեր կեանքում նրա պէս ազնիւ մտածող, գատող և զրող ինտելլիգէնտ. իր գրութեանքներում նա գիտէր առաջնորդուել միայն օբյեկտիվ սկզբունքներով, լինէր իր գրածը զուտ գրական աշխատանք, պատմական էտիւդ կամ թատրոնական րէցէնզիա։ Նալբանդեանին մի անգամ տեսնողը այլ եւս չէր կարող մոռանալ, այնչափ գրաւիչ էր նրա հոգեկան պատկերը։

Նա աշակերտական նստարանի վրայ էր, երբ ես առաջին անգամ նրան հանդիպեցայ և սիրեցի հոգւոյս ամբողջ ուժով. դա 1889 թուին էր, նա այն ժամանակ Ներսիսեան դպրոցի 3 դասարանի աշակերտ էր. համեստ, խոհուն, աշխատասէր, բարեբարոյ, նա հաւասարապէս ամենից սիրուած էր, թէ իր ընկերներից և թէ ուսուցիչներից. այսօրուայ պէս ես յիշում եմ

նրա աշակերտական պատկերը, որի վրայ երբեմն թեթեւ թախիժ և մտահոգութիւն էի կարգում. ո՞վ գիտէ, թերեւս այն ժամանակից նրա մէջ ձեւակերպւում էին որոշ ձգտումներ և իդէալներ... Սլացան տարիները և մի օր Նալբանդեան՝ արդէն Ներսիսեան դպրոցի առաջին շրջանաւարտը՝ աւարտման վկայականը ձեռին, միջոց էր որոնում բարձրագոյն ուսում ստանալու և այդ միջոցը տուեց նրան մեր Քամոյեանց եկեղեցին բարեհաճութեամբ վեհափառ Հայրապետի Մեծ էր այդ ժամանակ նրա արտի յոյզը—չէ որ նա արդէն իր փայփայած իդէալին մօտ էր—գնալ Գերմանիա ուսումը շարունակելու. այդ էր նրա յստակ ոգու իղձը, որ յետոյ իրականութիւն ստացաւ։ Վեց բովանդակ տարի նա մնաց այնտեղ, խորասուզուած իր պարապմունքների մէջ, նուիրուած ուսման մինչեւ ինքնամոռացութիւն։ Մերթ ընդ մերթ ծխական համայնքի ակաւջին հասնում էին լուրեր իր սիրած որդեգրի յառաջագիմութեան մասին. Գերմանիայից վերադարձող ուսանողները խօսք չէին գտնում արտայայտելու իրանց հիացմունքը անդուդական ընկերոջ մասին—նա այնտեղի ուսանողական շրջանի ամենասիրուած, յարգուած Կանդափն էր։ 1900 թուի վերջն էր, երբ նա վերադարձաւ Գերմանիայից, աւարտման դիպլոմը ծոցը, նոյն խոհեմ, համեստ, բայց լուրջ գիտութեան պաշարով ծանրաբեռնուած Վահանը, լի անընկճելի տենչով մեր մտաւոր անդաստանի բեղմնաւոր մշակը լինելու. բայց ինչ դառն հեգնութիւն. դեռ նոր էր տաք զրել այդ մշակը իր ընտրած ասպարիզի վրայ, յանկարծ յաւիտեան չքայաւ նրանից, մնաց միայն մի թարմ հողաբլուր, որ այսօր ողողւում է ծանօթների և բարեկամների ազի արցունքներով։ Մարդկային լեզուն լռում է ճակատադրի ֆանտոզմ դատաւճոխ առաջ. բնութեան դադունիքը անքննելի է։ Թող, ուրեմն, որդեկորոյս ծնողների անհուն վիշտը գտնի հոգեկան սփոփանք այն ընդհանուր և անկեղծ ցաւակցութեան մէջ, որ բուռն կերպով արտայայտեց հայ հասարակութիւնը այդ շնորհալի երիտասարդի ողբերգական մահուան առիթով. թող Վահան Նալբանդեանի կարճ, բայց խորհրդաւոր կեանքը լինի կենդանի ուղեցոյց հայ նորաբողոք սերնդի համար. այդ կը լինի ամենանուիրական անթառամ պսակը նրա վաղաժամ գերեզմանի վրայ։

Յ. ՍՊԵՆԴԻԱՐԵԱՆ

«ՄՈՒՐՃ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

վերջին երեք տարիների ընթացքում *)

	Հին քաղաք		Նոր քաղաք	
	1900 թ.		1901 թ.	1902 թ.
Անդրկովկաս				
Ալեքսանդրոպոլ .	3	բաժանորդ	10	բաժան. 10 բաժ.
Աշտարակ գ. .	1	»	1	» 2 »
Աբասթուման .	—	»	1	» 2 »
Աղդամ . .	1	»	1	» — »
Աղդաշ . .	—	»	1	» — »
Արդուին . .	—	»	1	» 1 »
Ախալքալաք . .	6	»	6	» 10 »
Ախալքալա . .	3	»	4	» 3 »
Արդահան . .	—	»	1	» 1 »
Ագուլիս Վերին .	2	»	5	» 5 »
» Ներքին . .	—	»	3	» 1 »
Բագու . .	76	»	143	» 121 »
Բալախանի . .	30	»	53	» 50 »
Բաթում . .	2	»	9	» 9 »
Բոժիյ-Պրոմբուլ .	—	»	1	» 1 »
Բաշնորաշեն . .	—	»	2	» — »
Գորի . .	1	»	1	» 1 »
Գանձակ . .	1	»	18	» 13 »
Գիրք գ. . .	—	»	1	» — »
Գոգչայ . .	1	»	1	» 2 »
Դաւալու գ. . .	—	»	—	» 2 »
Դըղ գիւղ . .	—	»	—	» 1 »

*) Տարեկան և կիսամեակ բաժանորդները միասին են հաշուած: Հին շրջանի թուերը կազմուած են պ. Ա. Արասխանեանցի ձեռագիր ցուցակից:

Ելննօվկա	.	.	—	»	—	»	1	»
Երնան	.	.	1	»	17	»	8	»
Զաքաթալա	.	.	1	»	4	»	1	»
Զարրադ	.	.	1	»	1	»	—	»
Էջմիածին-Վաղարշապատ	2	»	»	»	9	»	9	»
Թիֆլիս	.	.	24	»	97	»	80	»
Թարթար	.	.	—	»	—	»	3	»
Թեղաւ	.	.	—	»	2	»	2	»
Թամամլու գիւղ	.	.	—	»	—	»	1	»
Իգդիր	.	.	—	»	6	»	11	»
Խալիլու գ.	.	.	—	»	1	»	—	»
Խանուխար գ.	.	.	—	»	—	»	1	»
Խանքենդի գ.	.	.	—	»	2	»	1	»
Խինգիրակ գ.	.	.	—	»	1	»	—	»
Խուզադ գ.	.	.	—	»	1	»	—	»
Կախ	.	.	—	»	1	»	—	»
Կարս	.	.	2	»	10	»	24	»
Կաղզուան	.	.	1	»	4	»	4	»
Կորիս	.	.	1	»	1	»	1	»
Կողս	.	.	1	»	1	»	1	»
Կուլիբէգդիդա գ.	.	.	—	»	1	»	1	»
Կարճնվան գ.	.	.	1	»	—	»	1	»
Համամլու գ.	.	.	—	»	1	»	2	»
Համգաչիման գ.	.	.	—	»	1	»	—	»
Ղազախ	.	.	1	»	1	»	1	»
Ղարայեազ	.	.	—	»	1	»	—	»
Ղամարլու գ.	.	.	—	»	—	»	2	»
Ղարաքիլիսա-Մեծ գ.	.	.	—	»	1	»	3	»
Մեղրի գ.	.	.	—	»	1	»	2	»
Միխայլօօ	.	.	—	»	1	»	—	»
Նոր-Բայազէթ	.	.	—	»	1	»	3	»
Նախիջեւան-Հին	.	.	1	»	2	»	4	»
Նուխի	.	.	5	»	6	»	6	»
Շուլաւէր գ.	.	.	—	»	1	»	—	»
Շահրիար գ.	.	.	—	»	—	»	1	»
Շուշի	.	.	9	»	17	»	14	»
Չաքքենդ	.	.	—	»	—	»	1	»
Չահրին գ.	.	.	—	»	—	»	1	»
Սօչի	.	.	—	»	3	»	3	»
Ջալալ-Օղլի գ.	.	.	—	»	—	»	1	»
Սեմննօվկա գ.	.	.	—	»	1	»	—	»

Սանահին գ.	.	—	»	—	»	1	»
Սարիղամիշ .	.	—	»	2	»	1	»
Սարգարաբադ .	.	—	»	—	»	1	»
Սուխում .	.	2	»	3	»	6	»
Սալիան .	.	—	»	—	»	1	»
Վանք .	.	—	»	1	»	1	»
Տաթև .	.	—	»	1	»	1	»
Տանակերտ գ.	.	—	»	—	»	1	»
Յզնա գիւղ .	.	—	»	1	»	1	»
Փոթի .	.	—	»	2	»	—	»
Գութայիս .	.	—	»	1	»	1	»
Բեշիչքենդ գ.	.	—	»	1	»	1	»
		180	»	472	»	445	»

Հ ի լ ա Վ ո վ կ ա ս

Արմաւիր .	.	4	4	2
Անապա .	.	—	—	1
Ալեքսանդ. քորտ .	.	—	1	—
Աբինսկայա .	.	—	1	1
Բէլօրէչինսկայա .	.	—	—	1
Գիօրգիեւսկ .	.	—	1	—
Գրօզնի .	.	—	—	1
Դերբենտ .	.	1	1	3
Գեաղինսկայա .	.	—	—	1
Եկատերինօդար .	.	1	3	7
Թէմիր-իյան-Շուրա		—	—	1
Լադոսկայա .	.	—	2	—
Կուսարչայ .	.	—	—	1
Կիսլօփօդսկ .	.	—	1	1
Ղզլար .	.	1	1	5
Մօզդօկ .	.	—	1	2
Մայկօպ .	.	—	1	—
Նալչիկ .	.	—	—	1
Վլադիկավկազ .	.	—	—	1
Պետրօվսկ .	.	—	4	—
Պետաիգօրսկ .	.	—	6	3
Պրօխլադնայա .	.	—	1	1
Էսսենտուկի .	.	—	1	—
Փօնտանօվսկի .	.	—	—	1
		7	29	34

Ա Ն Ղ Ր Կ Ա Ս Ա Ե Ա Ն Ե Ր Կ Ի Ր

Աստարա	.	.	1	1	1
Ասխարադ	.	.	—	11	7
Ախթալա	.	.	—	—	1
Կուչկա	.	.	—	2	—
Կրասնովոդսկ	.	.	—	2	2
Կաախկա	.	.	—	—	1
Կոկանդ	.	.	—	1	1
Մերվ	.	.	—	3	2
Նոր-Բուխարա	.	.	—	1	1
Նոր-Մազելան	.	.	—	1	—
Չարջույ	.	.	—	2	1
Սամարղանդ	.	.	—	3	3
Տախտաբազար	.	.	—	1	—
Տաշկէնդ	.	.	—	—	1
			1	28	21

Ռ Ո Ւ Ա Ս Ա Ս Ա Ն

Աստրախան	.	.	2	9	15
Արմանսկ	.	.	1	4	2
Աքսայ	.	.	—	—	1
Ակկերման	.	.	—	—	1
Դորոգոբուժ	.	.	—	1	1
Եկատերինսուլա	.	.	—	2	1
Ենակիեւո	.	.	—	—	1
Իւղովկա	.	.	—	2	—
Իւրիեւ (Դորբատ)	.	.	—	—	1
Իւրիեւսկիյ-Չաւոդ	.	.	—	2	1
Խարկով	.	.	1	1	2
Կիսելեւո	.	.	—	1	—
Կիեւ	.	.	2	1	—
Կազան	.	.	1	1	1
Կանաւինո	.	.	—	—	1
Կարասուբազար	.	.	—	1	1
Կրասնըյ-Եար	.	.	—	1	1
Կերչ	.	.	—	—	2
Մարիուպոլ	.	.	—	1	—
Մելիտապոլ	.	.	—	1	—
Մոսկուա	.	.	6	26	16

Նիկողայիւլ . .	—	—	1
Նոր-Նախիջեւան . .	4	5	10
Նոզայսկ . .	1	—	—
Պետերբուրգ . .	3	4	8
Ջանկոյ . .	1	2	1
Սամարա . .	—	2	—
Սիմֆերոպոլ . .	1	3	2
Սեւաստոպոլ . .	—	1	—
Վորոնէժ . .	—	1	—
Վարչաւա . .	1	—	2
Րոստով . .	1	1	2
Րիգա . .	1	2	2
Օրեոլ . .	—	—	1
Օդեսա . .	1	1	3
Քիշինի . .	—	—	1
	27	76	81

Ս ի ք ի ր

Սախալին . .	1	1	—
Վլադիվոստոկ . .	—	1	1
Օմսկ . .	—	—	1
	1	1	2

Հնդհանուր գումարը
ամբողջ Ռուսաստանում 216 607 583

Ա Ր Տ Ա Ս Ա Ն Ա Ն

(Զը հաշուած թերթերի հետ փոխադրութիւնը)

Ամսերիկա . .	2	5	8
Անգլիա . .	—	1	—
Աւստրիա . .	—	1	1
Բուլղարիա . .	2	2	2
Բելգիա . .	—	1	1
Եգիպտոս . .	—	1	—
Գերմանիա . .	6	9	7
Թիւրքիա . .	2	4	4
Շվէյցարիա . .	—	4	3
Ռումանիա . .	—	2	2

Պարսկաստան	.	17	20	41
Ֆրանսիա	.	—	—	1

Ընդհանուր գումարը				
արտասահմանում		29	50	70
Բաժանորդներ				
ընդհանուր թիւը		245	657	653

Այս վիճակագրութիւնից պարզ երեւում է որ, եթէ հետեւեալ կենտրոններում՝ Բագու, Թիֆլիս, Երևան, Գանձակ, Շուշի և Մոսկուա, բաժանորդների թիւը մի քիչ չը պակասէր 1902 թուականին՝ վճարող բաժանորդների թիւը պէտք է 700-ից անցնէր: Հետաքրքրական է որ 1900 թուականին «Մուրճ», չը հաշուած արտասահման, ստացւում էր 48 տեղերում, 1901 թուին՝ 112 և 1902 թուին 118 տեղերում:

Տ.

Р. МУТЕРЪ

ИСТОРИЯ ЖИВОПИСИ ВЪ XIX ВѢКѢ.

4 тома. Болѣе 1000 иллюстрацій.

Цѣна за 4 тома 17 рублей.

Роскошные переплеты каждого тома по 1 р., крышки—75 коп.

НОВОЕ СОЧИНЕНИЕ МУТЕРА

ИСТОРИЯ ЖИВОПИСИ

(отъ среднихъ вѣковъ до новѣйшихъ временъ).

Переводъ подъ редакціей К. Бальмонта.

Вышли: т. I—280 стр. 8°, съ 52 рисунками на отдѣльныхъ таблицахъ.

Цѣна 2 р. 50 к., т. II—242 стр. 8°, съ 40 рисунками на
отдѣльныхъ таблицахъ. Цѣна 2 р. 50 к.

— Просятъ обращаться исключительно по адресу:
Контора товарищества „ЗНАНИЕ“, Спб., Невскій. 92.

5—1

Տօներին երեխաներին ընծայելու համար լոյս տեսաւ
ԷՄԱՆՈՒԷԼ քահանայի

«ՈՏԱՆԱԻՈՐՆԵՐԸ»

(15 պատկերով, 72 երես)

Առանց կազմի—50 կոպ., գումարով՝ 40 կոպ.

Կազմով—75 „ „ 60 „

Москва, Свящ. Э. Назарянцъ.

Тифлисъ, Центральный книжный магазинъ.

Հեղինակին դիմողները ճանապարհածախս չեն վճարում:
3—1

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ**Հ Ի Ն Ց Ա Ի**

(Հրապարակախօսական խոհեր)

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊԵԿ

Ծախուում է Թիֆլիսում, «Դուտտենբերգ» գրավա-
ճառանոցում:

19. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ.— Ննանձի սանձահարումը՝
 Եճքապիրի.— Նախարարական աշխարհ Պատապենկոյի.—
 Պօննա-Վաննա՝ Մէտէոլինկի.— Հասարակական, ամ-
 բողոսային և անհատական էգօրդւ.— Ռֆիպենիա և Մօննա-
 Վաննա.— Մարդկային բնութեանը համապատասխան և
 իղէալական ճշմարտութիւն.— Նեղծիքը կեանքի մէջ.—
 Մեծ և փոքր անարդարութիւններ.— Անհատական մանր
 էգօրդւը որպէս հիմունք մեծ չարիքի, Ա. 187
20. ԱՂՋԻԿ, ԲԺԿ. Վ. ԱՐԺՐԱՆՈՒ 202
21. ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ,
 յօդ. Կալամիի, Թարգմ. Դ. Գալսեեանի 232
22. † Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ 250
23. » » » Յ. Սպենդիարեանի 252
24. «ՄՈՒՐՃԻ» ԵՐԵՎ ՏԱՐՈՒԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻ ՎԻՃԱ-
 ԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ, Տ. 254
25. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 260
26. 2-րդ ՅԱՆԵԼՈՒՄ «ՄՈՒՐՃԻ», ԲՐԵՏ ՀԱՐՏ. ԻՆՏԵՐՆԱԼ ԵՒ
 ՈՒՔ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ, Թարգմ. ՍՏ. Լիսիցեանի 33—56

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագիրներին՝ գրել
 պարզ, մանաւանդ թուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թեր-
 թի միայն մի երեսի վրայ:
2. Ձեռնդռնուած մեծ յօդուածները պահում են խմբագրատանը
 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերա-
 դարձնում: Ձեռագիրը չեա ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանա-
 պարհածախսը:
3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է Խմբագրութիւնը:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները
 փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. «ՄՈՒՐՃԻ» համարը չ'ստացուելու դէպքում պէտք է Խմբագրու-
 թեան տեղեկութիւն տալ մինչև յաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղե-
 կութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պօստային գրասենեակի՝ հաւաստա-
 գիրը (удостоверение), որ ամագրի համարը չի յանձնուած գանդատատրին:

ԲԱՑՈՒԱԾ Է

1903

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան, III-րդ տարի)

Խմբագրութեան անդամների եւ աշխատակիցների նոյն կազմով:

1903 թուականին «Մուրճում» տպուելու է, ի միջի այլոց, Ա. Ահարոնեանի մի նոր մեծ լէպ՝ «ՄՐԳԻ ՍՈՒՐԲԸ», շարունակուելու է Լեօի «ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ», թարգմանուելու են Ա. Ուօլիսի «ՀՐԱՇԱԼԻ ԴԱՐԸ» և Զօլայի լեռջին՝ «ԾՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ» լէպը:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգ.	Արաստահմանում՝ 12 անգ.
" կէս տարին 6 "	" 7 "
" 1 ամսուան 1 "	" 1 " 20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է գրուել.

Թիֆլիսում—խմբագրատանը (ձափնալստեան փողոց, տ. № 16):

Կայսերական այլ անդերից պէտք է դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурч“.

Արաստահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtech“.

Բացի այդ, «Մուրճին» կարելի է գրուել նաև՝

Թիֆլիսում—Գուտտենբերգ զրափանառանոցում,

Բալախանի—պ. Մ. Տէր-Դանիէլեանի մօտ, «Անդրանիկ» ընկ. գործարանում,

Բագու. պ. Յ. Մուսինեանի մօտ, Կրասնոփօղսկայա և Մալականսկայա փողոցների անկիւն, տ. Մուսա Նազիբովի:

 " պ. Ն. Դալթեանի մօտ, Շահգիդանովի պատաստ, „Վառտակ“ ընկերութեան գրասեն.:

Ծանօթութիւն. Ռուսաստանի բաժանորդներից նրանք, որոնք դժուարանում են տարեկան բաժանորդագինը (10 ռ.) վճարել միանուագ կարող են տալ մաս-մաս. սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.:

Ոչ-Թիֆլիսի բաժանորդները հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկեն 40 կոպ.:

